संस्कृत प्रचार-पुस्तकमाला, सं० ८

सरल—

संस्कृत-निबन्धादर्शः

संस्कृतविद्यार्थिनां विशेषोपकाराय, संस्कृतभाषा-प्रचार-

वृद्धये च सरल-सुललित-संस्कृतभाषया

निबद्धं निबन्ध-पुस्तकम्

(प्रथम-भागः)

सार्वभौम संस्कृत प्रचार संस्थानम्

वा रा ण सी

धर्म, संस्कृति एवं संस्कृत के परम पोषक

माननीय श्री रामकुमारजी रूँगटा

१७० जवाहर नगर एक्सटेन्सन कालोनी

भेलूपुर, वाराणसी

की सहायता से प्रकाशित

संस्कृत प्रचार-पुस्तकमाला, सं० ८

सरल—

संस्कृत-निबन्धादर्शः

संस्कृतविद्यार्थिनां विशेषोपकाराय, संस्कृतभाषा-प्रचार-वृद्धये च

सरल-सुललित-संस्कृतभाषया निबद्धं निबन्ध-पुस्तकम्

प्रथम-भागः

लेखक :

वासुदेव द्विवेदी शास्त्री

(संस्कृतप्रचार—पुस्तकमाला—सम्पादकः)

सार्वभौम संस्कृत प्रचार संस्थानम्

वाराणसी

प्रकाशक :
सार्वभौम संस्कृत प्रचार संस्थानम्
डी० ३८/११०, हौज कटोरा
वाराणसी

आवृत्ति : चतुर्थी
संख्या : एक सहस्रम्
मूल्यम् : रुपया ११.००

मुद्रक :
आनन्द कानन प्रेस
डी० १४/६५, टेढ़ीनीम
वाराणसी

वर्तमानसंस्कृतशिक्षाया एको महान् दोषः, तन्निराकरणस्य आवश्यकता च

"भाषणेनाथ लेखेन स्वाभिप्राय-प्रकाशनम्" ।
भाषायाः शिक्षणस्येदं फलं सर्वैः प्रकीर्तितम् ॥

परं संस्कृत-भाषायाः सुचिरं शिक्षणादपि ।
लेखने भाषणे वापि योग्यता नैव जायते ॥

पठन्ति बहवश्छात्राः परीक्षा उत्तरन्ति च ।
परन्तु लेखितुं वक्तुं दृश्यन्ते नैव ते क्षमाः ॥

उषित्वा बहु-वर्षाणि रटित्वा च दिवानिशम् ।
व्ययित्वा विपुलं धान्यं छात्रास्तिष्ठन्ति मूकवत् ॥

छात्रा आचार्यवर्गेऽपि पठन्तः श्मश्रुला अपि ।
संस्कृते न क्षमाः कर्तुं सम्यक् भाव-प्रकाशनम् ॥

वदन्त्यर्धं हसन्त्यर्धं खुं खुं च बहु कुर्वते ।
अनेकाः कुर्वतेऽशुद्धीरपि सामान्य-भाषणे ॥

अयमेको महान् दोषो महतीयं त्रुटिस्तथा ।
अयं संस्कृतशिक्षायै लज्जाया विषयो महान् ॥

तस्मादेतस्य दोषस्य सम्यक् नाशाय सत्वरम् ।
छात्रैरध्यापकैश्चापि सुप्रयत्नो विधीयताम् ॥

तदर्थमनुवादस्य निबन्धविषयस्य च ।
शिक्षणे लेखने वापि ध्यानं देयं विशेषतः ॥
अस्माकं पाठशालासु पठने पाठने तथा ।
रटने चापि सर्वेषां दृश्यते यादृशी रुचिः ॥
न तथा भाषणे लेखेऽनुवादस्य च शिक्षणे ।
निबन्धलेखने वापि दृश्यते कस्यचिद् रुचिः ॥
तस्माद् विद्यार्थिवर्गस्य बहूनां विदुषां तथा ।
न व्युत्पत्तिर्न भाषायामधिकारो विलोक्यते ॥
अनेन हेतुना सर्वे छात्रास्तिष्ठन्ति लज्जिताः ।
तथा संस्कृतशिक्षाया उपहासश्च जायते ॥
अतस्तां दूषितां रीतिं त्यक्त्वा विद्यार्थिबन्धुभिः ।
पण्डितैश्चापि भाषाया ज्ञाने वृद्धिर्विधीयताम् ॥
एतत्कार्यालयद्वारा भाषाज्ञानस्य वृद्धये ।
सरलं ललितं चापि सत् साहित्यं प्रकाशितम् ॥
तद् गृहीत्वा तदभ्यासं कृत्वा चापि निरन्तरम् ।
भवन्तु सकलाश्छात्रा वक्तारो लेखकास्तथा ॥

विनम्र निवेदकः

—लेखकः

विषय-सूची

निबन्ध-लेखकेभ्यः

(१)

रीतिं विचिन्त्य, विगणय्य गुणान्, विगाह्य
शब्दार्थसार्थ-मनुसृत्य च सूक्तिमुद्राः ।
कार्यो निबन्ध-विषये विदुषा प्रयत्नः
के पीतयन्त्र-रहिता जलधौ प्लवन्ते ।।

—राजशेखरस्य

(२)

शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् शुभान् ।
अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ।।

—अग्निपुराणस्य

(३)

अतिकार्श्यम्, अतिस्थौल्यं वैषम्यं पङ्क्तिवक्रता ।
अतुल्यानां च सादृश्यम् अविभागः पदेषु च ।।
लेखदोषा इमे प्रोक्ताः संत्याज्या लेखकैः सदा ।

—कस्यापि प्राचीनग्रन्थस्य

आवश्यकं निवेदनम्

वर्तमानायां शिक्षा-परीक्षा-पद्धतौ निबन्धलेखनमपि एकः परमावश्यको विषयो वर्तते। यद्यपि संस्कृतशिक्षाविभागे पूर्वं निबन्धविषये पूर्णं ध्यानं न दीयते स्म परन्तु सम्प्रति शनैः शनैः संस्कृतशिक्षायामपि अस्य विषयस्य समादरो वर्द्धमानो विलोक्यते। अतएव संस्कृतेऽपि बहूनि निबन्धपुस्तकानि लघूनि, मध्यमानि, बृहन्ति च प्रकाशितानि दृश्यन्ते। एतेषां पुस्तकानां पठनेन नूनमेव विद्यार्थिनां सुमहान् लाभः सम्भाव्यते। परन्तु संस्कृतच्छात्राणां भाषाज्ञानवृद्धये यादृशानि सरलानि पुस्तकानि अपेक्ष्यन्ते तादृशानि पुस्तकानि प्रायः विरलान्येव। अत एव अस्माभिः पुस्तकमिदं लिखितं प्रकाशितं च कतिपयवर्षेभ्यः पूर्वं यस्य इदं चतुर्थं संस्करणं सम्प्रति प्रकाश्यते।

अस्मिन् पुस्तके यथासम्भवं जटिलसन्धिरहितायां, स्वल्पसमासायां, सरल-ललितायां, प्रवाहपूर्णायां च संस्कृतभाषायाम् एकत्रिंशत् निबन्धा लिखिताः सन्ति। इदं च पुस्तकं न केवलं निबन्ध-विषयज्ञानाय एव लिखितं प्रत्युत संस्कृतभाषायां सरलतया प्रवेशाय तथा अनुवादविषयक-योग्यता-संवर्द्धनाय अपि। अत एव निबन्धेषु स्थले स्थले सर्वासां विभक्तीनां सर्वेषां तिङन्त-कृदन्त-पदानां च सामूहिकरूपेण विपुलः सन्निवेशो विहितो वर्तते येन अनुवादलेखने, भाषणे, भाषाविषयक-व्युत्पत्ति-वर्द्धने च छात्राणां महान् लाभो जायेत। यदि अनया दृष्ट्या विद्यार्थिनः पुस्तकमिदं पठिष्यन्ति मुहुर्मुहुश्च वाचयिष्यन्ति तर्हि निस्संशयं स्वल्पेनैव कालेन तेषां भाषाज्ञानं वर्द्धिष्यते भाषणादिषु च ते कामं समर्था भविष्यन्ति।

निबन्धैः सहैव पुस्तकस्य अन्ते निदर्शनरूपेण कानिचित् पत्राणि अपि सन्निवेशितानि सन्ति। तथैव व्याख्यानदानस्य तदुपसंहारस्य च

शैली सन्निवेशिता वर्तते। एवं च एतत्पुस्तकद्वारा पत्रलेखने व्याख्यानदाने च सम्यक् साहाय्यं लब्धुं शक्यते।

आशासे, भविष्णवो विद्यार्थिनः सेवामिमां सहर्षं स्वीकरिष्यन्ति मदीयमुद्देश्यं च सफलीकरिष्यन्ति इति।

मम रुग्णावस्थायां पुस्तकस्यास्य प्रकाशने प्रूफ संशोधने च मम प्रियशिष्येण श्री कामेश्वर शुक्लेन महतो सहायता कृता। तदर्थमहं कृतज्ञतां मावहामि शुभाशिषश्च प्रयच्छामि।

शिवरात्रि २०४८ वि० —संस्कृतच्छात्राणां हितचिन्तकः

दिनांक २-३-१९९२ ई० —लेखकः

सन्धिविषये एकं निवेदनम्

सन्धि-विहाय पदानां पृथक्-पृथक् लेखनेन वाचने अर्थज्ञाने च सौविध्यं भवति इति सर्वैरेव अनुभूयते। अतः संस्कृतभाषायाः सारल्येन प्रचारः स्यादेतदर्थं सन्धिरहितायाः संस्कृतभाषाया लेखनस्य आवश्यकता वर्तते। परन्तु सर्वथा सन्धिपरित्यागेनाऽपि भाषायाः सौन्दर्यं नश्यति, प्रवाहश्च क्वचित् क्वचित् अवरुद्धो जायते। अतः सर्वथा सन्धिपरित्यागोऽपि भाषया सह अन्याय एवास्ति। अस्मिन् विषये बहुधा विचिन्तयन्नपि अहं सिद्धान्तरूपेण इदं निश्चेतुं न पारितवान् यत् कुत्र सन्धिः कर्तव्यः कुत्र च न कर्तव्यः। अतः पुस्तकेऽस्मिन् कामपि नीतिम् अनिर्धार्य एव सरलतादृष्ट्या सन्धेः प्रयोगः अप्रयोगो वा विहितो वर्तते।

एतद्विषये माननीयाः पण्डिताः सादरं निवेद्यन्ते यत् "संस्कृत भाषायाः सौन्दर्य-प्रवाह-परिरक्षणपूर्वकं सरलतया प्रचारार्थं कुत्र सन्धिर्विधेयः कुत्र च न विधेयः" इति विषये स्वीयां सुविचारितां सम्मतिं दत्त्वा अनुकम्पनीयोऽयं जन इति—

—विनीत-निवेदकः

—लेखकः

॥ वाग्देवतायै नमः ॥

सरल—

संस्कृत-निबन्धादर्शः

उपकृतये छात्राणाम्
संस्कृतभाषा-प्रचार-वृद्धयै च ।
एष निबन्धादर्शो
विलिख्यते सरलभाषयाऽस्माभिः ॥

माता-पितृ-भक्तिः

इह जगतीतले जीवानां यथा मातापितरौ उपकारं कल्याणं च कुरुतो न तथा अन्यः कोऽपि । अन्ये जना अल्पकालार्थं सहायका उपकारिणो वा भवन्ति परं मातापितरौ तु जन्मकालात् आरभ्य[1] मरणकालं यावत्[2] सर्वदैव स्वपुत्राणां साहाय्ये, उपकारकरणे, कल्याण-सम्पादने च निरतौ[3] तिष्ठतः[4] ।

अवलोकयन्तु तावत् । माता हि नव-मास-पर्यन्तं महता क्लेशेन पुत्रं गर्भे धारयति । यथा च तस्य कष्टं न भवेत् तथैव चेष्टते तथैव च आचरति । अनन्तरं पुत्रे उत्पन्ने तस्य सेवायां रक्षायां च संलग्ना भवति । तस्यैव लालने पालने पोषणे संबर्द्धने च सततं दत्तचित्ता

१—लेकर । २—तक । ३—संलग्न । ४—रहते हैं ।

तिष्ठति। कदाचित् तैलं लगयति, कदाचित् उद्वर्तनेन[५] उद्वर्तयति[६], कदाचित् दुग्धं पाययति,[७] कदाचित् खेलयति, कदाचित् क्रोडे[८] निधाय[९] भ्रमयति,[१०] यदा च शयितुं वाञ्छति तदा आलोलिकाः[११] कथयन्ती शाययति[१२]। एवं सम्पूर्णमपि दिनं तस्यैव लालन-पालनादि-कार्ये नयति।

पश्यन्तु मातृ-स्नेहम्। बालकाः प्रायेण मातुरेव क्रोडे वस्त्रे वा हदन्ते[१३] तत्रैव च मूत्रयन्ति। अतिस्वच्छमपि वसनम् एकेनैव दिनेन मलिनयन्ति। सर्वथा पवित्रमपि मातुः शरीरं लालया[१४] नासिकामलेन च दूषयन्ति। कदाचित् च एकतारं रुदन्तो मातुः शयनमपि दुर्लभं कुर्वन्ति। परम्, एतावन्ति कष्टानि सहमाना अपि स्नेहमयी माता किं तस्मात् विरक्ता भवति? अथवा स्वप्नेऽपि तस्य अनिष्टं समीहते? नैव, कदापि नैव।

प्रायेण स्वार्थ-प्रियोऽयं संसारः। लोकाः कञ्चित् स्वार्थं विलोक्यैव केनापि सह प्रीतिं स्नेहं वा कुर्वन्ति। परन्तु माता स्वार्थबुद्धिं परित्यज्य पुत्राणां लालन-पालनादिकं कुरुते। पुत्रो युवा भूत्वा पालयिष्यति पीड़यिष्यति वा? सेविष्यते उपेक्षिष्यते वा? प्रमोदयिष्यति सन्तापयिष्यति वा? स्तोष्यति निन्दिष्यति वा? वशंवदो भविष्यति अवशंवदो वा? इति कदापि न विचारयति। पुत्रो यौवने यथा तथा वा भवतु, परं माता तु तस्य लालनं करोत्येव। पुत्रः उपकारको भवेत् अपकारको वा, सुखदायको भवेद् दुःखदायको वा परं माता तु तस्य सदा हितमेव चिन्तयति। अतएव श्रीमद्भिः शङ्कराचार्यैः कथितम्—

कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति।

५—उबटन से। ६—उबटती है। ७—पिलाती है। ८—गोदी में। ९—लेकर। १०—घुमाती है। ११—लोरियाँ। १२—सुनाती है। १३—पैखाना कर देते हैं। १४—लार से।

यदि कदाचित् पुत्रो रोग-पीडितो भवति, ज्वरग्रस्तो जायते, साधारणेन अवश्यायादिना[१५] वा पीड्यते तदा करुणामयी माता तत्कालमेव विकला विह्वला च जायते। क्षुधां पिपासां च विस्मृत्य तस्य रोगं शमयितुं सर्वात्मना[१६] प्रयत्नितुं प्रारभते। अहर्निशं सेवमाना तिष्ठति। इतस्ततो धावमाना उपायान् पृच्छति। औषधं कारयति। सिद्धस्थानानि गच्छति। वृद्धान् वन्दते। देवी-देवता अभ्यर्थयते। प्रतिक्षणं च तस्य मुखं निरीक्षमाणा दुःखिता तिष्ठति। यावच्च तस्य आरोग्यं न जायते तावत् क्षणमपि निश्चिन्ता न भवति। किम् एतादृशी प्रीतिः, एतावान् स्नेहः, ईदृशञ्च अकारणं कारुण्यं मातुः ऋते अन्यत्राऽपि द्रष्टुं शक्यते ? न च इयं प्रीतिः अयं स्नेहः इदं वा अकारणं कारुण्यं बाल्यकाले एव, अपि तु यौवने वार्द्धक्ये वाऽपि समानमेव तिष्ठति। किमधिकं कथयामः। अवर्णनीयं मातुः वात्सल्यम्, अगणनीयाः तस्या उपकाराः, अकथनीया च तस्याः कारुण्यकथा। अत एव तु शास्त्रकारैः कथितम्—

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

अतः परं पितुः उपकारं पश्यत। मात्रा महता यत्नेन लालितः पालितः पोषितः परिबर्द्धितश्च बालको यदा चतुः पञ्चवर्षीयो[१७] भवति तदा तस्य पिता तं शिक्षयितुं प्रयतते। तस्य उपनयन-संस्कारं करोति। गुरुकुले पाठशालायां वा पठनार्थं प्रेषयति। सदैव सदाचारं शिक्षयति। अर्थकष्टं सहमानोऽपि तस्य शिक्षणाय सदा व्ययं कुरुते। सततमेव तथा प्रयत्नं कुरुते यथा पुत्रः शिक्षितः सुयोग्यो यशस्वी धनधान्यसंपन्नश्च भूयात्। कश्चित् इच्छति—मम पुत्रो महान् पण्डितो भूयादिति। अपरो वाञ्छति—वाक्कीलो भवेदिति। अन्यस्तं न्यायाधीशपदे आसीनं द्रष्टुम् अभिलषति। इतरस्तु शिल्पविद्याविशारदं कर्तुं संकल्पयति। कश्चिच्च तं

१५—सर्दी जुकाम आदि से। १६—सब प्रकार से, जी जान से। १७—पांच वर्ष का।

महान्तं चिकित्साधिकारिणमेव कर्तुं प्रयतते । कथनस्य इदं तात्पर्यं वर्तते यत् सर्वे एव पितरः स्वस्वपुत्रस्य अभ्युन्नतये सुखसाधनाय च सर्वप्रकारेण प्रयत्नं विदधति ।

इयमेव मातुः पितुश्च उपकारस्य स्नेहस्य वात्सल्यस्य च कथा अस्ति । अत एव अस्माकं शास्त्रेषु मातुः पितुश्च सेवायाः भक्तेश्च महीयान् महिमा वर्णितो वर्तते । यदा अस्माकम् उपकाराय कल्याणाय उन्नतये सुखाय च मातापितरौ एवं प्रकारेण प्रयत्नं कुरुतः तदा अस्माभिरपि तेनैव प्रकारेण तयोः सेवा शुश्रूषा च कर्तव्या । तयोः आज्ञायाः पालनं कर्तव्यम् । तथा च आचरणं कर्तव्यं यथा माता पिता च उभौ अपि सुखिनौ संतुष्टौ प्रसन्नमानसौ च स्याताम् । यथा तौ आदिशेतां[1] तथा चलितव्यम् । श्रद्धया भक्त्या विनयेन च सदा तयोः सत्कारः सम्मानश्च विधातव्यः । अहरहश्च वन्दनीयौ । न च तथा एकमपि कार्यं कर्तव्यं येन तयोः स्वल्पमपि कष्टं भवेत्, काचित् चिन्ता वा उत्पद्येत । इदमेव पुत्राणां कर्तव्यम् । एष एव धर्मः । इयमेव शास्त्रकाराणामाज्ञा । अयमेव च लोक-परलोकयोः परमः श्रेयस्करः पन्थाः । अत एव शास्त्रेषु लिखितं वर्तते—

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः कर्तुं शक्यावर्षशतैरपि ॥
तयोर्नित्यंप्रियंकुर्यात् आचार्यस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥

[मनु० २-२२७-२२८]

अस्माकं साहित्ये मातृभक्तानां पितृभक्तानां च अनेकाः कथा लिखिताः सन्ति । भगवान् रामचन्द्रः पितुः आज्ञया चतुर्दशवर्ष-पर्यन्तं वने वासमकरोत् । श्रवणकुमारः स्वकीयौ अन्धौ मातापितरौ स्कन्धयोः

१८—आदेश दें ।

उपरि एव सदा वहति स्म। महात्मा भीष्मः पितुरेव प्रसन्नतायै आजीवनं कठोरं ब्रह्मचर्यव्रतं धारितवान्। पितुरेव सुखोपभोगाय पुरुः स्वकीयं यौवनं पित्रे दत्तवान्। एवम् अस्माकं देशे ईदृशा अनेके माता-पितृ-भक्ता महापुरुषा बभूवुः येषां नामानि अद्यापि गृहे गृहे गीयन्ते।

तथैव यदि वयमपि माता-पितृ-भक्ता भविष्यामः सदा अस्माकमपि परमं कल्याणं, सुमहान् समादरः महती च कीर्तिः भविष्यति। अतः सर्वैरेव जनैः मातृभक्तैः पितृभक्तैश्च भवितव्यम्।

गुरुभक्तिः

अस्माकं शास्त्रेषु यथा मातापितृभक्तेः महिमा वर्णितो वर्तते तथैव गुरुभक्तेरपि। माता पुत्रं जनयित्वा[१] तस्य लालन-पालनादिकं करोति, पिता च तं शिक्षणाय पाठशालायां प्रेषयति, आर्थिकं साहाय्यं च कुरुते, परन्तु शिक्षा-दीक्षादिना तस्य वस्तुतः कल्याणं तु गुरुरेव साधयति[२]।

सद्-गुरुः न केवलं विद्यामेव शिक्षयति, न च केवलं पुस्तकानां पाठमेव पाठयति, अपि तु शारीरिकीं नैतिकीं व्यावहारिकीं बौद्धिकी-मपि च शिक्षां ददाति। स सदाचारस्य, संयमस्य, विनयस्य, विवेकस्य, यमस्य, नियमस्य, दयाया, दाक्षिण्यस्य तथा शीलस्य सद्व्यवहारस्य च उपदेशं ददाति। किं कार्यं कर्तव्यं किं न कर्तव्यम्, केन पथा[३] चलितव्यं केन न चलितव्यम्, कुत्र गन्तव्यं कुत्र न गन्तव्यम्, कस्य सङ्गतिः कर्तव्या कस्य न कर्तव्या, इत्यादिकं सर्वमेव शिष्याय बोधयति[४]। गुरुः

१—पैदा कर। २—करता है। ३—मार्ग से। ४—समझाता है, बतलाता है।

अज्ञानान्धकारं दूरे कृत्वा ज्ञानस्य दिव्यं प्रकाशं शिष्याय वितरति[५]। शिष्यस्य पशुभावम् अपनीय[६] गुरुः तं वस्तुतो मानवं कल्पयति[७]। गुरुः उपदेशाऽमृतं पाययित्वा[८] शिष्यं मृत्युभयात् मोचयति[९] तस्मै अमरत्वं च प्रयच्छति[१०]। असन्मार्गात् निवार्य सन्मार्गे प्रवर्तयति[११]। न च केवलं शिक्षयत्येव प्रत्युत तस्य पुत्रवत् पालनमपि करोति। एवञ्च विविध-विद्या-शिक्षणेन, सदुपदेश-प्रदानेन, सतत-संरक्षणेन, पुत्रवत्-पालनेन, सन्मार्ग-प्रदर्शनेन, असन्मार्ग-निवर्तनेन च यथा गुरवः शिष्याणां हितं कुर्वन्ति, यथा च तेषां कल्याणं साधयन्ति न तथा अन्यः कोऽपि कर्तुं पारयति। वस्तुतः अपारे संसार-सागरे निमज्जताम्[१२] उन्मज्जतां[१३] च जनानां समुत्तारणाय निपुणो नाविको[१४] गुरुरेव। गुरुरेव च भवाटव्यां महति अन्धकारे इतस्ततो भ्रमतां भ्रान्तानां पथश्च्युतानां पथिकानां मार्गदर्शको महादीपः। स एव च अज्ञानाऽन्धानाम् इतस्ततो रागद्वेषादि-गर्तेषु पततां निपततां च जनानाम् अभिनव-दृष्टि-दायको वैद्यराजः।

अनेनैव कारणेन शास्त्रेषु गुरुसेवाया गुरुभक्तेः गुरुपूजायाश्च महत् माहात्म्यं लिखितं वर्तते। अस्मिन् विषये शास्त्रेषु अनेके श्लोका लभ्यन्ते। यथा—

गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः।

❀ ❀ ❀ ❀

शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत।
आचार्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साऽजराऽमरा॥

[म० भा० शान्ति० अ० १०८]

अतोऽस्माभिः सर्वैरपि सर्वदैव गुरूणां भक्तिः सेवा पूजा च

५—देता है। ६—हटाकर। ७—बनाता है। ८—पिला कर। ९—छुड़ाता है। १०—देता है। ११—लगाता है। १२—डूबते हुओं का। १३—उतराते हुओं का। १४—मल्लाह।

कर्तव्या। प्रतिदिनं तेषां चरणेषु शिरसा प्रणामाः कर्तव्याः। तेषां सर्वे एव आदेशाः पालनीयाः न तु कदाचिदपि आज्ञायाः उल्लंघनं कर्तव्यम्। ते यथा वर्तयेयुः[15] तथैव वर्तितव्यम्[16] यथा चालयेयुः तथैव चलितव्यम्, यथा च आज्ञापयेयुः तथैव विधातव्यम्। सर्वदा च तेषां सेवायां शुश्रूषायां स्वागतविधौ सत्कारे च सावधानैः भवितव्यम्।

अपि च नहि कदाचित् गुरु-सन्निधौ[17] उच्चैः हसितव्यम्। न च पादौ प्रसार्य[18] पुरस्तात्[19] स्थातव्यम्। नहि तत्र चञ्चलता प्रकटनीया। न च उद्दण्डता औद्धत्यं वा कर्तव्यम्। न तैः सह विवादः कर्तव्यः। न असत्यं वक्तव्यम्। न अपलापो[20] विधेयः। न अविनयो दर्शनीयः। नहि अभद्रा वाचः समुच्चारणीयाः। न च तत्समक्षं कलहः कोलाहलो वा विधेयः। न च स्वप्नेऽपि गुरुषु ईर्ष्यां द्वेषं मात्सर्यं वा कदाचित् विदधीत। शिष्याणाम् इमे एव आचारा इमे एव च व्यवहाराः प्रशंसनीया भवन्ति। ईदृशैरेव आचारैः ईदृशैरेव च व्यवहारैः गुरवः शिष्येषु प्रसीदन्ति, दयां कुर्वन्ति, अनुरक्ता भवन्ति, सर्वं वेदितव्यं वेदयन्ति, अखिलम् च उपदेष्टव्यं उपदिशन्ति। प्रसन्नेषु च गुरुषु शिष्याणां सर्वतोमुखी प्रतिभा जायते, बुद्धिः विकासं प्राप्नोति, विद्या सफलतां गच्छति, परितो यशः प्रसरति, सर्वविधं च मङ्गलं जायते।

प्राचीनकाले एतादृशा बहवो गुरुभक्ता बभूवुः येषामुपाख्यानं श्रुत्वा पठित्वा च महद् आश्चर्यं जायते। आरुणिः निजगुरोः क्षेत्ररक्षणाय स्वशरीरमेव बन्ध-रूपम् अकरोत्। एकलव्यो गुरोः मृत्तिकामयीमेव मूर्ति पुरतो निर्माय तद्भक्त्या शस्त्रचालने महतीं कुशलतां प्राप।

अस्मिन् समये प्रायेण अनेके विद्यार्थिनो गुरुषु यथोचिताम् भक्ति न कुर्वन्ति। न तेभ्यः सम्यक् प्रणमन्ति। न यथावत् तेषाम् आदेशस्यैव

१५—कहें। १६—रहना चाहिये। १७—पास में। १८—पसार कर। १९—आगे। २०—बहाना।

पालनं कुर्वन्ति। न च सविनयं व्यवहरन्ति। नाऽपि सेवन्ते। न च समाद्रियन्ते। न च अनुशासनं मन्यन्ते। नहि ईदृशा छात्राः शिष्टाचारं विचारयन्ति। यथेष्टं ते आचरन्ति यथेष्टं च व्यवहरन्ति। परन्तु अयं कल्याणकरः पन्था नास्ति। ईदृशेन शास्त्रविरुद्धेन अनुचितेन च व्यवहारेण विद्यार्थिनां कथमपि हितं न भवितुमर्हति। अतो ये छात्रा आत्मनः कल्याणमिच्छन्ति, यशः समीहन्ते, सफलताम् अभिलषन्ति, विशिष्टञ्च वैदुष्यं कामयन्ते तैः सदैव गुरुभक्तिः कर्तव्या। विनयेन, सेवया, श्रद्धया, सत्कारेण, आदेशपालनेन, पितृवत्पूजनेन, उपचारेण च सर्वदैव गुरवः प्रसादनीयाः।

विद्या

संसारे बहूनि वस्तूनि सन्ति परं तेषु सर्वश्रेष्ठं वस्तु विद्या एव वर्तते। केवलं जन्मना मनुष्यः मनुष्यो न भवति अपि तु विद्यया एव। विद्यया हीना मनुष्या मनुष्यरूपं धृत्वा अपि पशुवत् आचरणं कुर्वन्ति। किं कर्तव्यम्, किम् अकर्तव्यम्, को धर्मः कः अधर्मः, कः सन्मार्गः कश्च असन्मार्ग इति ते सम्यक् न जानन्ति। अत एव ते विपरीतम् आचरन्ति पदे पदे च कष्टं लभन्ते। परन्तु ये विद्यां पठितवन्तः ते सर्वमपि कर्तव्याऽकर्तव्यादिकं जानन्ति। यथोचितम् आचरन्ति। अत एव च ते सुखमयं जीवनं यापयन्ति। अत एव विद्या सर्वेषु अपि वस्तुषु श्रेष्ठं वस्तु मन्यते।

सर्वेषु धनेषु अपि प्रधानं धनं विद्या एवाऽस्ति। कथमिदम्। यतो हि अन्यानि सर्वविधानि धनानि चौराः चोरयन्ति, अग्निः भस्मसात् करोति, जलं वाहयति, राजा हरणं कारयति, दायादा विभजन्ते, कीटका

भक्षयन्ति, स्वयं वा जना विक्रीय अभियोगे वा लगयित्वा नाशयन्ति। परन्तु विद्याधनम् एभिः कारणैर्नष्टं न भवति। अन्यानि धनानि च यथा यथा व्ययी भवन्ति तथा तथा क्षीयन्ते। परं विद्याधनं व्ययेनैव वर्द्धते। अन्येषां धनानां रक्षणाय विस्तृतं स्थानम् अपेक्ष्यते। परन्तु अधिकादपि अधिकं विद्याधनं स्वल्पीयसि स्थाने रक्ष्यते। अन्यानि धनानि नहि केनापि उपायेन आत्मना सह सर्वत्र नेतुं शक्यन्ते परं विद्याधनं सुगमतया एव सर्वत्र सह नीयते। एभिरेव गुणैः विद्वांसो वर्णयन्ति यत्—

न चौरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि।
व्यये कृते वर्द्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधन-प्रधानम्॥

[भर्तृहरि शतकम्]

विद्यासमानं भूषणमपि महीतले अन्यत् नास्ति। अनभिज्ञा जना अन्यैः उपायैः भूषणैश्च शरीरं भूषयन्ति। केचन कण्ठेषु हारं धारयन्ति। अपरे कर्णयोः कुण्डलं परिदधते[१]। अन्ये अंगुलीषु द्वे द्वे मुद्रिके[२] बिभ्रति[३]। इतरे विविधाः केश-विन्यास-रचनाः कुर्वन्ति। कियन्तश्च भूषणार्थमेव मणिबन्धे[४] घटीयन्त्रं बध्नन्ति। ताम्बूलेन मुखं रञ्जयन्ति। अङ्गरक्षकेषु रजतमयीः सुवर्णमयीश्च वीटिका[५] धारयन्ति। मुखं संप्रोक्ष्य, केशान् कङ्कतिकाभिः[६] प्रसाध्य[७], ताम्बूलं चर्वित्वा मुहुर्मुहुः मुकुरेषु[८] मुखं निरीक्षन्ते-कीदृशी मे शोभा इति। परन्तु निरर्थका इमे यत्नाः। वस्तुतस्तु मनुष्यस्य शोभा विद्यया एव भवति। विद्यया भूषिता मनुजा अन्यभूषणैर्विनापि सुतरां शोभन्ते, सर्वत्र समाद्रियन्ते, समन्तात् सत्क्रियन्ते परितश्च पूजिता भवन्ति। परं विद्यया विरहिता जना अन्यानि

१—पहनते हैं। २—अँगूठी। ३—धारण करते हैं। ४—पहुँचे पर। ५—बटन। ६—कंघी से। ७—सँवार कर। ८—दर्पण में।

भूषणानि धारयन्तोऽपि न शोभन्ते न च समाद्रियन्ते एव। तेषां तावदेव शोभा भवति यावत् ते मौनं धारयन्ति। परं वदनकाले समुपस्थिते तु सर्वाण्यपि तेषां भूषणानि निरर्थकानि जायन्ते। अतो विद्या एव सर्वोत्तमं भूषणम्। तथाहि—

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्॥

(भर्तृहरि शतकम्)

सर्वासाम् उन्नतीनामपि निदानं विद्यैव अस्ति। व्यक्तेः जातेः समाजस्य राष्ट्रस्य वा समुन्नतिः विद्यया एव कर्तुं शक्यते। यस्यां जातौ, यस्मिन् समाजे राष्ट्रे वा विद्याया यावान् प्रचारो वर्तते तावती एव तस्य समुन्नतिः दृश्यते। रूस-अमेरिका-इङ्गलैण्ड-प्रभृतयो ये ये देशाः सम्प्रति श्रेष्ठा मन्यन्ते ते विद्याया एव बलेन श्रेष्ठतां गताः। विद्याया बलेनैव ते विज्ञाने वाणिज्ये शिल्पकलायां शस्त्रनिर्माणे शास्त्र-निर्माणे च अन्यदेशेभ्यः समुन्नताः मन्यन्ते। सर्वत्र च तेषां विजयपताका समुच्छ्रयति।

विद्याया एव प्रभावेण अनेके नव-नवा आविष्कारा आविष्कृता विदेशवासिभिः वैज्ञानिकैः। सम्प्रति वायुयानद्वारा अल्पीयसा कालेन जना दूराद् दूरतरं यान्ति। "तार" द्वारा दूरस्थितेन जनेन सह जना वार्तालापं कुर्वन्ति। "रेडियो" द्वारा अति दूरदेशे जायमानं गीतं भाषणादिकं च जनाः समीपवत् शृण्वन्ति। बहु-समय-साध्यानि बहुजन-साध्यानि च कर्माणि यन्त्रबलेन सम्प्रति अल्पकालेन अल्पैरेव च जनैः साधयितुं शक्यन्ते। तद् इमानि आश्चर्यजनकानि कार्याणि कथं सम्भवन्ति? विद्याया एव बलेन तु।

किं नाम अधिकं निरूपयामः। सर्वथा सिद्धं खलु विद्याया माहात्म्यम्। विद्यया हि विनयो विवेकः प्रतिष्ठा यशः सौजन्यं महत्त्वं वित्तं चेत्यादि सर्वमपि लब्धुं शक्यते। अतः सर्वैरेव बालकैः पूर्ण-परिश्रमेण सह विद्याया अध्ययनं कर्तव्यम्। स्वसमाजे सर्वत्र विद्यायाः प्रचारः कर्तव्यः। तथा च अस्माभिः प्रयत्नो विधीयेत यथा प्रतिग्रामं पाठशालाः स्थापिताः स्युः। सर्वे च भारतीया जनाः शिक्षिता भवेयुः। एकोऽपि जनो निरक्षरो न स्यात्। तदैव अस्माकमपि देशः पुनः पूर्ववत् प्रतिष्ठितो भविष्यति। अन्येषु च देशेषु सम्मानं लप्स्यते।

बहवो विद्यार्थिनः परिश्रमेण अध्ययनं न कुर्वन्ति। इतस्ततः पलायन्ते। वृथा भ्रमन्ति। निरर्थकं बहु जल्पन्ति। खेलने कूर्दने शयने च दिनानि अतिवाहयन्ति[१]। पुनः पुनः प्रेरिता अपि ध्यानं न ददते। ताड्यमाना अपि स्वभावं न परित्यजन्ति। अन्ते च ते विद्याहीनाः सन्तो गुरोः पितुः मातुश्च महान्तं क्लेशं जनयन्ति। स्वयं च पदे पदे कष्टं सहमानाः, पराभवं प्राप्नुवन्तः दुःखमयं जीवनं यापयन्ति। अतो विद्यार्थिभिः आलस्यादिकं विहाय परिश्रमेण यत्नेन च विद्याभ्यासः कर्तव्यो येन स्वस्य स्वदेशस्य च महान् उपकारः संपद्येत।

बलं व्यायामश्च

सर्वेषामपि मनुष्याणां कृते यथा विद्याया आवश्यकता वर्तते तथैव बलस्यापि। विद्या बलञ्च उभौ अपि पदार्थौ मानवजीवनस्य समुन्नतये संरक्षणाय च परमोपयोगिनौ परमाऽवश्यकौ च। तत्रापि विद्यां विना तु जनो बाहुबलेन यथाकथञ्चित् स्वनिर्वाहं कर्तुं शक्नोति अपि, परं बलं

१—बिताते हैं।

विना तु क्षणमपि कार्य-सञ्चालनं न भवितुमर्हति। विद्याविहीना अपि जना बले सति परिश्रमं कृत्वा येन केनापि प्रकारेण जीवितुं क्षमन्ते, परं यदि बलं न स्यात् तदा तु विद्वान् अविद्वान्, धनी निर्धनो वा किमपि स्वार्थं परार्थं वा कार्यं कर्तुं न शक्नोति। अत एव छान्दोग्योपनिषदि लिखितं वर्तते यत्—

"यदा मनुष्यो बलवान् भवति तदैव स उत्थातुं शक्नोति, उत्थाय परिचरितुं शक्नोति, परिचर्यया च सिद्धिं लभते। बलेनैव मनुष्यः श्रोता भवति, द्रष्टा भवति, मन्ता भवति, बोद्धा भवति, विज्ञाता भवति, कर्ता भवति। का कथा मानवानाम्? ब्रह्माण आरभ्य कीट-पतङ्ग-पिपीलिका-पर्यन्तं समस्ताऽपि सृष्टिः बलेनैव जीवमाना वर्तते। अतः सर्वैरेव बलस्य उपासना कर्तव्या इति"।

एतेन स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यते यत् बलस्य जीवने कियती उपयोगिता वर्तते। परमात्मनः प्राप्तिरपि बलेनैव सम्भवति इत्यपि उपनिषदः कथयन्ति—

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः" इति।

एवञ्च शौच-स्नानादि-नित्यकर्मण आरभ्य आत्मप्राप्ति-पर्यन्तं सर्वाणि अपि लघूनि महान्ति वा कर्माणि बलस्यैव साहाय्येन सिद्ध्यन्ति। यद्यपि कार्यसिद्धौ अन्यानि अपि कारणानि अपेक्षितानि भवन्ति परं सर्वप्रथमं बलमेव आवश्यकं भवति। अत एव भगवान् वेदव्यासो महाभारते वदति—"सर्वं बलवतां साध्यम्" इति।

ये तु जनाः दुर्बला निर्बला वा भवन्ति तेषां जीवनं महाक्लेशकरं भवति। ते सर्वत्रैव पराभूता अपमानिता अनादृताश्च जायन्ते। न तान् तृणसदृशमपि जना मन्यन्ते। पदे-पदे अन्येषां साहाय्यं प्रतीक्षमाणाः ते दिवानिशं दीन-हीना महता दुःखेन दिनानि अतिवाहयन्ति। दैवमपि तेषां साहाय्यं न कुरुते। सुखं सम्पत्तिश्च तेभ्यः शतं क्रोशान् दूरे तिष्ठति परिवारस्य समाजस्य च कृते ते भारभूता भवन्ति। अतः अस्माभिः तथा-

विधाः प्रयत्ना अनुष्ठेया येन समाजस्य सर्वेऽपि नरा नार्यश्च पूर्णरूपेण वलवन्तः स्वास्थ्यसंपन्ना आत्मरक्षण-समर्थाश्च भवेयुः।

अस्मिन् समये सर्वाऽपेक्षया बलसञ्चयस्य महती आवश्यकता वर्तते। यतो हि अस्माकं बहवो विवेकशून्या मदोद्धत्ता आततायिनः शत्रवः शस्त्रास्त्रैः, बलात्कारेण, छल-कपटादिना, दुराचारेण सर्वैरेव च उपायैः अस्माकं देशस्य धर्मस्य भाषायाः धर्मस्थानानां सम्पत्तेः सभ्यतायाश्च विलोपं कर्तुं प्रयत्नशीलाः सन्ति। प्रतिक्षणम् अवसरं प्रतीक्षन्ते। लब्धे च अवसरे त्वरितमेव आक्रमणं कुर्वन्ति। अस्यां संकटापन्नायां परिस्थितौ यदि सर्वेऽपि वयं भारतीया दुर्बलतां दूरे परित्यज्य वलवन्तो न भविष्यामः आत्मरक्षणाय च वद्धपरिकराः सुसन्नद्धाः सावधानाश्च न भवामः तावत् अस्माकं जीवनं धनं मर्यादा वा सर्वमपि अरक्षितमेव मन्तव्यम्। अत एव सम्प्रति वलसञ्चयस्य उपरि ध्यानदानस्य विशेषावश्यकता वर्तते।

बल-बर्द्धनस्य अनेके उपायाः सन्ति। यथा व्यायामः, मल्लयुद्धम्, प्राणायामः, खेलनं, कूर्दनं च। एतेषां प्रचारेण समाजे बलस्य वृद्धिः कर्तुं शक्यते। इदानीं ग्रामे ग्रामे व्यायामशालायाः स्थापना कर्तव्या। सर्वाणि च व्यायामोपयोगीनि दण्ड-मुद्गरादीनि साधनानि एकत्र करणीयानि। तत्र ग्रामस्य सर्वेऽपि वालका युवानश्च आगत्य आवश्यकरूपेण यत्किञ्चिद् व्यायामादिकं कुर्युः। ग्रामेषु नगरेषु वा यत्र यत्र पाठशालाः चलन्ति तत्र तत्र व्यायामशाला अपि स्थापनीयाः येन विद्यार्थिनः प्रतिदिनं विद्योपार्जनेन सह बलसञ्चयमपि कर्तुं समर्था भवेयुः। इदानीं शत्रुभिः छिन्न-भिन्नकलेवरा भारतमाता न केवलं स्वपुत्रान् विद्यायामेव निपुणान् द्रष्टुं समीहते प्रत्युत शौर्ये वीर्ये पराक्रमे च प्रबलान्, वैरि-निर्दलने निपुणान्, आत्म-संरक्षणे च समर्थान् द्रष्टुं समीहते। सम्प्रति स्वर्गादपि गरीयस्या वन्दनीयाया निजभारतमातुः प्रतिष्ठा-रक्षायै नहि दिवानिशं बिलासमग्नानां प्रसाधन-परायणानां

सुकुमारशरीराणां युवकानां प्रयोजनं वर्तते अपि तु जितेन्द्रियाणां विलासविमुखानां बलिष्ठकलेवराणां विशालवक्षसां बलवतां युवकाना वर्तते। अतो विद्यालयेषु पठत्सु, ग्रामेषु वा गृहकर्म कुर्वत्सु, सर्वेष्वपि युवकेषु बल-वर्द्धनाय स्थले स्थले प्रतिपाठशालं च विशेषरूपेण व्यायाम-शालानां सञ्चालनाय समुद्योगो विधेयः सर्वे च नागरिका ग्रामीणा वा युवानो व्यायाम-करणार्थं प्रेरणीयाः।

एवमेव विभिन्नप्रकाराणाम् आसनानाम् अभ्यासेन प्राणायामेन च शारीरिकी शक्तिः वर्द्धनीया। विशेषतो ये जनाः शिक्षिता विद्वांसो वा सन्ति ते व्यायामशालायां गत्वा व्यायामकरणे लज्जन्ते। तेषां कृते अयमेव प्रकारो विशेषरूपेण उपकारको भवति। अन्ये च सूर्यनमस्कारा-दयो ये ये अनेके नवीनाः प्रकारा आविष्कृताः सन्ति व्यायामविद्या-विशारदैः तेषामपि यथासम्भवम् उपयोगो विधेयः। इत्थमेव खेलनेन कूर्दनेन धावनेन उच्छलनादिना चापि अङ्ग-प्रत्यङ्गानि बलवन्ति स्फूर्ति-मन्ति च भवन्ति। एतदर्थं प्रत्येकं ग्रामे नगरे च स्वच्छं सुमनोहरं विशालं समतलं च क्रीडायाः प्राङ्गणम् अपेक्ष्यते। अत्रैव प्रतिदिनं सायङ्काले तत्रत्याः सर्वेऽपि बालका युवानश्च समागत्य केचन कन्दुकेन केचन पादकन्दुकेन अपरे गुलिका-दण्डाभ्यां कतिपये वीटया च खेलनं कुर्युः। केचन हनुमत्कूर्दनम् अङ्गदकूर्दनं गजग्राहञ्च विदधीरन्। अन्याश्च प्राचीना नवीना वा बलवर्द्धिकाः क्रीडाः कुर्युः। लघवश्च बालकाः तत्रैवपृथक् स्थाने स्वबलानुसारं क्रोडनं कूर्दनं धावनं प्रपतनम् उत्पतनञ्च कुर्युः। सर्वत्रैव ईदृशी व्यवस्था विधेया।

पुरुषसमाज इव महिलासमाजे अपि बलवर्द्धनस्य आवश्यकता वर्तते। यद्यपि ग्रामीणाः, तत्रापि साधारण-गृहस्थानां स्त्रियः प्रायशो गृहकार्यकरणेन पात्रमार्जनेन कुट्टनेन पेषणेन प्रस्फोटनेन इतस्ततो गमनाऽगमनाभ्यां धावनेन च बलवत्यः स्फूर्तिमत्यश्च भवन्ति परं धनि-कानां स्त्रियस्तु नित्यकर्माणि विहाय सकलमपि समयं शयने उपवेशने

एव वा यापयन्ति । अतस्ता नितान्तमेव सुकुमारशरीरा भवन्ति । अथच या इदानीं कन्या विद्यालयेषु अध्ययनं कुर्वते ता अपि बाहुल्येन विलास-परायणा भवन्ति सौकुमार्ये एव च आत्मनो गौरवं मन्यन्ते । परन्तु सम्प्रति दुराचारमये समये एतादृशीनां महिलानां मर्यादा-रक्षणं नितान्तम् असम्भवं वर्तते । अतः सम्प्रति सौकुमार्यप्रियताम् अपनीय स्त्रियोऽपि तथा शारीरिक-शक्ति-सम्पन्ना भवेयुः यथा न कोऽपि तासां धर्षणम् अपहरणं बलात्कारं वा कर्तुं शक्नुयात् । यदि च कुर्यात् तदा तत्कालमेव ताडितो मारितश्च यमसदनं नीयेत । अतो धनिकैः जनैः तथा स्त्रियो बोधनीया तेन ता अपि गृहकार्यकरणे निःसङ्कोचं प्रवृत्ता भवेयुः । कन्यापाठशालासु च सञ्चालक-महाशयैः काचन ईदृशी योजना विधेया यथा बालिका अपि स्वस्था बलिष्ठ-कलेवराश्च भवेयुः । अस्मिन् विषये बडौदास्थ-कन्यामहाविद्यालयादीनाम् अनुकरणं कर्तव्यम् ।

एवं प्रकारेण समाजस्य विभागद्वयेऽपि विद्याप्रचारेण सहैव यदा बल-बर्द्धनस्यापि कृते प्रचारो यत्नश्च भविष्यति, सर्वे च बालकाः, बालिकाः, नरा नार्यश्च विद्यया बलेन च सममेव सुसम्पन्नाः भविष्यन्ति तदैव आत्मनः समाजस्य राष्ट्रस्य वा कल्याणं भविता ।

देश-भ्रमणम्

ज्ञानोपार्जनस्य यानि अनेकानि साधनानि सन्ति तेषु देशभ्रमणम् अपि एकं मुख्यं साधनं मन्यते । पुस्तकानां पठनात् यत् ज्ञानं न जायते तत् देशभ्रमणात् भवति । पुस्तकेषु वयं विविधदेशानां नानाविध-नद-नदीनां विभिन्नानां गिरि-पर्वतानां च पाठं पठामः । परन्तु यावत् तेषां

वस्तूनां, ऐतिहासिकानां अनेकेषां दर्शनीयस्थलानां च साक्षात् निरीक्षणं न भवति तावत् न तेषां यथार्थज्ञानं जायते नाऽपि हृदयस्य परितोष एव भवति। इदानीं संसारे कतिपयवस्तूनि सर्वाधिकानि आश्चर्य-जनकानि मन्यते। यथा--चीनदेशस्य भित्तिः, आगरानगरस्य ताजमहलनामकं भवनमित्यादि। एतेषां परिचयं वयं पुस्तकेषु पठामः चित्राणि च अवलोकयामः। परं तेषां समीपं गत्वा सम्यक् अवलोकनेन यथा वास्तविकं ज्ञानं सन्तोषश्च भविष्यति न तथा पुस्तकशतानामपि अध्ययनेन भवितुमर्हति। अतो देशभ्रमणं प्रशंसन्ति कुशलाः।

अन्यच्च देशभ्रमणात् कूपमण्डूकता नश्यति, बुद्धेश्च विकासो जायते। ये जनाः प्रायेण एकस्मिन् स्थाने निवसन्ति. न कदाचित् इतस्ततो गृहात् ग्रामाद्वा बहिः निर्गच्छन्ति ते कूपमण्डूक-सदृशाः सङ्कुचितबुद्धयो भवन्ति। ये मण्डूकाः सदैव कूपेषु निवसन्ति न कदाचित् बहिः सरोवरादिषु गच्छन्ति ते कूपमेव बहु मन्यन्ते। तमेव सर्वतोऽधिकं विशालं गभीरञ्च अवगच्छन्ति! इदं न जानन्ति यत् कूपादपि विशाला जलाशयाः सन्ति इति। तथैव ये जना बहिः विभिन्नस्थानेषु भ्रमणं न कुर्वन्ति तेषामपि कूपमण्डूकस्य इव शङ्कुचिता बुद्धिर्भवति। परं ते एव यदा बहिर्गच्छन्ति, विविधदेशेषु भ्रमन्ति, नानाविधानि नगराणि अवलोकयन्ति, विविधैः पुरुषैः सह वार्तालापं कुर्वन्ति, अत्यद्भुतानि वस्तूनि साक्षात्कुर्वन्ति, भिन्न भिन्नान् आचारान्, भिन्न-भिन्नान् व्यवहारान्, नानाविधा वेषभूषाः, चित्रविचित्राणि रूपाणि, विविधा भाषाः; अदृष्टानि अश्रुतानि अकल्पितानि च जीवजन्तूनां स्वरूपाणि निरीक्षन्ते तदा येषां मोहो विनश्यति, कूपमण्डूकता पलायते, क्षुद्रता अपयाति, बुद्धिश्च महान्तं विकासं प्राप्नोति, महीयांश्च अनुभवो जायते। अतो यथासम्भवं यथाशक्ति यथासमयञ्च सर्वैरेव देशभ्रमणं कर्तव्यम्।

भ्रमणेनैव अस्माकं पवित्राणां तीर्थानामपि दर्शनं भवति। तेषां च दर्शनेन धर्मे बुद्धिर्जायते, अधर्मबुद्धिः नश्यति, मनसि पवित्रता उत्पद्यते,

तेषु तेषु च अवतारपुरुषेषु कविषु मुनिषु आचार्यगुरुषेषु च श्रद्धाबुद्धिः उद्भवति। रामायणे महाभारते पुराणेषु च अस्माभिः बहूनां तीर्थानाम्, अनेकेषाम् ऋष्याश्रमाणां, नानाविधानां सिद्धपीठानां, रामकृष्णकथा-सम्बन्धिनां स्थानानां च विस्तृतं वर्णनं पठ्यते। परन्तु यथा तेषां साक्षात् अवलोकनेन श्रद्धा उत्पद्यते, मनसि धार्मिको भावो जागर्ति, अपूर्वश्च सात्त्विकः आनन्दः अनुभूयते न तथा पुस्तकानां पठनेन। अत एव अस्माकं शास्त्रेषु तीर्थयात्राया अतीव महत्त्ववर्णनं विद्यते। तदिदं सर्वमपि भ्रमणेनैव संभवति न तु एकस्थानावासेन।

देश-भ्रमणेन अन्येऽपि अनेके लाभा भवन्ति। तद् यथा—सहन-शीलता, सहानुभूतिः, प्रत्युत्पन्नमतित्वम्, लोकचातुरी चेत्यादिगुणानाम् उदयो जायते। तथा हि ये जनाः सर्वदा गृहे एव निवसन्ति ते प्रायेण सहिष्णवो न भवन्ति। न ते क्षुधां सहन्ते, न पिपासां सहन्ते, नापि भूमिशयनमेव कर्तुं शक्नुवन्ति। न च द्वित्राणि[1] अपि दिनानि ते कष्टं सोढुमीहन्ते[2]। अल्पीयसा भोजन-पान-शयनादीनां व्यतिक्रमेण नितान्तम् उद्विग्ना जायन्ते। परं ते एव यदा गृहं परित्यज्य बहिर्भ्रमणं कुर्वन्ति तदा सर्वमपि कष्टं सहनीयं भवति। नहि यात्रायां यथासमयं यथेच्छं च अन्नजलादिकं मिलति। नापि सर्वत्र सुसज्जिताः खट्वा लभ्यन्ते। न च धूमशकटेषु पादौ प्रसार्य उपवेशनायैत्र पर्याप्तं स्थानमवाप्यते। वनेषु पर्वतेषु च भ्रमणे तु इतोऽपि अधिकं कष्टं सोढुमापतति[3]। अतो भ्रमणे नानाविध-कष्ट-सहनेन सहनशीलता-शक्तिः समुदेति यस्या मानवजीवने पदे पदे आवश्यकता भवति।

एवमेव भ्रमणेन सहानुभूतेरपि भावना समुदेति। गृहे निवसन् जनो बहुधा स्वपरिवारस्यैव साहाय्येन सर्वं कार्यं चालयति। अतस्तस्य हृदये अन्येषां साहाय्यकरणस्य बुद्धिः न समुत्पद्यते। परं स एव यदा एकाकी

---

१. दो तीन। २. सहना चाहते हैं। ३. सहना पड़ता है।

भ्रमणं कुर्वन् कदाचित् केनापि कष्टेन परिभूयते, केनापि आधिना व्याधिना वा पीड्यते, कयाचिद् विपदा वा विवशः क्रियते तद स अन्यतः साहाय्यं याचते, अन्येषाञ्च सहयोगेन विपत्तिमुक्तो भवति। तदानीं तस्य इयं भावना जागर्ति यत् मयाऽपि एवमेव अन्येषां सहायता उपकारश्च कर्तव्यः। इयमेव सहानुभूतिः कथ्यते या हि मानवहृदयस्य महान् निधिः महत् च भूषणं मन्यते, यया विना च मानवो दानवतां गच्छति।

अनेनैव प्रकारेण लोकचातुर्यमपि देशभ्रमणेन जायते। नानाविधैः पुरुषैः सह सम्भाषणेन, विविध-व्यवहार-दर्शनेन, सुखदुःखमयानां चा अनेकविध-प्रसङ्गानां समापतनेन[४] मन्दबुद्धयोऽपि जना व्यवहार-निपुण भवन्ति। इमे एव संक्षेपतो देशभ्रमणेन जायमाना मुख्यलाभाः सन्ति।

पूर्वं देशभ्रमणे महत् काठिन्यमासीत्। यतोहि यथा सम्प्रति गमनागमनस्य नानाविधानि साधनानि सन्ति तथा पूर्वं न आसन्। पूर्वं पदातय एव जनाः प्रायेण तीर्थयात्रां देशभ्रमणं वा कुर्वन्ति स्म। अश्वशकटेन वृषभशकटेन घोटकेन गजेन वा गच्छन्ति स्म। अतस्तेषां यात्रायां गमने आगमने च बहूनि दिनानि लगन्ति स्म। परं सम्प्रति तु अनेकानि द्रुतगामीनि यानानि प्रचलन्ति यानि एकघण्टाऽभ्यन्तरे एव देशाद् देशान्तरं जनान् प्रापयन्ति। दर्शनीयस्थानानां दर्शनाय तु विशेषरूपेणापि यानानां प्रबन्धो विहितो वर्तते। इदानीं जले स्थले वा भूमौ पर्वते वा सुगमतया एव जना यान-साहाय्येन गन्तुं प्रभवन्ति। अतः सम्प्रति तु अवश्यमेव यत्किञ्चित् भ्रमणं कर्तव्यमेव। यदि रूप्यकाणि प्रचुराणि स्युः यदि च विदेशे गमनं न सम्भवेत् तर्हि भारतस्य निम्नलिखितेषु स्थानेषु तु अवश्यमेव भारतीयैः भ्रमणं कर्तव्यमिति मे विचारः।

---

४. आ पड़ने से।

यथा—धार्मिकस्थानानि—काशी, अयोध्या, मथुरा, वृन्दावनम्, गया, हरिद्वारम्, जगन्नाथपुरी, द्वारिका, रामेश्वरम्, बदरिकाश्रमः काञ्ची कन्याकुमारी इत्यादि ।

ऐतिहासिकस्थानानि—तक्षशिला (पंजाब जिला रावलपिण्डी), मोहनजोदड़ो (सिन्ध जिला लरकाना), हरप्पा (पंजाब जि० मांटगोमरी), ताजमहल (आगरा), अजन्ता (हैदराबाद), बुद्ध गया (गया), दिल्ली, चित्तौरगढ़, साँची (भूपाल राज्य) इत्यादि ।

———

स्वास्थ्य-रक्षा

मनुष्याणां सुखाय समुन्नतये च यानि यानि कार्याणि आवश्यकानि सन्ति तेषु सर्वतोऽधिकम् आवश्यकं कार्यं स्वास्थ्यरक्षा अस्ति । यतः स्वस्थेनैव शरीरेण जनाः किमपि कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति । अस्वस्था जनास्तु स्वकीयं शरीरमेव न चालयितुं शक्नुवन्ति नापि स्वकीयं दैनिकं कृत्यमेव स्वयं सम्पादयितुं प्रभवन्ति । का नाम वार्ता पुनः अन्यकार्याणां करणस्य ? अतो मानवजीवनस्य सफलतायै स्वास्थ्यरक्षाया उपरि ध्यान-दानं सर्वेषामपि कृते परमावश्यकं वर्तते ।

विद्यासदृशमेव स्वास्थ्यमपि परमं श्रेष्ठं धनमस्ति । यस्य समीपे इदं धनं नास्ति स सर्वधन-सम्पन्नोऽपि सुखं भोक्तुं नार्हति । कल्पना क्रियताम् । एको धनिकः पुरुषो वर्तते । तस्य समीपे उत्तमोत्तमानि तण्डुलादीनि अन्नानि सन्ति । गावो महिष्यश्च[1] उभयोः सन्ध्ययोः प्रभूतं[2] पयो ददते । घृतेन परिपूर्णाः घटाः सन्ति । गृहे एव मोदका निर्मीयन्ते ।[3] विहाराय च गजाऽश्वादीनि अनेकानि वाहनानि द्वारे एव तिष्ठन्ति । सेवायै सेवकाः प्रतिक्षणं प्रस्तुताः[4] सन्ति । अर्थात् सुखस्य सर्वाणि अपि

१—भैंसें । २—पर्याप्त, बहुत । ३—बनाये जाते हैं । ४—तैयार ।

साधनानि सन्ति । परं तस्य स्वास्थ्यं समीचीनं नास्ति । अस्वस्थो वर्तते । रोगशय्यायां पतितोऽस्ति । तदा किं स उपरि लिखितेभ्यः साधनेभ्यः सुखं भोक्तुं क्षमते ? नैव, कदापि नैव । न स भोक्तुं शक्नोति । न च दधिदुग्धादिकमेव सेवितुं प्रभवति । घृतस्य तु स्पर्शोऽपि तस्मै हानिकरः । न च स यानम् आरुह्य विहारमेव कर्तुं पारयति न च सेवका एव तस्य यथावत् सेवां कर्तुमर्हन्ति । अतः अस्वस्थः पुरुषः स्वयं तु किमपि सुखसाधनम् उपार्जितुं प्रभवत्येव नहि अपितु पूर्वोपार्जितेभ्योऽपि साधनेभ्यो वञ्चितस्तिष्ठति । अतः अन्यधनाऽपेक्षया अस्यैव धनस्य उपार्जनं संरक्षणञ्च परमावश्कं वर्तते इति सिद्धं भवति । अत एव च कथं स्वास्थ्यस्य हानिर्जायते कथञ्च तस्य रक्षा कर्तुं शक्यते इत्यस्यैव विषयस्य उपरि सर्वप्रथमं ध्यानदानय उपदिशन्ति आयुर्वेदाचार्याः । महाकविः कालिदासोऽपि कुमारसम्भवे एकत्र कथयति—

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्, इति ।

यदि मातरि पितरि कश्चिद् दोषो रोगो वा न भवति तर्हि प्रकृत्यैव स्वस्था जना उत्पद्यन्ते । परन्तु विपरीतेन अहारविहारादिना जनाः स्वस्थमपि शरीरं स्वयमेव अस्वस्थं कुर्वन्ति । शयनस्य जागरणस्य, भोजनस्य पानस्य, उत्थानस्य उपवेशनस्य, भ्रमणस्य विश्रामस्य च नियमानां प्रायेण नरा उल्लंघनं कुर्वन्ति अतस्तेषां स्वास्थ्यं विनष्टं भवति । कदा शयितव्यम् कदा जागरितव्यम्, किं भोक्तव्यं किं न भोक्तव्यम्, किं पातव्यम् किं न पातव्यम्, कस्मिन् ऋतौ कीदृशा आहार-विहारा हितकरा भवन्ति कीदृशाश्च अहितकराः इत्यादीनां ते विचारं न कुर्वन्ति । उपदिश्यमाना अपि ध्यानं न ददते । यथेच्छं शेरते यथेच्छं च जाग्रति, यथाकामं च भुञ्जते पिबन्ति च । विपरीतं वा सर्वमपि कार्यमनुतिष्ठन्ति । अस्मादेव कारणात् अस्माकं देशस्य बहवो जनाः अल्पीयसि एव वयसि स्वास्थ्यहीना जायन्ते भारभूतं निरर्थकं च जीवनं यापयन्ति ।

यद्यपि दरिद्रे अस्माकं देशे बहवो जनास्तु उपयुक्त-साधनाऽभावाद् एव अस्वस्था दुर्बलकलेवराश्च भवन्ति। घृतस्य दुग्धस्य दध्नश्च च वार्ता तु पृथक् तिष्ठतु सक्तवोऽपि समुचिते समये तेभ्यो न मिलन्ति। तत् कथं नाम ते स्वस्था हृष्ट-पुष्ट-शरीराश्च भवेयुः? परन्तु धनिका अपि जना यत् स्वास्थ्यहीना अवलोक्यन्ते तत्र कारणन्तु स्वास्थ्यनियमानाम् उल्लंघनमेव। इदानीम् अधिकतरा धनिकानां नवयुवका अर्धरात्रिपर्यन्तं चलचित्रपटानि[5] अवलोकयन्ति। द्विवादनकाले शेरते। ततस्ते किं ब्राह्मे मुहूर्ते जागरितुं शक्नुवन्ति? "बाबू बाबू" इति मुहुर्मुहुः सेवकेन विनिवेद्यमाना नववादनकाले शय्यां त्यजन्ति। अयमस्ति तेषां शयनजागरणयोर्नियमः। इत्थमेव भोजनमपि ते प्रायो नियमविरुद्धमेव कुर्वन्ति। यदेव यत्र लभन्ते तदेव भुञ्जते। स्थले स्थले विक्रीयमाणं दधिवटकादिकं[6] क्रीत्वा[7] निःसङ्कोचं भक्षयन्ति। रसना[8] वशीभूता इदं स्वास्थ्यकरम् अस्वास्थ्यकरं वा इति न विचारयन्ति। इतोऽपि अधिकम् स्वास्यनाशकरम् अनर्थं तु ते इन्द्रिय-संयमाभावात् कुर्वन्ति। अत एव विकासकालात् पूर्वमेव तेषां यौवनं नश्यति। चक्षुषो मन्दतया बाल्यकाले एव[9] उपनेत्रधारणस्य आवश्यकता आपतति। यौवनात् पूर्वं बार्द्धक्यमेव शरीरमाक्राम्यति। असमये एव केशाः कृष्णतां त्यजन्ति। द्रुतमेव दुर्बलतां याति शरीरम्। गतप्रभं[10] भवति मुखमण्डलम्।[11] गर्तरूपतां च धारयति कपोलद्वयी। इदं सर्वमवलोक्य बल-वीर्य-पराक्रमोत्साहादयो गुणा अपि अवकाशं गृहीत्वा ततः अपयान्ति। इदमेव प्रायेण अस्मद्देशस्य नवयुवकानां स्वास्थ्यस्य साधारणं चित्रं वर्तते।

परन्तु एतादृशेन स्वास्थ्येन नहि कदाचिदपि अस्माकं देशस्य समाजस्य स्वस्य वा शरीरस्य कल्याणं सम्भवति। अतः सर्वैरेव पुरुषैः

५—सिनेमा। ६—दही बड़ा वगैरह। ७—खरीदकर। ८—जीभ ९—चश्मा। १०—निस्तेज। ११—गड्ढा।

विशेषतो विद्यार्थिभिः नवयुवकैश्च स्वास्थ्यरक्षाया उपरि पूर्णरूपेण ध्यानं दातव्यम्। स्वास्थ्य-नियमानुसारमेव सदा वर्तितव्यम्। ब्राह्मे एव मुहूर्ते अहरहो[1] जागरितव्यम्, रात्रौ च यथासमयमेव शयनं कर्तव्यम्। देश-कालौ विचार्यैव आहार-विहारादीनां व्यवस्था विधेया। शरीरस्य वस्त्राणां स्थानस्य च स्वच्छतायां सदा सावधानतया स्थातव्यम्। प्रतिदिनञ्च व्यायामः कर्तव्यः। नहि मलिने रोगदूषिते च स्थाने कदापि गन्तव्यम्। न चापि ईदृशैः पुरुषैः सह संसर्गो विधेयः। सायं प्रातश्च यथासम्भवं प्रतिदिवसं स्वच्छ-वायु-सेवनं कर्तव्यम्। न च काचित् मनसि दीर्घचिन्ता करणीया। प्रसन्नहृदयेन च सर्वदा भवितव्यम्। नहि अनिष्टा वार्ता चेतसि चिन्तनीया। नापि निन्दिते पथि पादौ धारणीयौ। न च कस्मिंश्चित् अणीयसि[2] अपि रोगे समुत्पन्ने ततः प्रमदितव्यम्। त्वरितमेव च तस्य प्रतीकाराय प्रयतितव्यम्। एवंविधैः अन्यविधैश्च आयुर्वेदोपदिष्टैः नियमैः यदा वयं स्वकीयं स्वास्थ्यं रक्षिष्यामः तदैव सर्वमपि कार्यं साधयितुं सुखं च समासादयितुं समर्था भविष्यामो नाऽन्यथा। अत एव आचर्यवर्याः प्राहुः—

"धर्मार्थकाममोक्षाणाम् आरोग्यं मूलमुत्तमम्" इति।

———

स्वच्छता

स्वास्थ्य-रक्षायै ये ये उपाया निर्दिष्टाः सन्ति तेषु स्वच्छता अपि एकः परमावश्यकः उपायो वर्तते। पूर्णरूपेण स्वस्थोऽपि मानवो यदि

१—प्रतिदिन। २—बहुत छोटा।

स्वच्छताया उपरि ध्यानं न दत्वा मलिनानि वस्त्राणि परिधत्ते[१] मलिनायां शय्यायां शेते, मलिने गृहे निवसति, स्वकीयं शरीरं च मलिनं रक्षति तर्हि तस्यापि स्वास्थ्यं नश्यति। का पुनः वार्ता अस्वस्थानां साधारण-स्वस्थानां वा जनानाम् ? अतः सर्वैरेव जनैः देहस्य वस्त्राणां वासस्थानस्य पार्श्वभूमेः शय्यादीनाञ्च स्वच्छताया उपरि पूर्णतया ध्यानं देयम्। एषु वस्तुषु सम्यक् स्वच्छेषु साधु परिष्कृतेषु च रोगाणां नाशः, वायोः शुद्धिः, चक्षुषोराह्लादः, मनसः प्रसन्नता, आरोग्य-वृद्धिश्चेति अनेके लाभा भवन्ति।

परन्तु इदं जानन्तोऽपि जना बहुधा दुरभ्यासेन आलस्येन च स्वच्छताया उपरि विशेषं ध्यानं न ददते। बहूनां जन्मकालत एव मलिन-वस्त्रधारणस्य, मलिने स्थाने निवासस्य, सप्ताहे एकवारं स्नानस्य, मलि-नातिमलिनायां शय्यायां शयनस्य च अभ्यासो वर्तते। तादृशे एव परिवारे तेषां जन्म अभूत्। अतो जन्मकालीनो दुरभ्यासस्तेषां झटिति न दूरीभवति। यथा कर्दमस्य[२] कीटाः कर्दमे एव सुखमनुभवन्ति तथैव मालिन्ये एव तेषां मनो रमते। नहि ते स्वच्छतायै विशेषपरिश्रमं कर्तुमीहन्ते। अपरे च केचन आलस्यवशादेव स्वच्छतायै प्रयत्नशीला न भवन्ति। ते मनसा स्वच्छतां रोचयन्तोऽपि[३] आलस्य-वशीभूताः तदर्थं प्रयत्नं न कुर्वन्ति, मालिन्यमये एव च वातावरणे जीवनं यापयन्ति। ईदृशा जनाः स्वकीयं स्वास्थ्यं नाशयन्तः परेषां पार्श्ववर्तिनामपि स्वास्थ्य-हानेः कारणीभूता भवन्ति परम्परया समाजस्य च। ईदृशा अपि जना यथा मलिनताप्रियताम् अपनीय स्वच्छता-सम्पादने दत्तावधाना भवेयुः तथा अस्माभिः प्रयतनीयम्।

स्वच्छताया अभावो मलिनतायाः सत्ता[४] च अनेकप्रकारैः

१—पहनता है। २—कीचड़ का। ३—पसन्द करते हुए भी। ४—रहना, बने रहना।

अस्माकम् अपकारं करोति । देहे वस्त्रे वासस्थाने वा यत्र यत्र मालिन्यं भवति तत्र तत्र रोगाणां बीजाणवः उत्पद्यन्ते । ते च बीजाणवः अस्माकं शरीरेषु आक्रमणं कुर्वन्ति । आक्रम्य च नानाविधान् रोगान् उत्पादयन्ति । तेन च वयम् अकाले एव काल-कवलिता भवामः ।

अन्यच्च, न केवलम् इयम् अस्वच्छतापिशाचिनी देहस्यैव स्वास्थ्य-हानिं करोति अपितु मनसोऽपि । देहेन सह मनसो घनिष्ठः सम्बन्धो वर्तते । यदा शरीरं स्वच्छं पवित्रं सुपरिष्कृतञ्च तिष्ठति तदैव मनोऽपि सुस्थं सुप्रसन्नं च जायते । प्रसन्नेनैव मनसा सर्वाणि कार्याणि सुचारु-रूपेण कर्तुं शक्यन्ते । यदा च देहादिकं मलिनं भवति तदा मनसि अपि प्रसन्नता न समुदेति न च किमपि कार्यं सम्यक्तरत्वेन सम्पद्यते एतदतिरिक्तम्-मलिनवाससां[5] मलिनदेहानां च जनानां समीपे न केचन गन्तुमिच्छन्ति, न तैः सह उपवेष्टुमीहन्ते[6] नापि वार्तालापमेव वक्तुंमभिलषन्ति । न केवलं परकीयाः प्रत्युत स्वकीया अपि बन्धुबान्धवाः तैः सह उपवेशने भोजनपानादौ च महतीं घृणां प्रकटीकुर्वन्ति ।

इमानि खलु मलिनतायाः दूषणानि सन्ति । अतो देहस्य, वेषभूषायाः, वासभूमेः, शय्यायाः, अन्येषां च पार्श्ववर्तिनां वस्तूनां स्वच्छतायै परिष्का-राय च प्रत्येकं पुरुषेण यथासम्भवं पूर्णयत्नो विधेयः । प्रतिदिनं शौचं, दन्त-धावनं, हस्तपादादि-प्रक्षालनम्, स्नानं, वस्त्रपरिष्कारः, केशप्रसाधनम्, गृहमार्जनम् समये समये केशकर्तनं नखकृन्तनञ्च सम्यक् प्रकारेण कर्तव्यम् । एतेन स्वास्थ्य-रक्षणे साहाय्यं भविष्यति, सहैव सर्वत्र अप्रतिहतः प्रवेशः, सभ्यसमाजे समादरः, भद्रपुरुषेषु गणना च भविष्यति ।

इयं बाह्य स्वच्छतायाः वार्ता अभूत् । परं न केवलं बाह्य स्वच्छतया एव कश्चित् स्वस्थो भवितुमर्हति नापि सभ्यसमाजे समादरमेव लब्धुं शक्नोति । अतः एतदर्थम् आभ्यन्तरशुद्धेरपि महती आवश्यकता वर्तते ।

५—गन्दा कपड़ा पहनने वालों का । ६—बैठना चाहते हैं ।

यदि अभ्यन्तरे पवित्रता नास्ति, भाव-शुद्धिः नास्ति, मनसि विकृता एव भावा विद्यन्ते, हृदयं दूषितं वर्तते तर्हि बाह्य-परिष्कारस्य किञ्चित् मूल्यं नास्ति। तत् खलु आडम्बरमात्रं भवति, वञ्चनाया वा साधनम्।

अस्मत्-समाजे अनेके एवंविधा एव पुरुषाः सन्ति। ते प्रतिदिनं स्वयमेव श्मश्रूणि[७] मुण्डयन्ति। दिने वारत्रयं स्नानं कुर्वन्ति। अहरहः वस्त्रं प्रक्षालयन्ति। अनेकैः साधनैः शरीरं मार्जयन्ति[८]। यदा यदा बहिर्गच्छन्ति तदा तदा कङ्कतिकाभिः[९] केशान् प्रसाधयन्ति। अतिशुभ्राणि वसनानि धारयन्ति। उपानहौ सततं प्रोञ्छनादिना निर्मले रक्षन्ति। वासस्थानं च तेषां सर्वथा सुमार्जितं सुपरिष्कृतं नानाविधैश्च रमणीयैर्वस्तुभिः सुसज्जितं तिष्ठति। एवं ते बाह्यपरिष्कारे आवश्यकताया अपि कदाचित् अधिकं ध्यानं ददते। परन्तु आभ्यन्तरो भागस्तेषां महामलिनो भवति। न ते असत्यवदनात् विरमन्ति। न उत्कोचग्रहणात्[१०] सङ्कुचन्ति। न परप्रतारणं[११] दूषणं मन्यन्ते। न पर-दार-संसर्गात्[१२] लज्जन्ते। न कार्यसिद्धये उचितमनुचितं वा विचारयन्ति। परं किं वेषपरिष्कारेणैव एतादृशा जनाः सभ्यपदं प्राप्तुमर्हन्ति? सामाजिक-समादरस्य वा अधिकारिणो भवितुं शक्नुवन्ति? मनसि विविधान् दूषितान् विचारान् बिभ्रतः[१३] आत्मनः सर्वथा स्थान् रक्षितुं क्षमन्ते? समाजस्य कृते च तान् आदर्शपुरुषान् वक्तुं शक्नुमः? नैव। एतदर्थम् उभयत्र[१४] परिष्कारस्य आवश्यकता वर्तते। यथा बहिः तथैव अभ्यन्तरेऽपि। अस्माकं शास्त्रेषु तु बाह्यशुद्धेः अपेक्षया आभ्यन्तरशुद्धेः एव अधिकं महत्त्वं वर्णितं वर्तते। परं सम्प्रति तद्विपरीतमेव आचरणं दृश्यते। इदानीं बाह्यवेषभूषादि-परिष्कार एव सभ्यतायाः परिचायकः मन्यते। आभ्यन्तरं

७—दाढ़ी। ८—साफ करते हैं। ९—कंघियों से। १०—घूस लेने से। ११—दूसरे को ठगना। १२—दूसरे की स्त्री के संसर्ग मे। १३—धारण करते हुए। १४—दोनों जगह।

यथा तथा वा अस्तु। परं नहि अनेन एकदेशिना परिष्कारेण व्यक्तेः समाजस्य वा लाभो भवितुमर्हति। अतः अस्माभिः उभयविधस्यापि परिष्कारस्य कृते प्रयतितव्यमिति।

समयस्य सदुपयोगः

समयस्य सदुपयोगः मानव-जीवनस्य एकं परमं हितकारि कर्तव्यं वर्तते। यद्यपि सदुपयोगः सर्वेषामपि वस्तूनां कर्तव्यः। नहि किमपि वस्तु दुरुपयोगाय भगवता निर्मितम्। क्षुद्रतमस्यापि कस्यचिद् वस्तुनो यदि कश्चिद् दुर्व्यवहारं करोति तर्हि स, न तेन सह, अपि तु भगवता सह दुर्व्यवहारं करोति। अतः स्वकल्याणं वाञ्छता पुरुषेण सर्वेषामेव पदार्थानां सदुपयोगः सद्व्यवहारश्च विधेयः। परं तत्रापि समयस्य सदु-पयोगाय विशेषरूपेण ध्यानदानम् आवश्यकं भवति। इदं तत्र कारणम्—समयो हि अन्यवस्तूनाम् अपेक्षया अधिकं महत्त्वपूर्णम् अधिकं च मूल्यवद् वस्तु वर्तते। अन्यानि वस्तूनि विनष्टानि पुनरपि लब्धुं शक्यन्ते। परं समयो विनष्टो न केनापि उपायेन पुनः परावर्तयितुं शक्यते। यस्य आयुषो यावान् अंशो निरर्थकं गतः स गत एव। अतस्तथा प्रयतितव्यं पुरुषेण यथा एकस्यापि क्षणस्य दुरुपयोगो न भवेत्। अथ च सर्वोऽपि समयः सम्यग् उपयुक्तः समुचितेन रूपेण च अतिवाहितः[१] स्यात्।

दौर्भाग्यवशात् इदं सर्वं जानन्तः अपि प्रायेण समयस्य द्विधा दुरु-पयोगं जनाः कुर्वन्ति। व्यर्थ-यापनेन[२] अकार्यकरणेन च। अनेके कार्यसम्पादने समर्था अपि निरर्थकं समयं यापयन्ति। इतो भ्रमन्ति ततो भ्रमन्ति। अप्रयोजनं गृहे गृहे आहिण्डन्ते। न ते स्वार्थाय एव किञ्चित्

१—बिताया गया। २—बेकार बिताने से।

कार्यं कुर्वन्ति न वा परार्थाय एव। मत्कुणवत्[३] परोपार्जितं धनं भुञ्जते वृथा च समयं नयन्ति। अपरे तु केचन जना वृथा समयं न यापयन्ति। अवश्यमेव किञ्चित् कार्यं कुर्वन्ति! परं निरर्थकं कुर्वन्ति, असामयिकं कुर्वन्ति, अनुचितं च कुर्वन्ति। कल्प्यताम्। एको जनः प्रातरेव जागर्ति। परं शय्यायामेव चिरं उपविष्टस्तिष्ठति[४]। ततः शय्याया उत्थाय शौचं गच्छति। परं मन्दं मन्दं गमनेन आगमनेन घण्टाद्वयं तत्रैव लगयति। ततः परम् इतस्ततः आहिण्डमानः एकया घटिकया दन्तधावनं समापयति। अनन्तरम् अप्ररूढेषु अपि श्मश्रुषु मुण्डनं करोति। ततो बहुविधं शरीरं मार्जयन्, दशदश-कलशानां च सलिलं पातयन् चिरेण स्नानं करोति। ततश्च अङ्गप्रोञ्छने वस्त्रपरिधाने केशप्रसाधने मुखावलोकने च कतिपय-घटिका यापयति। यदेव कार्यं करोति तत्रैव चिरयति[५]। एवं स दिनस्य पूर्वार्धभागं एषु एव कार्येषु समाप्तं करोति। परन्तु किमयं समयस्य सदुपयोगः कथयिष्यते[६]? एवमेव बहवः असामयिकमपि कार्यं कुर्वन्ति। अनेके छात्राः सायं शेरते अर्धरात्रे च परिश्राम्यन्ति। अयमपि समयस्य दुर्व्यवहार एवास्ति। केचन अनुचितेषु एव कार्येषु समयं व्यत्याय-यन्ति[७]। तेषु केचन, द्यूते, केचन नृत्यदर्शने, केचन निरर्थके कलहे, केचन वृथाभ्रमणे, एके पिशुनतायाम्,[८] अपरे चाटुकारे,[९] इतरे अभियोग-योजने,[१०] कतिपये वृथा-साक्ष्ये[११] च समस्तं समयं नयन्ति। अनेनैव प्रकारेण शताधिकाः पुरुषाः निजजीवनस्य बहुमूल्यमंशं वृथा यापयन्तो दिवानिशं दृष्टिगोचरीभवन्ति।

एतादृशा जना मानव-जीवनस्य महत्त्वं न जानन्ति जानन्तो वा जीव-नेन सह दुराचारं कुर्वन्ति। यतो हि नहि निरर्थकं काल-यापनमेव अस्य

३—खटमल के समान। ४—बैठा रहता है। ५—देरी करता है। ६—कहा जायगा। ७—बिताते हैं। ८—चुगुली करने में। ९—चाप लूसीमें। १०—मुकदमा लड़ाने में। ११—झूठी गवाही देने में।

जीवनस्य उद्देश्यं वर्तते। देव-दुर्लभमिदं मानव-शरीरं लब्ध्वापि यो न धर्ममाचरति, न धनम् उपार्जयति, न विषयोपभोगं कुरुते, न वा मुक्त्ये एव प्रयत्नमनुतिष्ठति स निरर्थकमेव जीवति। तस्य जीवनस्य नापि आवश्यकता वर्तते न च अधिकार एव। न च इयं कर्मभूमिरेव एतादृशानां निष्क्रियाणां भारं वोढुमिच्छति। वेदा अपि उपदिशन्ति –

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः"

[ईशोपनिषद्, २]

अर्थात् यो हि कर्माणि कर्तुमिच्छति तेनैव जीवितव्यं नतु निष्क्रियेण। अतः सामर्थ्ये सति सर्वैरेव शरीरधारिभिः सत्कार्य-सम्पादनैरेव समयो यापनीयः। न तु कदाचित् निरर्थकं कालो नेयो न वा तस्य दुरुपयोग एव कर्तव्यः। अयं हि समयस्य सदुपयोगो जीवन-सफलतायाः प्रथमं सोपानम्, सर्वविध-समुन्नतेः मूलमन्त्रः, आत्म-निर्माणस्य च परमं साधनम् अस्ति। अत एव अस्मिन् विषये सर्वेणापि सावधानतया वर्तितव्यम्।

प्रकृतिरपि कार्य-परायणताया एव उपदेशं ददाति। प्रकृतौ यावन्तः पदार्थाः सृष्टाः सन्ति ते सर्वेऽपि अहोरात्रं कार्य-संलग्ना एव दृश्यन्ते। सूर्य-चन्द्राभ्याम् आरभ्य कीट-पतङ्ग-पिपीलिका[१२] पर्यन्तं सर्वेऽपि स्व-स्व-व्यापारे व्यापृता[१३] विलोक्यन्ते। अतः प्रकृत्या अपि इयमेव शिक्षा दीयते यत् नहि केनापि समयस्य अनुपयोगः कर्तव्य इति।

अन्यच्च। ये किमपि कार्यं कर्तुं न वाञ्छन्ति परिश्रमाद्वा आत्मानं चोरयन्ति तेषां क्वचित् निर्वाहोऽपि दुर्लभ एव भवति। नहि ईदृशान् जनान् केऽपि रोचयन्ति[१४]। न वा कश्चिद् आश्रयमेव दातुमिच्छति। स यत्रैव गच्छति तत एव बहिष्क्रियते सर्वत्र च तिरस्कृतो भवति। किमधिकं, मातापितरौ अपि एतादृशं तनयं न अभिनन्दन्ति का पुनरन्येषां

१२—चींटी। १३—संलग्न। १४—पसन्द करते हैं।

बन्धुबान्धवानां वार्ता। एतद्विपरीतम्—ये जनाः कदापि समयस्य दुरुपयोगं न कुर्वन्ति, सदैव कार्यसंलग्नाः तिष्ठन्ति न च परिश्रमाद् आत्मानं गोपायन्ति[१५] तेषां सुखेनैव निर्वाहो भवति। ते यत्रैव गच्छन्ति तत्रैव सादरं रक्ष्यन्ते। गृहे बहिश्च सर्वत्रैव समानरूपेण अभिनन्द्यन्ते। सर्वे एव तेषां सहयोगमिच्छन्ति। ते च न केवलं स्वस्यैव प्रत्युत अन्येषामपि निर्वाहं कारयन्ति। तादृशा एव च कर्मवीरा जनाः समाजे सर्वत्र समाद्रियन्ते श्रेष्ठपदं च लभन्ते।

अवलोकयन्तु तावत् महापुरुषाणां जीवनचरितानि। अद्यावधि ये ये महापुरुषा जगति जन्म गृहीतवन्तः, इदानीमपि वा यावन्तो महापुरुषा देशविदेशेषु विद्यमानाः सन्ति तेषां जीवनचरित्रस्य अध्ययनेन ज्ञायते यत् ते बाल्यकालादेव अहोरात्रं कर्म-परायणा आसन्, एकमपि क्षणं नहि निरर्थकं नीतवन्तः। कर्ममयं पुरुषार्थमयम् उत्साहमयम् अध्यवसायमयञ्च तेषां जीवनम् आसीत्। "कार्यं वा साधयामि शरीरं वा पातयामि" इत्येव च तेषां लक्ष्यं बभूव। यदेव कार्यं ते आरेभिरे[१६] तस्यैव पूरणे सम्पूर्णमपि स्वकीयं समयं यापयामासुः[१७]। इदमेव कारणं वर्तते यत् तेषां अद्यापि गृहे गृहे गौरवगाथा गीयते, आदर्शपुरुषाश्च ते मन्यन्ते।

विचारयन्तु। यदि भगवान् शङ्कराचार्यः अहोरात्रं परिश्रमं न अकरिष्यत्, समस्तेऽपि भारते दिवानिशं न अभ्रमिष्यत्, स्थले स्थले विरोधिनां सिद्धान्तं न अखण्डयिष्यत् तर्हि किं पुनः भारते वैदिकधर्मस्य प्रचारः अभविष्यत्? अथवा त्यज्यताम् इयं पुरातनी वार्ता। नवीनम् उदाहरणं गृह्यताम्। अस्मिन् एव समये गान्धिमहोदयः अन्ये वा भारतीया नेतारो यदि अहर्निशं न अयतिष्यन्त,[१८] महतो महत् कष्टं न असहिष्यन्त

१—बचाते हैं, छिपाते हैं। १६—आरंभ किया। १७—विताया। १८—प्रयत्न करते।

परिश्रमात् वा भयम् व्यधास्यन्त[१९] तदा किं गौराङ्गा इतः पलायनम् अकरिष्यन्त भारतीयाश्च स्वराज्यम् अलप्स्यन्त[२०]।

निरन्तरं समय-सदुपयोगस्य एव एतत् सर्वं फलं वर्तते। अतः अस्माभिरपि आलस्यं विहाय सर्वदैव समयस्य सदुपयोगः कर्तव्यः न तु कदाचित् एकं क्षणमपि वृथा यापनीयम्[२१]। यथोक्तं प्राचीनाचार्यैः—

न कार्यकालमतिपातयेत्।

—चरकसंहिता

न कालमति वर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु।

—योगवाशिष्ठ.

एकता

सांसारिकजीवनस्य सम्यग्रूपेण निर्वाहाय समाजे परस्परम् एकताया महती आवश्यकता भवति। गृहे परिवारे समाजे देशे वा यदि परस्परम् एकता न स्यात् तर्हि क्षणमात्रमपि जीवनं सुखेन चलितुं नार्हति। परिवारस्यैव उदाहरणं गृह्यताम्। यदि कस्मिश्चित् परिवारे सर्वे एव जना बलिनो बुद्धिमन्तः कार्यक्षमाश्च सन्ति परं तेषु परस्परम् एकता नास्ति, ऐकमत्यं नास्ति, सर्वेषामेव भिन्ना मतयो भिन्नाश्च विचाराः सन्ति, पदे पदे विवदन्ते, मुहुर्मुहुश्च कलहायन्ते, तदा ते कथमपि एकत्र सुखेन निवसितुं न शक्नुवन्ति। एवमेव यस्य समाजस्य जातेः देशस्य वा पुरुषेषु ऐकमत्यं न भवति तस्य उन्नतिः दूरे तिष्ठतु, शीघ्रमेव विनाशः सम्पद्यते। अत एव वेदानां मानवसमाजं प्रति इयम् आज्ञा वर्तते यत्—

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्, इति।

[ऋग्वेद, १० १९१, २]

१९—करते। २०—पाते। २१—बिताना चाहिये।

एकता समाजस्य बलं वर्द्धयति, शत्रुभ्यो रक्षां करोति, प्रभावं विस्तारयति, विपदो निवारयति, सुखसाधनानि च समुत्पादयति। नहि पृथक्-पृथक् अवस्थिता व्यक्तयः किमपि कार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति प्रत्युत परस्परं सम्मिलिता एव। सम्मिलितानि एव तृणानि रज्जुरूपं[1] धृत्वा गजराजस्यापि बन्धनं कर्तुं प्रभवन्ति। सम्मिलिताभिरेव इष्टिकाभिः[2] महतो महान्ति भवनानि निर्मीयन्ते। परस्परं सम्मिलितान्येव इन्धनानि[3] ज्वलन्ति कार्यं च साधयन्ति। अन्यथा तु धूमायन्ते एव। एवमेव परस्परं सम्मिलिता लघीयासोऽपि जनाः सङ्घबलेन महान्ति अपि कार्याणि साधयितुं क्षमन्ते। असम्मिलितास्तु महान्तोऽपि वैमत्यवशात् न किमपि कर्तुं पारयन्ति। अतः अस्माभिरपि ऐकमत्यस्य सङ्घटनस्य च कृते स्वसमाजे पूर्णरूपेण प्रयासः कर्तव्यो येन अस्माकं सर्वाणि कार्याणि सिध्येरन् जगतीतले च गौरवं वर्द्धेत।

यद्यपि बहोः प्राचीनकालादेव एकताया आवश्यकता अनुभूयते सर्वैः परन्तु अस्मिन् युगे तु तस्याः ततोऽपि विशेषरूपेण आवश्यकता वर्तते। पूर्वकाले तु समाजे एकैके ईदृशा अपि असाधारण-शक्ति-सम्पन्ना महापुरुषा बभूवुः ये एकाकिनोऽपि स्व-प्रभाव-बलात् महान्ति महान्ति कार्याणि साधयितुं क्षमन्ते स्म। परं सम्प्रति तादृशाः पुरुषा न उपलभ्यन्ते[4]। इदानीं तु लघु महत् वा कार्यं ऐक्यबलेनैव सम्पादयितुं शक्यते। अत एव त्रिकालदर्शिभिः अस्माकं महर्षिभिः शास्त्रेषु इयं भविष्यद्वाणी विहिता वर्तते यत्—

सङ्घे शक्तिः कलौ युगे, इति।

परस्परम् ऐकमत्येन कियन्तो लाभा भवन्ति, अनैक्येन कियत्यो हानयः इत्यस्य अनेकानि उदाहरणानि संसारस्य इतिहासग्रन्थेषु अवलोक्यन्ते। इदानीमपि वयं सङ्घटनस्य असङ्घटनस्य च लाभाऽलाभौ निरन्तरं पश्याम एव। एतत्सर्वं विलोक्य न केनापि बुद्धिमता पुरुषेण

१—रस्सी का रूप। २—ईंटों से। ३—लकड़ियाँ। ४—पाये जाते हैं।

एकताया महत्त्वम् अस्वीकर्तुं शक्यते। अत एव सर्वेऽपि विभिन्न-देश-वासिनो मनुजाः स्व-स्व-देशे ऐक्य-स्थापनाय महान्तं प्रयासं कुर्वन्तो दृष्टि-पथम् आयान्ति। परं महतो दुःखस्याऽयं विषयो वर्तते यत् अस्माकं देशे हिन्दुसमाजे वा एकताया यादृशी आवश्यकता वर्तते तादृशी नास्ति। धर्मे समाजे राजनीतौ वा सर्वत्रैव मतभेदस्य साम्राज्यं वर्तते। धार्मिके जगति शताधिकाः सम्प्रदायाः सन्ति। तेषाम् आचार्याः, ग्रन्थाः, विचाराः, व्यवहाराः, वेषाः, रीतयः, नीतयः, स्तुतयः, प्रणामाश्च सर्वेऽपि परस्परं विलक्षणाः सन्ति। परस्परम् ऐकमत्यमपि नास्ति। सामाजिकेऽपि क्षेत्रे परस्परविरोधिनो विचाराः सर्वदैव सभा-सम्मेलनादिषु पत्र-पत्रिकादिषु वा सर्वेषां दृष्टिगोचरा भवन्ति एव। राजनीतिकं मतभेदम् आदाय देशस्य कियत्यः संस्थाः प्रतिक्षणं परस्परं कलहायमानाः संघर्ष-परायणाश्च सन्तीति देशकालविदाम् अविदितं नास्ति। मुण्डे-मुण्डे विभिन्ना मतयः सन्ति। अन्यविषयाणां वार्ता त्यज्यताम्। भोजन-विषये एव अस्माकं समाजे अनेके परस्परविरुद्धा विचाराः प्रतिदिनं प्रत्यक्षीभवन्ति। केचन स्वकृतमेव भोजनम् उचितं मन्यन्ते, केचन परकृतमपि। केचन स्वसम्ब-न्धिनामेव गृहे ओदनादिकं भक्षयन्ति नाऽन्यत्र। केचन अन्यत्रापि कुर्वन्ति परं स्वजातेरेव, नाऽन्यजातेः। केचन घृतपक्वस्य अन्नस्य सर्वत्रैव भोजनं समर्थयन्ति। अन्ये तत्र इदं संशोधनम् उपस्थापयन्ति यत् शष्कुली तु अशनीया[५] परं शाकं लवणवर्जितमेव ग्राह्यम्। केचन धार्मिकम्मन्या जनास्तु शष्कुली अपि यदि जलस्पर्श-रहिता भवेत् तदैव ग्राह्या इति सिद्धान्तयन्ति। केचन दूरादपि आनीतं भोजनं भोक्तुमर्हन्ति परं कतिपये पाकालये एव गत्वा भोक्तुं शक्नुवन्ति न अन्यत्र। केचन वस्त्रं परिधा-याऽपि भोजने दोषं न मन्यन्ते। अपरे तु तथा करणे महतीं घृणां प्रकटी-कुर्वन्ति। केचन धूमशकटेषु[६] दिने वारत्रयं भुञ्जते। केचन फलान्येव खादन्ति न तु अन्नम्। केचन च निराहारा एव तिष्ठन्ति। निदर्शन-

---

५—खानी चाहिये। ६—रेलगाड़ियों में।

मेतत् । एवमेव अनेके भिन्न-भिन्ना विचाराः सन्ति । तेषां सर्वेषां यदि गणना क्रियेत तर्हि एकं स्थूलाकारं पुस्तकमेव निर्मितं स्यात् ।

एतादृश-विचार-वैषम्यातिरिक्तम् ईर्ष्याद्वेष-वशात् गृहे-गृहे, प्रतिवेशे प्रतिवेशे, ग्रामे ग्रामे च यत् परस्परं वैमत्यम्, अनैक्यम्, असंघटनम्, विरोधो, वैरम्, अविश्वासश्च वर्तते तत्सर्वं तु पृथगेव वर्तते । ग्रामे ग्रामे दलबन्ध-परम्परा चलति । अतो न सर्वे ग्रामीणाः क्वचित् एकत्र स्नेहात् सम्मिलिता भवन्ति, न कस्मिश्चित् विषये ऐकमत्यं भजन्ते, न च एक-मुखेन सर्वेषां हिताय किमपि कार्यं कर्तुं प्रभवन्ति । इदमेव कारणं वर्तते यद् वयं बहवो भूत्वाऽपि न किमपि कर्तुं पारयामः ।

यद्यपि त्रिगुणात्मकोऽयं संसारः । विभिन्नाश्च रुचयो मानवानाम् । यत् एकस्मै रोचते तदेव अन्यस्मै अपि रोचताम्[७] इति सर्वथा स्वभाव-विपरीता वार्ता वर्तते । अतः सर्वेषु विषयेषु सर्वथा ऐकमत्यं तु दुर्लभमेव परं ये ये विषयाः समाजस्य जातेः देशस्य वा हितकारका उन्नायका वर्द्धकाश्च सन्ति तेषु एकता तु अवश्यमेव अपेक्ष्यते । अथ च ग्रामेषु मिथ्याऽभिमानेन, पक्षपातेन, ईर्ष्याद्वेषाभ्यां, मूर्खतया वा ये विरोधिनो भावाः प्रचलन्ति तेषां विनाशः तत्स्थाने च परस्परम् एकतायाः सहयोग-स्य सहकारितायाः स्नेहस्य च प्रसारः परमावश्यको वर्तते । एकताया अभावः कियतीं हानिं समाजस्य करोति इति विषये महाभारतस्य द्वौ श्लोकौ कदापि न विस्मरणीयौ—

न वै भिन्ना[८] जातु चरन्ति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥
न वै तेषां स्वदते[९] पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।
भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं[१०] न विद्यते किञ्चिदन्यद् विनाशात् ॥

[उद्योग, ३६, ५६-५७]

७—अच्छा लगे । ८—अलग अलग रहने वाले, फूट वाले ।
९—अच्छा लगता है । १०—परिणाम, अन्तिम गति ।

अतस्तथा अस्माभिः प्रयत्नः कर्तव्यो यथा मतभेदो विनश्येत् सर्वत्र च एकतायाः प्रचारो वृद्धिश्च जायेत यस्याः सुखदायां छायायां सर्वेपि सुखशान्तिपूर्वकं निवसितुं सर्वविधम् अभ्युदयञ्च कर्तुं पारयेयुः ।

कर्तव्य-पालनम् ।

यस्य यत् नियतं कर्म वर्तते तस्य समुचितरूपेण सम्पादनमेव कर्तव्य-पालनं कथ्यते । इदं जगतीतलं कर्मक्षेत्रमस्ति । अत्र यावन्तो[१] जनाः सृष्टाः सन्ति ते कर्मकरणायैव सृष्टाः सन्ति । अत्र यो मनुष्य-योनौ जन्म गृहीत्वा स्वस्थशरीरः अविकलेन्द्रियश्च भूत्वा निष्क्रियः स्वकर्तव्यपराङ्मुखश्च तिष्ठति तस्य कृते जीवनस्य[२] अधिकारो नास्ति । अत एव इशोपनिषदि अयम् आदेशो वर्तते—

कुर्वन्नेवेव कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः ।

अर्थात् यः कोऽपि नरो नारी वा स्वस्वकर्तव्यानां सम्यक्रूपेण पालनं करोति स एव अस्यां कर्मभूमौ जीवितुमिच्छेत् न तु निष्क्रियः । अतः स्वहिताय समाजहिताय च सर्वेषां कृते स्वस्वकर्तव्यानां पालनं नितराम् आवश्यकं वर्तते ।

कर्तव्यपालनं हि मनुष्यमात्रस्य परमो धर्मः अस्ति । यः खलु आत्मनः कर्तव्यं न जानाति न च तस्य पालनं करोति तस्य जीवनं न केवलं निरर्थकं प्रत्युत हानिकारकमपि । कर्तव्य-पालनेनैव जना आत्मनः समाजस्य च हित-साधनं कर्तुं शक्नुवन्ति । सर्वासामपि समुन्नतीनां सिद्धीनां च मूलकारणं कर्तव्यपालनमेव भवति । विविधा विघ्नबाधाः सहमाना अपि ये जनाः स्वकर्तव्यपालनात् न विरमन्ति, "कार्यं वा साध-यामि शरीरं वा पातयामि" इति येषां प्रतिज्ञा भवति ते एव वीरपुरुषा

१—जितने । २—जोने का ।

जगति माननीया भवन्ति महत्त्वं च प्राप्नुवन्ति। अत एव जगतो महान् कर्मयोगी भगवान् श्रीकृष्णः गीतायाम् उपदिशति—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।

वस्तुतः कर्तव्यपालनस्यैव शिक्षायै भगवता भगवद्गीताया उपदेशो विहितः। गीताया आरम्भिकी कथा स्मर्यताम्[३]। उभयोरपि पक्षयोः सेना सुसज्जिता वर्तते। पदातयः अश्वारोहिणो गजारोहिणो रथिनो महारथिनश्च सर्वे योद्धारो युद्धक्षेत्रे अस्त्रशस्त्रादिसमन्विताः परस्पराभिमुखम् उपस्थिताः सन्ति। युद्धवाद्यानि[४] वाद्यन्ते। सर्वे एव सेनापतयः स्वस्वशङ्खान् वादयन्त[५] सङ्ग्रामारम्भस्य घोषणां कुर्वाणाः सन्ति। द्रुतमेव समरारम्भो भविता[६] अस्ति। एतादृशे अवसरे महाधनुर्धरस्य अर्जुनस्य हृदये व्यामोहो भवति। स कातरो भूत्वा अस्त्रशस्त्रादिकं नीचैर्निधाय[७] भगवन्तं प्रार्थयते। "भगवन्"! नाहं युद्धं करिष्यामि। अत्र ये ये योद्धारः उपस्थिताः सन्ति तेषु ममैव गुरवः, आचार्याः, पितामहाः, पितृव्याः,[८] भ्रातरः, भ्रातुष्पुत्राः,[९] दायादाः, श्यालाः, श्वसुराः, सम्बन्धिनः सुहृदश्च नयनयोरग्रे दृश्यन्ते। इमे एव मम पूजनीयाः माननीयाः, रक्षणीयाः पालनीयाश्च। तत् किं तेषामेव शरीरेषु अहं शस्त्रप्रहारं करोमि? इमानेव हत्वा राज्यं करोमि? अलम् एतादृशेन राज्येन। येषामेव सुखाय राज्यं भवति ते एव यदि म्रियन्ते तर्हि मम एकाकिनो राज्यभोगेन किम्? इत्युक्त्वा अस्त्रशस्त्रादिकं न्यस्य[१०] युद्धक्षेत्रे एव अर्जुनो विषण्णमानसः तूष्णीं[११] तस्थौ।

अर्जुनः स्वबुद्ध्यनुसारं बहून् प्रज्ञावादान्[१२] उवाच परं तस्य इदं कार्यं सर्वथा असामयिकम् अधार्मिकम् अयौक्तिकम् अविचारितम् अमान्यम् अनार्यजनोचितं च आसीत्। अर्जुनः क्षत्रियकुलप्रसूत[१३] आसीत्। छल-

---

३—याद कीजिये। ४—युद्ध के बाजे। ५—फूंकते हुए। ६—होने वाला। ७—रखकर। ८—चचा। ९—भतीजे। १० रखकर। ११—चुप। १२—बुद्धिमानो को बातें। १३—उत्पन्न।

कपटादिना अपहृतं स्वकीयं राज्यं पुनरपि धर्मयुद्धद्वारा परावर्तयितुं[१४] विहितसंकल्पो युद्धक्षेत्रं समुपागतः आसीत्। तस्मिन् समये तस्य युद्धकरणमेव कर्तव्यमासीत्। परं स स्वकर्तव्यपालनात् पराङ्मुखो बभूव। क्षत्रियो भूत्वा अक्षत्रियोचितां कातरतां कर्तुमारेभे। अतो भगवान् श्रीकृष्णः तस्मै कर्तव्यापालनस्य उपदेशं दत्वा रणाय समुद्यतं[१५] चकार। अत एव भगवद्गीता कर्मयोगशास्त्रमुच्यते।

लोकव्यवस्थायै कर्तव्यपालनस्य महती आवश्यकता वर्तते। यदि जनाः स्वस्वकार्याणि न कुर्युस्तर्हि लोकयात्रायां महती दुर्व्यवस्था समुत्पद्येत। वैयक्तिकं पारिवारिकं सामाजिकं वा जीवनं सर्वथा असमञ्जस कष्टविनाशोन्मुखं च सम्पद्येत। यदि सर्वैः स्वकर्तव्यपालनं न विधीयेत तर्हि क्षणमपि सांसारिको व्यवहारः चलितुं न शक्नुयात्। कल्पना क्रियताम्। यदि शासकाः प्रजां न पालयेयुः प्रजाश्च शासकान् न मानयेयुः, पितरौ पुत्रान् न पालयेतां पुत्राश्च पितरौ न सेवेरन्, गुरवः शिष्यान् न अध्यापयेयुः शिष्याश्च गुरुजनानां शुश्रूषणं न कुर्युः, यदि स्वामिनो भृत्यान् न भरेयुः[१६] भृत्याश्च स्वामिनो हितं न साधयेयुः, तदा एकदिनमपि कस्यापि निर्वाहो भवितुमर्हति? एवमेव यदि कुम्भकारः पात्राणि न रचयेत्, रजको[१७] वस्त्राणि न प्रक्षालयेत्, नापितः[१८] केशान् न कर्तयेत्, सुवर्णकारो[१९] भूषणानि न घटयेत्, वर्द्धकिः[२०] काष्ठानि न भिन्द्यात्, लौहकारो[२१] लौहकार्यं न कुर्यात्, कृषको भूमिं न कर्षेत्, भारवाहो भारं न वहेत्, सेवकः सेवां न विदध्यात्, सारथिश्च शकटं न चालयेत् तर्हि सकलोपि लौकिको व्यवहारः छिन्नभिन्नः अव्यवस्थितश्च भविष्यति। कर्तव्यपालनस्यैव आदर्शं जगति उपस्थापयितुं भगवानपि अवतारं धृत्वा

१४—लौटने के लिए। १५—तैयार। १६—भरण करें।
१७—धोबी। १८—नाई। १९—सोनार। २०—बढ़ई।
२१—लोहार।

विविधानि कार्याणि कुरुते। अत एव भगवता श्रीकृष्णेन गीतायां प्रतिपादितं यत्—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।

कर्तव्यपालनस्य च अर्थः येन केनापि प्रकारेण कर्मकरणं नास्ति। यदा श्रद्धया भक्त्या सावधानतया कर्तव्यबुद्धया च कार्यं क्रियते तदैव तत् कर्तव्यपालनं कथ्यते। यदि कश्चित् पाचको रसवतीं[२२] करोति परं मनो लगयित्वा न करोति। अप्रक्षालितमेव तण्डुलं स्थाल्यां[२३] निक्षिपति। अपरिपक्वमेव अवतारयति। द्विदले हरिद्राधिक्यं कुरुते शाके च लवणं न्यूनम्। परिवेषणं[२४] च सम्यक् न करोति। अर्थात् समीचीनान्यपि वस्तूनि दूषयित्वा पुरः स्थापयति तर्हि तत् कर्तव्यपालनं नाऽभूत्। तत्तु यथाकथञ्चित् कर्तव्यटालनम् अभूत्। एवमेव बहवो भयेन लोभेन वा कर्तव्यपालनात् च्युता भवन्ति। केचन असावधानतया एव स्वकर्तव्यं सम्यक् पालयितुं न प्रभवन्ति। कतिपये आलस्यवशादेव कर्तव्यभारं गृहीत्वापि तस्य निर्वाहं कर्तुं न पारयन्ति पदे-पदे च आक्षेप-तिरस्कार-भाजनानि भवन्ति। बहूनां तु स्वकर्तव्यस्य ज्ञानमपि नास्ति। ते उदर-पूरणमेव जीवनस्य परममुद्देश्यं मन्यमाना निरर्थकमेव जीवनं यापयन्ति। भूयांसः सत्कर्तव्यं परित्यज्य दुष्टकर्तव्येषु एव लीनाः सन्ति।

एवम् अनेकैः प्रकारैः कर्तव्यपराङ्मुखाः पुरुषाः समाजे उपलभ्यन्ते। परं तु इयं स्थितिः अतीव अनुचिता, व्यक्तेः समाजस्य च कृते महती हानिकरी अस्ति। कर्तव्य-विमुखो मनुष्यः सर्वत्रैव निरादृतः सन् स्वयं तु दुःखं प्राप्नोत्येव समाजस्यापि दुःखकारणं भवति। न स परिवारे पृच्छयते[२५] न समाजे एव। लोकेन सहैव तस्य परलोकोऽपि नश्यति। स इतोऽपि भ्रष्टो भवति ततोऽपि भ्रष्टो भवति। एतद् विपरीतं तु ये जनाः यथोचितरूपेण स्वकर्तव्यपालने संलग्नाः भवन्ति, न लोभेन न

२२—रसोई। २३—बटलोही में। २४—परोसना। २५—पूछा जाता है।

यशसे न परानुरञ्जनाय अपि तु कर्तव्यबुद्धया कार्यं सम्पादयन्ति ते गृहे तिष्ठन्तु बहिर्वा, सर्वत्रैव समादरं लभन्ते। बाहुबलात् सततमेव सुखिनः तिष्ठन्ति निर्भयाश्च विचरन्ति। समाजस्य सुखे शान्तौ सुव्यवस्थायां च ते हेतवो भवन्ति।

इदानीं जगति सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु महती दुर्व्यवस्था दृष्टिगोचरी भवति। अहोरात्रम् आन्दोलनानि उपद्रवाः हट्टतालाः[२६] संघर्षाः कोलाहलाः कलहानि च श्रूयन्ते। सर्वत्रैव आकुलतायाः अशान्तेः साम्राज्यं विजृम्भते[२७]। मनुष्यता दानवताया भयङ्करैः आघातप्रतिघातैः छिन्न-भिन्नकलेवरा मृत्युशय्यायां शयाना अस्ति। सकलश्च संसारो नरक इव महाभयङ्करः क्लेशकरश्च संवृत्तो वर्तते। एतत् सर्वमपि सर्वे एव जनाः अनुदिनं प्रत्यक्षीकुर्वन्ति। तत्र विशेषविवरणस्य आवश्यकता नास्ति। परन्तु अत्र कारणं किं वर्तते? स्वकर्तव्यपालनस्य अभाव एव। शासकाः प्रजाजना वा, अध्यापका विद्यार्थिनो वा, अधिकारिणः अधिकृता वा, स्वामिनो भृत्या वा सर्वे एव अज्ञानवशात् लोभवशात् ईर्ष्यावशात् द्वेषवशात् क्रोधवशात् वा स्वकर्तव्यपालनात् च्युता असत्कर्मपरायणाश्च जाताः सन्ति। न ईश्वरस्य भयं वर्तते, न लोकलज्जा अस्ति। यथेच्छम् आचरन्ति यथेच्छं व्यवहरन्ति। कोऽहम् किञ्च मे कर्तव्यम् इत्यस्य स्वप्नेऽपि ध्यानं नास्ति। मनुष्याः पशुभ्योऽपि नीचतां गताः सन्ति। रक्षकाः भक्षकाः संवृत्ताः[२८]। न्यायाधिकारिणो निःसङ्कोचम् अन्यायं कुर्वते। त्यागिनः सङ्ग्रहे संलग्नाः सन्ति। मध्यस्थाः पक्षपातं विदधति। धर्मस्थानेषु अधर्माचरणं भवति। नेतारः स्वार्थवशात् लोकवञ्चनां कुर्वन्ति। एवञ्च सर्वत्रैव अन्यायस्य अधर्मस्य च साम्राज्यं दृष्टिगोचरी-भवति। अत एव सर्वत्र अशान्तिः अव्यवस्था संघर्षश्च प्रतिदिनं वर्द्ध-मानो वर्तते। परं यदि सर्वेऽपि स्वकर्तव्यपरायणा भवेयुस्तदा संसारोऽयं

२६—हड़ताल। २७—फैला हुआ है। २८—हो गये।

स्वर्गोपमः संपद्येत, सर्वत्रैव आनन्दमन्दाकिनी प्रवहेत्, उपद्रवा विनश्येयुः, अशान्तिश्च अपगच्छेत् । आवश्यकता वर्तते केवलं कर्तव्यबुद्धया स्व-स्वकर्तव्यपालनस्य ।

सत्यवादिता

मानव-समाजस्य विशेषकल्याण-साधनाय अस्माकं धार्मिकेषु ग्रन्थेषु ये ये धर्माः समुपदिष्टाः सन्ति तेषु सत्यवादितायाः सर्वोत्कृष्टं स्थानं वर्तते । वेदाः, उपनिषदः, स्मृतयः, दर्शनानि, नीतिशास्त्रं, पुराणग्रन्थाश्च एकमुखेन सत्यभाषणस्य महिमानं समुद्घोषयन्ति । अयम् एक एव धर्मो मानवसमाजस्य ऐहिकं पारलौकिकं च सर्वविधं मङ्गलं साधयितुमर्हति । सर्वेषाम् अपि धर्माणाम् आचरणेन यत् फलं लब्धुं शक्यते तत् सर्वमपि केवलं सत्यभाषणेनैव मिलितुं शक्नोति इत्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि । अत एव शास्त्रकाराः कथयन्ति—

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं महत् ।

सत्यं भाषणं हि मनुष्याणां कृते सफलतायाः सम्मानस्य, शान्तेः सुखस्य, विजयस्य, विभूतेः, उन्नतेः अभ्युदयस्य, कीर्तेः तथा कल्याणस्य, किमधिकं भगवतः प्राप्तेरपि परमं साधनमस्ति । ये जनाः निरन्तरं सत्यमेव भाषन्ते न खलु कदाचिदपि अनृतां[1] गिरं[2] निःसारयन्ति ते सर्वेषाम् अपि कृते विश्वासस्य श्रद्धायाश्च भाजनानि भवन्ति । ते यदेव कार्यं प्रारभन्ते तत्रैव सर्वे असंशयं सहयोगं ददते तेन च ते सर्वत्रैव सफलतां लभन्ते । सर्वे एव ईदृशाः जनाः नेतृपदं प्राप्नुवन्ति ।

१—असत्य । २—वाणी ।

सत्यवक्तॄणां जनानां हृदये तथा महीयसी शक्तिः समुदेति यया ते सर्वत्र अप्रतिहतगतयो भवन्ति सर्वत्र च विजयिनो जायन्ते सदैव च स्वस्थचित्ताः निर्भयाश्च सुखं निवसन्ति। किमधिकं, सत्यव्रतपालनाद् भगवत्त्वम् अपि लब्धुं शक्यते। अत एव उपनिषदि लिखितं वर्तते—

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा।

इमे खलु गुणा सत्यभाषणस्य सन्ति। एतद् विपरीतं तु ये जनाः प्रतिदिनं निःसंशयम् अनृतमेव भाषन्ते अनृतभाषणे एव च ख्यातिं लभन्ते तेषु कस्यचित् न श्रद्धा जायते नापि विश्वासः। का वार्ता अन्येषाम्, आत्मीया अपि जनाः माता, पिता, भ्राता, भगिनी, जाया, सन्ततिश्च ततो विरज्यन्ते। सहवासिनः प्रतिवेशिनश्च[3] सदा तस्य गर्हणां[4] कुर्वन्ति। विश्वासघातभयात् तस्य सत्यमपि वचनं जना अनृतमेव मन्यन्ते। अत एव स सर्वेष्वपि कार्येषु जनतायाः सहयोगाद् वञ्चितो भवति। समाजे, सभायां, गोष्ठीषु, परिवारे, सम्बन्धिनां समुदाये च एतादृशा अनृतभाषिणो जनाः सर्वत्रैव लज्जिता नतमस्तका भयभीता इव च तिष्ठन्ति। एवं च ते तथा आत्मानम् अधः पातयन्ति यथा जन्मशतेनापि परमात्मनः प्राप्तिः तेषां कृते सुदुर्लभा भवति।

अन्यच्च सत्यभाषणम् अन्येभ्योऽपि अनेकेभ्यः पापेभ्यो जनान् रक्षति। नहि सत्यवादिनो जना कदापि चौर्यं कुर्वन्ति, न वा क्वचिद् व्यभिचारं कुर्वन्ति। न अपलपन्ति[5] नापि कञ्चित् वञ्चयन्ति। यदि ते चौर्यं व्यभिचारादिकं च कृत्वा स्वयमेव प्रकाशयेयुस्तर्हि को नाम लाभः स्यात् तेषाम्? इदमेव विचार्य सत्यवादिनो जनाः सदैव दुष्कर्मभ्यो दूरे एव तिष्ठन्ति। एतद्विपरीतम् अनृतभाषणम् अनेकेषां पापकर्मणाम् उत्पादकं प्रोत्साहकञ्च भवति। अनृतभाषिणो जना न चौर्याद् बिभ्यति[6] नापि व्यभिचारात्। न अपलापात् न परवञ्चनादेव। ते विचारयन्ति—यदि

३—पड़ोसी। ४—निन्दा। ५—बहाना करते हैं। ६—डरते हैं।

सर्वमपि दुष्कर्म कृत्वा वयं न अङ्गीकरिष्यामः यदि च कश्चित् साक्ष्यं[7] न दद्यात् तदा को नाम अस्माकं किं दूषयितुमर्हति। एवं मनसि निश्चित्य ते सततमेव दुष्कर्मपरायणाः तिष्ठन्ति। अत एव अस्माभिः सततमेव सत्यभाषणाय प्रयतितव्यं तथा च प्रतिज्ञातव्यं यथा एकमपि अनृतं वचनं कदाचिदपि मुखात् न निःसरेत्[8] इति।

अस्माकं गृहे गृहे सत्यनारायणव्रतकथा भवति। नहि कस्यापि हिन्दुजनस्य ईदृशं गृहं भविष्यति यत्र विवाहादिमङ्गलावसरेषु अस्याः कथायाः वाचनं श्रवणं वा न सम्पद्येत। परन्तु अल्पीयांसो जना अस्याः व्रतकथायाः शिक्षायाः उपरि ध्यानं ददते। इयं व्रतकथा अपि अनेकोदाहरणैः अस्मभ्यं सत्यभाषणस्यैव उपदेशं ददाति सत्यभाषणादेव च भगवान् प्राप्तो भवतीति शिक्षयति।

अस्माकं पुराणेषु इतिहासग्रन्थेषु च सत्यवादिनाम् ईदृशानि अनेकानि चरितानि मिलन्ति यानि पठित्वा महान् विस्मयो भवति! महाराजो दशरथः सत्यपालनायैव स्वकीयं प्रीयतमं तनयं रामचन्द्रं चतुर्दशवर्षेभ्यो वने विवासयामास। परमप्रसिद्धः सत्यवादी राजा हरिश्चन्द्रो वने वने बभ्राम, चाण्डालगृहे दास्यं चकार, आत्मनः तनयं जायां च विचिक्राय, विविधा यातनाः सेहे, पदे पदे च अपमानितो बभूव परं सत्यवदनात् पदमपि पृष्ठतो न जगाम। सत्यव्रतपालनस्यैव प्रभावात् अजातशत्रुः धर्मराजो युधिष्ठिरः कौरवाणां महतीं सेनां विजित्य विजयश्रियं लेभे। राजा मयूरध्वजो निजपुत्रस्य शिरो अरया[10] द्विधा चिच्छेद परं सत्यं न परित्यक्तवान्। इयं तु पुरातनी वार्ता अस्ति। अस्मिन् अपि युगे गतशताब्द्यामेव अत्र न कश्चित् असत्यं वदति स्म न असत्यम् अभियोगं[11] चालयति स्म न च असत्यं साक्ष्यं ददाति स्म इति भारतभ्रमणार्थं समागतानां बिदेशिनां यात्रिणां लेखेभ्यो ज्ञायते।

७—गवाही। ८—निकले। ९—बेंच दिया। १०—आरा से। ११—मुकनमा।

एवं भारतीया जनाः सत्यभाषणे सर्वेषु अपि देशेषु परां प्रसिद्धिं गता आसन् । परन्तु दुःखस्य अयं विषयो वर्तते यद् इदानीं खलु असत्यभाषणे एव सर्वेषां प्रवृत्तिर्विद्यते । न असत्यभाषणात् कश्चित् लज्जते । अनेके महान्तोऽपि जनाः क्षुद्रस्यापि स्वार्थस्य कृते निःसङ्कोचं मिथ्याभाषणं कुर्वाणाः असत्यमेव अभियोगं चालयन्तः असत्यं च साक्ष्यं ददतो[१२] दृष्टिपथम् आयान्ति । बहूनां तु असत्यभाषणस्य अभ्यासः सञ्जातो वर्तते । अतस्ते स्वार्थं विनापि इतस्ततो मिथ्याभाषणं कुर्वन्तो विलोक्यन्ते । एतादृशा जना यावद् दिने दशवारानपि मिथ्या न वदेयुः तावद् तेषां भुक्तमेव परिपक्वं न भवति । एवं ग्रामीणे नागरिके वा समाजे शिक्षितेषु अशिक्षितेषु वा सर्वत्रैव मिथ्याभाषणस्य प्रचारम् अवलोकयामः । परं यदि वयं निजं कल्याणं कामयामहे, यदि पूर्वजानां गौरवं सुरक्षितुं वाञ्छामः, यदि सर्वत्र सम्मानं समीहामहे, यदि च सर्वेषु कार्येषु साफल्यम् अभिलषामः तदा कदापि मुखात् मिथ्यावचनं न निस्सारणीयम् ।

सच्चरित्रता ।

मानवीयेषु गुणेषु सच्चरित्रता नाम एकः सर्वातिशायी गुणः अस्ति । येभ्यो गुणेभ्यो मनुष्या महत्त्वं प्राप्नुवन्ति, उच्चपदवीम् अधिरोहन्ति, समाजस्य भूषणानि भवन्ति, मनुष्यत्वं च अतिक्रम्य देवत्वं प्राप्नुवन्ति तेषु सच्चरित्रतायाः प्रथमं स्थानमस्ति । यस्मिन् मनुष्ये अयं गुणो भवति स निर्धनो भवतु धनवान् वा, निर्गुणो भवतु गुणवान् वा, दुर्बलो भवतु बलवान् वा भवतु, सर्वत्र समाद्रियते, सर्वत्र सत्क्रियते सर्वत्र च सम्मानं

१२—देते हुए ।

लभते। दिने रात्रौ वा स निर्भयं विचरितुं शक्नोति। सङ्कटे समुपस्थिते सर्वे तस्य सहायका भवन्ति। सच्चरित्रता एकस्तादृशो मन्त्रः अस्ति येन सर्वेऽपि महान्तो लघवो वा जना वशीभूता जायन्ते। अनेन गुणेन न स केवलम् आत्मानमेव प्रत्युत आत्मनः परिवारं देशं जातिं समाजं च उच्चैः पदं प्रापयति[१]। सच्चरित्रतायाम् ईदृशः कोऽपि लोकोत्तरः प्रभावो वर्तते यस्य पुरस्ताद् महतो महान्तोऽपि जना निष्प्रभा भवन्ति।

तत् का नाम सच्चरित्रता ? के के च गुणाः सच्चरित्रतायाम् अन्तर्भवन्ति ! सत्यवादिता, शीलं, सौजन्यम्, जितेन्द्रियता, गुरुजनेषु श्रद्धा, विनयः, अलोलुपता, मनसा अपि परदारेषु अस्पृहा, सतां संसर्गः, असतां परित्यागः, अदम्भः, अपाखण्डः, सर्वभूतैः सह समीचीनो व्यवहारश्चेति गुणा एकशब्देन सच्चरित्रता इति कथ्यन्ते। एभिरेव गुणैः जनाः सच्चरित्रा इति मन्यन्ते। एतद्विपरीतम्—असत्यवादिता, अजितेन्द्रियता, दौर्जन्यम्, गुरुजनेषु अश्रद्धा, अविनयः, लोलुपता, परदारेषु परधनेषु च स्पृहा, सताम् असङ्गतिः, असतां संसर्गः, सर्वैः सह अनुचितो व्यवहारश्चेति दोषा यदा जनेषु आगच्छन्ति तदा ते दुश्चरित्रा इति कथ्यन्ते। इतिहासग्रन्थेषु लिखितानां चरित्राणाम् अध्ययनेन अहरोत्रं प्रत्यक्ष-दर्शनेन च ज्ञायते यत् दुश्चरित्रा जना जगति सर्वत्र दुर्गतिं लभन्ते, पदे-पदे अपमानिता भवन्ति, गृहे बहिर्वा सर्वत्रैव तिरस्कृता जायन्ते। न तेषु कश्चित् विश्वासं करोति नापि श्रद्धाम्। न कश्चित् तैः सह सङ्गतिं कर्तुं वाञ्छति नापि सम्भाषणं कर्तुं समीहते। न तेषां कश्चित् सहायको भवति नापि परित्राणकरः। यत्रैव दुश्चरित्रा जना गच्छन्ति तत्रैव काकवत् दूरीक्रियन्ते। न तेषां कृते लोके स्थानं मिलति नापि पर-लोके। इतो भ्रष्टाः ततो भ्रष्टाश्च ते न केवलं आत्मानमेव अधः पातयन्ति प्रत्युत स्वकीयं परिवारं समाजं देशं जातिं चापि रसातलं प्रापयन्ति। स्वयं नष्टाः परेषामपि सर्वनाशे कारणानि भवन्ति। महतो

१—पहुँचाता है।

महीयान् धनाढ्यो बलवान् विद्वान् वा भवतु परं यदि स दुश्चरित्रो भवति तदा तस्यापि इयमेव दशा भवति। कामं स धनबलात् विद्या-बलात् शारीरिकबलात् वा आत्मनो दुश्चरित्राणि दश पञ्च दिनानि गोपायित्वा[२] प्रतिष्ठां प्राप्नुयात्, महत्त्वं लभेत, यशो वा समुपार्जयेत्, परं यदा तस्य दुष्कर्मणां भाण्डस्फोटो[3] भवति, सर्वत्र च तेषां प्रसिद्धिः जायते, मुखे मुखे च चर्चा भवति तदा तस्य न विद्याबलं न धनबलं न देहबलं वा तस्य प्रतिष्ठां रक्षितुं शक्नोति। तदानीं तु तस्याऽपि सा एव दुर्गतिः दुर्दशा च भवति यादृशी अन्येषां दुश्चरित्राणाम्।

विचारयन्तु नाम। केन कारणेन लक्ष्मणः शूर्पणखाया नासिके कर्णौ च कर्तितवान्[४]? केन वा कारणेन सर्वशास्त्र निष्णातो महा-बलवान् राक्षसाऽधिपतिः रावणो वा सवंशं काल-कवलितो बभूव? किं नाम कारणमस्ति येन राजा नहुषः स्वर्गं गतोऽपि ततो नीचैः निपा-तितः[५]। अथवा नास्ति दूरे गमनस्य आवश्यकता। इदानीमेव परः-सहस्रा जनाः केन कारणेन गृह-वासं परित्यज्य कारागारेषु[६] बद्धा विविधा यातनाः सहन्ते? आत्मनो दुश्चरित्रतया एव। एष एक एव दोषः परः-शतानामपि अनर्थानां जनकः, सर्वविधाया अपि दुर्गतेः आदिकारणम्, समुन्नतेः सुमहत् प्रतिबन्धकम्, मानवताया महान् शत्रुः, सर्वनाशस्य च परमं कारणमस्ति। अतो यथाशक्ति तथा प्रयतनीयं पुरुषेण यथा दुश्चरित्रताया नामाऽपि न स्वस्मिन् तिष्ठेत्। अयमेव आत्मकल्याणस्य मूलमन्त्रः अवगन्तव्यः।

बाल्यकालादेव चरित्र-निर्माणं जायते। बाल्यकाले एव उचितस्य अनुचितस्य वा यस्य कर्मणः अभ्यासो जायते तदेव दृढमूलं सत् चरित्र-मिति कथ्यते। बाल्यकाले एव बहवो बालका असत्यवादिनो दुष्टा वञ्चकाः चौरा लम्पटाश्च भवन्ति। यदि एतेषाम् उपरि बाल्यकाले एव

२—छिपाकर। ३—भण्डाफोड़। ४—काटा। ५—गिरा दिया गया। ६—जेलखानों में।

मातुः पितुः वा नियन्त्रणं न भवति तदा ते आजीवनं तथैव आचरन्ति। एतद्विपरीतम्—केचन बालका बाल्यकालादेव सत्यवादिनः सौम्या अलोलुपा अलम्पटाः शिष्टस्वभावाश्च भवन्ति। तेषाम् अस्मिन् स्वभावे यदि केनापि कारणेन असत्सङ्गेन वा परिवर्तनं न जायते तदा तेऽपि आजीवनं तथैव तिष्ठन्ति। अत एव चरित्र-निर्माणस्य भूयान्[७] भारो मातुः पितुश्च उपरि भवति। ते बाल्यकाले बालकान् येनैव मार्गेण गमयिष्यन्ति[८] तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति[९], यादृशमेव अभ्यासं जनयिष्यन्ति तादृश एव अभ्यासो भविष्यति, यदेव कर्तुम् उपदेक्ष्यन्ति तदेव करिष्यन्ति। अतो मात्रा पित्रा च बाल्यादेव बालकानां चरित्र-निर्माणाय प्रयत्नः कर्तव्यो येन ते अग्रे सुचरित्रा भवेयुः।

एवमेव चरित्र-निर्माणे संसर्गस्याऽपि महान् प्रभावो भवति। संसर्गात् सज्जना अपि बालका दुर्जना भवन्ति दुर्जनाश्च सज्जनाः। अतो बाल्यकाले मात्रा पित्रा, यौवने च स्वयमपि दुर्जनसंसर्गात् आत्मनो रक्षणाय अपि प्रयतनीयम्। अत एव कथयन्ति नीतिकाराः—

संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति, इति।

तस्मात् सर्वथा सच्चरित्रताया उपरि ध्यानं दातव्यम्। अहरहः प्रातरुत्थाय मनसा विचारणीयम्—के मयि दोषाः के च दुर्गुणा इति। यैः यैः गुणैः जना जगद्वन्दनीया भवन्ति ते सर्वे भर्तृहरिणा स्वकीये नीतिशतके लिखिताः। यथा—

वाञ्छा सज्जन-सङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिः लोकापवादाद् भयम्।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले—
ष्वेते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः॥

———

७—बहुत बड़ा। ८—ले जायेंगे। ९—उपदेश देंगे।

परोपकारः

परेषां हिताय यत् यत् कार्यं क्रियते तत् सर्वं परोपकार इति कथ्यते। ये ये गुणा मानवजीवनस्य महत्त्वं वर्द्धयन्ति तेषु परोपकारस्य प्रमुखं स्थानं वर्तते। परोपकारस्य भावना हि अन्तःकरणे पवित्रताम् उत्पादयति, शुष्केऽपि हृदये स्नेहरसं प्रवाहयति, भक्तिभावं भरति, दयाया उद्रेकं जनयति, ईर्ष्या-द्वेषादिकं नाशयति, प्राणिमात्रे च भ्रातृभावं वर्द्धयति। एष गुणेषु अनुत्तमो गुणः, धर्मेषु सर्वश्रेष्ठो धर्मः, व्रतेषु च सर्वोत्तमं व्रतम् अस्ति। भगवान् वेदव्यासस्तु महाभारते परोपकारमेव धर्मं परपीडनमेव च अधर्मं निरूपितवान्[1]। इयमेव अष्टादशानामपि पुराणानां शिक्षायाः सारभूता शिक्षा अस्ति। यथा—

> अष्टादश-पुराणानां व्यासस्य वचन-द्वयम्।
> परोपकारः पुण्याय पापाय पर-पीडनम्॥

अतः सर्वैरेव पुरुषैः स्वकार्य-सम्पादनेन सहैव परोपकार-करणे अपि यथाशक्ति अवश्यमेव प्रवर्तितव्यम्। यो नाम नरो नारी वा स्वकीयेन शरीरेण बुद्ध्या बलेन वैभवेन वा क्षणमपि परेषाम् उपकारं करोति, क्षण-मपि परेषां दुःखदैन्यावसरे च साहाय्यं कुरुते स धन्यवादार्हः, स एव यथार्थो मनुष्यः, तस्यैव च जीवितं सफलम्।

बहवो जना एवं विचारयन्ति यत्—वयं भिन्ना अन्ये च भिन्नाः। तत् किमर्थं तेषाम् उपकाराय स्वार्थ-हानिः कर्तव्या? इदं धनं मम, इदं बलं मम, इयं विद्या मदीया, तत् कथम् अनेन धनेन बलेन अनया विद्यया वा परेषां कार्यं साधयामि? तेन मम को लाभः? दुग्धं पीत्वा घृतं भुक्त्वा अहरहश्च व्यायामं कृत्वा महता यत्नेन शरीरमिदं पालितं

१—बतलाया।

पोषितश्च । अहोरात्रं घोरं परिश्रम्य, माघमासस्य शीतं ज्येष्ठमासस्य च घर्मम्[2] अविगणय्य[3] क्षुधां पिपासां च विस्मृत्य, स्वास्थ्यं नाशयित्वा चौरादिभिश्च संरक्ष्य महता क्लेशेन समुपार्जितमिदं धनम् । बहुषु विद्यालयेषु भ्रमित्वा, अनेकान् गुरुजनान् उपास्य, दिवानिशं परिश्रम्य, कण्ठशोषं रटित्वा, अनेकान् क्लेशान् च सोढ्वा द्वादशभिः वर्षैः समुपार्जिता मया विद्या । विद्या बलं धनं वा सर्वमपि मया स्वपौरुषेण समुपार्जितम् । किं नाम तत्र अन्यस्य लगितं येन स्वार्थं विनैव तैरहम् अन्येषां कार्यं साधयामि ? बहवो जना एवमेव विचारयन्ति । अत एव ईदृशा जनाः सर्वथा सम्पन्ना अपि कदाचित् परोपकारेषु प्रवृत्ता न भवन्ति । स्वार्थसाधने एव सर्वमपि धनादिकं व्ययीकुर्वन्ति ।

परन्तु ईदृशा विचाराः समुचिताः श्लाघनीया[4] वा न भवन्ति । क्षुद्रहृदयाणां खलु पुरुषाणाम् इमे विचाराः । अयं मदीयः अयं च अन्यदीयः इति लघुचेतसां[5] गणना । वस्तुतस्तु वयं सर्वेऽपि प्राणिनः एकस्यैव परमात्मनः संततिस्वरूपाः अतो वयमपि सर्वे एके एव । कामं[6] शरीरे वर्णे जातौ कर्मणि गुणे अवस्थायां वा भूयान् भेदो वर्तते अस्मासु । आहार-व्यवहाराश्च बहुधा भिन्ना-भिन्ना एव सन्ति अस्माकम् । परं बाह्यभेदा इमे न तु वास्तविकाः । वास्तविकं तु स्वरूपम् अस्माकं सर्वेषामपि एकमेव । अतो भेदबुद्धिं परित्यज्य सर्वैरेव परस्परम् आत्मवत् वर्तितव्यम् । एक एव अस्माकं पिता एका एव च माता वयं च सर्वे भ्रातरो भगिन्यश्च इत्येवं मनसि निश्चित्य मिथो[7] भ्रातृवत् व्यवहर्तव्यम् । अन्यस्य दुःखं स्वकीयं मत्वा तस्य अपनयनाय[8] प्रयत्नः कर्तव्यः । अन्यस्य सुखं स्वकीयं मत्वा तस्य सम्पादनाय प्रयतितव्यम् । अयमेव सर्वोत्तमो मानवो धर्मः, शान्तेः सुखस्य च परमं साधनम् अस्ति ।

२—घाम । ३—कुछ न समझकर । ४—सराहनीय । ५—छोटे हृदय वालों का । ६—भले ही । ७—आपस में । ८—दूर करने के लिये ।

अयमेव च ऐहलौकिकस्य कल्याणस्य निःश्रेयस्य च निष्कण्टकः पन्थाः। अतो विद्यया बुद्धया बलेन चित्तेन अन्येनापि वा येन केनापि उपायेन यथासम्भवं परेषां हित-साधने प्रवर्तितव्यम्।

यदि संसारे परोपकारिणो जना भवेयुस्तदा लौकिके व्यवहारे महती बाधा महती च असुविधा आपद्येत। एवम्भूतो जगतीतले कोऽपि जनो नास्ति यः केवलं स्वकीयेनैव धनादिना स्वकीयं सर्वमपि कार्यं सञ्चालयितुं प्रभवेत्। सर्वेषामपि कृते जीवने अन्येभ्यः सहायताग्रहणस्य अन्येषां वा धनादिना सुखोपभोगस्य अवसरः समापतति। प्रायः सर्वेऽपि जनाः कार्यवशात् बहिर्गच्छन्ति। तत्र प्रायः सर्वेऽपि अन्यनिर्मितासु धर्मशालासु निवसन्ति, अन्यैः खनितानां कूप-तडागादीनां जलं पिबन्ति, अन्यरोपितानां वृक्षाणां शीतलच्छायासु विश्राम्यन्ति, अन्येषाञ्च कदाचित् अन्नपानादिकमपि गृह्णन्ति। नहि कश्चित् महाधनिकोऽपि जनो यत्र यत्र गमिष्यति तत्र तत्र स्वकीये एव गृहे निवत्स्यति[१] स्वकीयस्यैव च कूपस्य जलं पास्यति इति कथमपि विश्वासः कर्तुं न शक्यते। दरिद्रा भवेयुर्धनिका वा, केऽपि पर-साहाय्यं विना कार्यसञ्चालनं कर्तुं न शक्नुवन्ति। अन्यकृतवस्तुभ्यः साहाय्य-ग्रहणस्य आवश्यकता भवत्येव। अतो यदि न स्वकर्तव्य-बुद्धया तर्हि प्रत्युपकार-बुद्धया एव परोपकारः कर्तव्यो येन मनुष्यऋणात् मुक्तिर्भवेत्।

प्रकृतिरपि अस्मभ्यं परोपकारस्यैव शिक्षां ददाति। प्राकृतिकाः सर्वेऽपि स्थावरा जङ्गमा वा पदार्थाः परोपकरणे एव अहोरात्रं प्रवृत्ताः सन्ति। विचारयन्तु मनाक् मनसि। सूर्यः तपति। चन्द्रमा विद्योतते। वायुः वाति। मेघा वर्षन्ति। नदी प्रवहति। तरवो फलन्ति। कुसुमानि विकसन्ति। सर्वेऽपि इमे दिवानिशं स्वे स्वे कार्ये निरताः सन्ति। तत् किम् एतेषां कश्चित् स्वार्थो वर्तते ? किं तरवः स्वयं फलानि भक्षयन्ति ?

१—रहेगा।

कुसुमानि किं स्वयं गन्धान् जिघ्रन्ति[१०]। मेघानां किं क्षेत्राणि सन्ति येषां सेचनाय ते वर्षन्ति ? वायुः किम् आत्मनो जीवनाय वाति ? चन्द्रमाः किम् आत्मानम् आह्लादयितुं विद्योतते ? दिवाकरः[११] किं स्वहिताय तप्यति ? सरितो वा किं स्वयं स्नानाय प्रवहन्ति ? नहि। अन्येषामेव हिताय संवर्द्धनाय च इमाः सर्वाः प्रवृत्तयः एतेषाम् ।

येषां क्षुद्रहृदयाणां मानवानां हृदये परोपकारमयी भावना नास्ति, ये रात्रौ दिवा स्वकीयस्यैव उदरस्य पूरणे परायणाः सन्ति, स्वप्नेऽपि परेषां हितं न चिन्तयन्ति, ते मानवजातेः कलङ्कस्वरूपा अधमा जनाः पशुसदृशा एव मन्तव्याः। येषां कठोरे हृदये विपत्सागरे पतितान् जनान् विलोक्य वेदना न जायते, ये बुभुक्षया[१२] पीड्यमानं म्लानमुखं जनं निरीक्ष्य दुःखं नाऽनुभवन्ति, आर्तजनानां करुणापूर्णं क्रन्दनं श्रुत्वा येषां हृदयं द्रवीभूतं न भवति ते पाषाणहृदयाः जना वृथा जीवन्ति अशेषं च मानवकुलं कलङ्कयन्ति। एतादृशानां स्वार्थपरायणानां परोपकार—शून्य-हृदयानां पुरुषाधमानां जीवनेन अलम्।

अस्माकं देशे अनेके एतादृशाः स्वनामधन्याः परोपकारिणो महा-पुरुषा बभूवुः। महाराजः शिविः शरणागतस्य कपोतस्य[१३] रक्षणाय स्व-मांसं यावत्[१४] श्येनाय [१५] समर्पितवान्। महाराजो दधीचिः देवानां हिताय स्वकीयानि अस्थीनि[१६] अपि तेभ्यो दत्तवान्। महाराजो मयूरध्वजः अन्यस्य क्षुधा-निवारणाय स्वकीयं पुत्रं तस्मै समर्पयामास। एतादृशा एव अनेके परोपकारैकव्रताः पुरुषा बभूवुः ये न केवलं बलं वित्तं वा प्रत्युत स्वकीयं शरीरमपि अन्यस्य हिताय विसर्जितवन्तः। अत एव तेषाम् अद्यापि गृहे गृहे यशोगाथा गीयते। तेषाञ्च नामस्मरणमात्रेण अस्माकं मस्तकं गौरवेण समुन्नतं भवति। विनश्वरेण शरीरेण तैः तादृशं यशः

१०—सूँघते हैं। ११—सूर्य। १२—भूख से। १३—कबूतर की। १४—तक। १५—बाज के लिये। १६—हड्डियाँ।

समुपार्जितं येन आकल्पान्तं न केवलं भारतम् अपि तु समस्तोऽपि मानव-समाजो जगति यशोभाजनं स्थास्यति। इदानीमपि श्रीमालवीय-गान्धि-महोदयसदृशा अनेके महापुरुषा जन्म गृहीतवन्तो येषां सम्पूर्णमपि जीवनं परहित-सम्पादने एव गतम्। ते परार्थमेव जीवितवन्तः परार्थमेव च हसन्तो मृत्युमालिङ्गितवन्तः। अतः सर्वैरेव यथाशक्ति परेषां हितसम्पादनाय अवश्यं यतनीयम्।

उद्योगपरायणता।

यस्यापि कार्यस्य सिद्धये उद्योगस्य महती आवश्यकता भवति। नहि किमपि लघु महत् वा कार्यं केवलम् इच्छामात्रेण आरम्भमात्रेण वा सिद्ध्यति प्रत्युत यदा तदर्थम् उद्योगः क्रियते--प्रयत्नो विधीयते तदैव सिद्धिर्भवति। उद्योगेन साधारणा अपि जना महतो महान्ति कार्याणि साधयितुं शक्नुवन्ति। परं यदि उद्योगो न विधीयते तर्हि भोजनप्राप्ति-रपि असम्भवा भवितुमर्हति। अत एव नीतिकाराः कथयन्ति--

उद्योगेन हि कार्याणि सिद्ध्यन्ति न मनोरथैः।
नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

सर्वदैव वयम् उद्योगस्य महत्वम् अवलोकयामः। पूर्वम् एकवारमपि भोजनं येषां कृते दुर्लभम् आसीत् ते एव उद्योगेन महान्तो धनवन्तः सम्पन्ना अवलोक्यन्ते। ये कदाचित् शतशो विशीर्णानि[1] वस्त्राणि धारयन्तो महता क्लेशेन अङ्गगोपनं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म ते एव बहु-मूल्यैः कौशेय[2]-वसनैः विभूषितशरीरा राजभवनेषु सुखपूर्वकं विराजन्ते। मरुप्रान्तात्[3] अनेके "मारवाडी" जना एकं जलपात्रमेव आदाय

१--फटे हुए। २--रेशमी। ३--मारवाड़ से।

समागता अत्र, परं ते एव सम्प्रति महान्तो धनिका लक्षाधीशाः कोटिपतयश्च सम्पन्ना वर्तन्ते इति प्रायः सर्वे जानन्ति। किमधिकं कथयामः। उद्योगेन अलभ्यम् अपि लब्धुं शक्यते, असाध्यम् अपि साधयितुं शक्यते, असम्भवमपि च सम्भवं कर्तुं शक्यते। उद्योगेन भिक्षुको राजा भवितुं शक्नोति, दुर्बलो बलवान् भवितुं शक्नोति, अविद्वान् विद्वान् भवितुं पारयति दुःखितश्च परमं सुखं प्राप्तुं शक्नोति।

ये जनाः सततमेव उद्योगपरायणाः तिष्ठन्ति तेषां कृते संसारे किमपि असाध्यं दुर्लभं वा नास्ति। उद्योगिनः पुरुषस्य दैवमपि साहाय्यं कुरुते। सिद्धयः सततमेव तस्याग्रे बद्धाञ्जलयः उपस्थिताः तिष्ठन्ति! कमलालया[४] किङ्करी इव निरन्तरं तं सेवमाना तिष्ठति। विघ्नबाधाः भयभीता इव कदाचिदपि तस्य पुरस्तात् उपस्थातुं न शक्नुवन्ति। सफलता जीवन-सङ्गिनी इव सदैव तस्य आलिङ्गनं कामयमाना[५] निवसति। प्रकृतिः प्रजा इव स्वकीयं सर्वमपि वैभवं तस्मै उपायनीकरोति[६]। अपि च अप्रतिहता गतिर्भवति उद्योगिनः पुरुषस्य जले स्थले आकाशे वा। अद्य जगतीतले यद् वयं सर्वतो भौतिकं समुत्कर्षं पश्यामः स सर्वः अपि उद्योगपरताया एव मङ्गलमयः परिणामः अस्ति। यदि उद्योगिनो जना न स्युः, यदि उद्योग-दिवाकरः अस्तं गच्छेत्, आलस्य-निशीथिनी[७] च सर्वतो व्याप्ता जायेत तदा तत्कालमेव जगतः प्रलयः सम्पद्येत।

संसारे एकैके ईदृशा महापुरुषा जन्म गृहीतवन्तो ये स्वकीयोद्योगबलेन असम्भवम् अपि कर्म सम्भवं सम्पादयामासुः। इतिहासे ईदृशानाम् उदाहरणानां न्यूनता नास्ति। महाराजो भगीरथः प्रबलं तपः कृत्वा भगवतीं गङ्गां स्वर्गात् महीतलम् आनिनाय[८]। राजर्षिवरो विश्वामित्रो

४—लक्ष्मी। ५—चाहती हुई। ६—भेट के रूप में देती है। ७—रात। ८—ले आये।

वशिष्ठेन पुनः पुनः प्रतिषिद्धोऽपि उद्योगबलेन ब्रह्मर्षितां प्राप। उद्योगस्यैव प्रभावेण समुद्रपारं नीता भगवती सीता हनूमतो हस्तगता बभूव। उद्योगस्यैव अयं प्रभावो वर्तते यत् दुर्योधनेन निर्वासिता अपि पाण्डवाः पुनरपि स्वकीयं राज्यं लब्धुं समर्था बभूवुः। अथवा त्यज्यताम् इदं सर्वं वृत्तम्। स्वदेशस्यैव पराधीनतायाः स्वाधीनतायाश्च इतिहासं पश्यत। कियता उद्योगेन वैदेशिका वणिजः अस्माकं देशस्य उपरि शासनं कर्तुं शेकुः। अनेकानि शैलशिखराणि उल्लंघ्य, शतशततरङ्ग-संकुलं सागरं पारेकृत्वा, महाक्लेशकरीः मरुमयी-भूमीः अतिक्राम्य, विविधानि कष्टानि सहित्वा, अनेक-वत्सराणि घोरं परिश्राम्य, अनेकत्र अनेकानि युद्धानि कृत्वा, सहस्र-सहस्र-प्राणानाञ्च आहुतीर्दत्वा ते अस्य देशस्य उपरि अधिकारं विस्तारयामासुः। संसारस्य इतिहासे वैदेशिकानामिदं कार्यम् उद्योगपरतायाः प्रकृष्टतमम् उदाहरणम् अस्ति।

पराधीनता कस्यापि देशस्य कृते महान् कलङ्को भवति। अत एव विदेशिनां राज्यस्थापनायाः पश्चात् कतिपयवर्षानन्तरमेव देशवासिनां हृदये स्वाधीनतायाः भावः समुदियाय[९] तदर्थं च शनैः शनैः समुद्योगः आरब्धः। राष्ट्रियमहासभायाः कृते जनतया विपुलरूपेण आन्दोलनं चालितम्। महता उत्साहेन च असंख्या नरा नार्यश्च अस्मिन् स्वातन्त्र्य-संग्रामे आत्मसमर्पणं चक्रुः। यद्यपि अस्य आन्दोलनस्य निर्मूलनाय वैदेशिकैः विविधा उपाया विहिताः। सभासम्मेलनादीनि अवरुद्धानि, जनताया भयङ्करं दमनं कृतम्, नेतारो मुहुर्मुहुः कारागारे बद्धाः, सहस्र-सहस्र-युवानो गुलिकाभिः[१०] मृत्युमुखे पातिताः, धनानि लुण्ठितानि, गृहाणि प्रज्वलितानि, मातरो भगिन्यश्च निर्मर्यादाः कृताः, रोमाञ्चकारिणश्च अत्याचारा अभूवन्, परं स्वतन्त्रतायै देशवासिनां हृदये जाज्वल्यमानो वह्निः उपशमितो न बभूव। सर्वाणि कष्टानि सर्वविधान् च अत्याचारान् सहमाना अस्मदीया देशवासिनो नेतारश्च कदाचिदपि अस्मात्

९—उत्पन्न हुआ। १०—गोलियों से।

समुद्योगात् विरता न बभूवुः। प्रत्युत दिने दिने अधिकाधिकं प्रयत्नं कर्तुं प्रारभन्त। तस्यैव उद्योगस्य फलमिदं वर्तते यत् सम्प्रति वयं द्विशतवर्षानन्तरं वैदेशिकानां शासनात् मुक्ति लब्ध्वा स्वदेशे स्वकीयं राज्यं स्थापयितुं समर्था भूताः स्म। कथनस्य इदं तात्पर्यं वर्तते यत् संसारे किमपि एतादृशं कार्यं नास्ति यत् साधयितुं न शक्येत। दुष्करादपि दुष्कराणि कार्याणि साधयितुं शक्यन्ते। आवश्यकता वर्तते केवलं तत्र उद्योग-परायणतायाः, प्रयत्नशीलतायाः।

प्रकृत्या अपि उद्योगपरतायाः एव शिक्षा दीयते। प्रकृतिराज्ये यावन्तो जीवाः सन्ति ते सर्वेऽपि उद्योगपरायणा एव दृश्यन्ते। विहङ्गानां[११] व्यापारे दृष्टिः दीयताम्। ते अपि सर्वदैव इतस्ततो भ्रमणे, स्वभोज्यवस्तूनाम् आहरणे, स्वनीड[१२]-निर्माणे, शिशुपालने, शत्रुभ्यः आत्मसंरक्षणे च निरता अवलोक्यन्ते। कीटेषु कृशकलेवरा लघ्वी पिपीलिका[१३] अहोरात्रम् इतस्ततो धावन्ती, खाद्यसञ्चयञ्च कुर्वती, सततमेव उद्योगपरायणा एव दृष्टिपथम् आयाति। अन्येऽपि सूर्यचन्द्रादयो ग्रहनक्षत्रादयश्च सृष्टिसमयादेव स्व-स्व-कर्तव्ये संलग्ना उद्योगपरायणतायाः एव उपदेशं ददते। मानवास्तु दिने सूर्योदयात् परमपि शयाना अवलोक्यन्ते परं पक्षि-कीटादयस्तु ततः पूर्वमेव जागरित्वा स्व-स्वकार्य-संलग्ना जायन्ते। ततश्च यदि बुद्धिवैभवहीनेषु पशुपक्षिषु कीटपतङ्गेषु च ईदृशी उद्योगपरता वर्तते तर्हि सर्वसाधनसम्पन्ना मनुष्या यदि उद्योगं न कुर्युः आलस्यवशीभूताश्च निरर्थकमेव जीवनं यापयेयुः तर्हि इत परं किमधिकं तेषां कृते गर्हणीयं भविष्यति ? अतः सर्वैरेव मनुष्यैः—नरैः नारीभिर्वा सततमेव उद्योगपरायणैः भवितव्यम्।

दुर्भाग्यवशात् अस्माकं समाजे अनेके भाग्यवादिनः पुरुषाः सन्ति। स्त्रीसमाजे तु अयं दोषः ततोऽपि समधिको वर्तते। ते सर्वे इदं कथयन्ति-

---

११—पक्षियों के। १२—घोसला। १३—चींटी।

भाग्येनैव सर्वं भवति। व्यर्थमेव जना "हाय हाय" इति कोलाहलं कुर्वाणाः सन्ति। यद् भाग्ये लिखितं भविष्यति तत्तु स्वयमेव भविष्यति। का पुनः आवश्यकता तदर्थम् इतस्ततो धावनस्य ? परं तेषाम् इयं धारणा युक्तियुक्ता नास्ति। नहि ईदृशेन विचारेण देशस्य लाभो भवितुमर्हति नापि समाजस्य। न च अयं सिद्धान्तः अस्माकं शास्त्रेषु एव लिखितो वर्तते। शास्त्राणि तु सर्वाण्येव उद्योगस्य महिमानं गायन्ति उद्योग-परायणतायाश्च उपदेशं ददते। अत एव नीतिकाराः—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।

इत्यादिभिः श्लोकैः उद्योग-प्रशंसां दैववादस्य च निन्दां कुर्वन्ति। उद्योगेनैव आत्मनो देशस्य वा कल्याणं कर्तुं शक्यते। उद्योगबलादेव सम्प्रति अमेरिका-रूस-प्रभृतयो देशाः सर्वप्रकारेण धनधान्यसम्पन्नाः सन्तो जगति सर्वश्रेष्ठतां गताः सन्ति। अतो यदि जनाः सुखेन जीवितुं वाञ्छेयुः तर्हि सर्वैरेव भाग्यवादं दूरे निक्षिप्य आलस्यं च सर्वथा विहाय उद्योगपरायणैः भवितव्यम् उद्योगदेवस्य च शरणे समागन्तव्यम्।

—

शिष्टाचारः

सुशिक्षिताः सभ्याः सदाचार-सम्पन्नाश्च जनाः 'शिष्टा' इति कथ्यन्ते। तेषामेव आचारः--व्यवहारः--शिष्टाचार इति पदेन व्यवह्रियते। अर्थात् शिष्टजनाः गमने आगमने, उत्थाने उपवेशने, शयने जागरणे, आदाने प्रदाने, भोजने पाने, आलापे संलापे, प्रश्ने समाधाने, हासे परिहासे, हर्षे विषादे, संपत्तौ विपत्तौ, आमोदे प्रमोदे, वादे

प्रतिवादे, केलौ कुतूहले, घाते प्रतिघाते, जये पराजये, अनुरागे विरागे, उत्कर्षे अपकर्षे, पुरस्कारे तिरस्कारे, उपकारे अपकारे, प्रणामे आशीर्वादे, पुरीषे[1] प्रस्रावे[2], तथा अन्येषु च लघुषु महत्सु वा कार्येषु यथा आचरन्ति यथा च व्यवहरन्ति स एव आचारो व्यवहारश्च शिष्टाचार इति उच्यते ।

सुख-सम्मान-पूर्वकं स्वकीयं जीवनं यापयितुं[3] शिष्टाचार-पालनस्य अतीव आवश्यकता भवति । ये जनाः शिष्टाचार-विरुद्धम् आचरन्ति, उचितं करोमि अनुचितं वा इति विषये ध्यानं न ददते, युक्ताऽयुक्त-विवेकं विहाय यथेच्छं व्यवहरन्ति ते सभ्य-समाजे कुत्रापि समादरं न लभन्ते । एतादृशेषु जनेषु स्वकीया अथवा सर्वे एव जना घृणां कुर्वन्ति, सर्वे एव निन्दन्ति, सर्वे एव च तेषाम् असहयोगं कुर्वन्ति । एतद्विपरीतं ये जनाः शिष्टाचारानुसारं सर्वदा आचरन्ति, उचिताऽनुचिते विचार्य व्यवहरन्ति ते शिष्टसमाजे सदैव सम्मानं प्राप्नुवन्ति सर्वत्रैव च समाद्रियन्ते । ते सर्वे अपि समाजेषु सादरम् आहूयन्ते[4] । नरो नारी, बालको वृद्धो, ब्राह्मणः चाण्डालो वा सर्वे एव गृहे बहिर्वा शिष्टजनसम्मतेन व्यवहारेणैव समाजे सम्मानयोग्या भवन्ति न अन्यथा । अतः सर्वैरेव नरैः नारीभिर्वा शिष्टाचाराऽनुकूल एव व्यवहारः कर्तव्यो येन समाजे सुख-सम्मान-पूर्वकं जीवनं यापयितुं शक्येत ।

समाजे बहवो जना अनेकानि शिष्टाचार-विरुद्धानि कार्याणि कुर्वन्ति । बहूनां निरर्थकमेव गालि-प्रदानस्य अभ्यासो भवति । साधारणे वार्तालापे हासे-परिहासे च पदे पदे उद्वेगजनकान् अपशब्दान् उच्चारयन्ति । बहवो यत्रैव भुञ्जते तत्रैव गण्डूषादिकं[5] कुर्वते । अनेके आज्ञां विनापि परवस्तूनि गृह्णन्ति । न च पुनः प्रेरणां विना पुनः परावर्तयन्ति[6] । केचन-

१—शौच में । २—पेशाब करने में । ३—बिताने के लिये । ४—बुलाये जाते हैं । ५—कुल्ला वगैरह । ६—लौटाते हैं ।

यत्रैव उपविशन्ति तत्रैव परितः ष्ठीवन्ति[७]। बहवो गुरुजनानामपि समक्षम् उच्चैर्हसन्ति, उच्चैर्जल्पन्ति, उद्धतं[८] च व्यवहारं कुर्वन्ति। केचन कार्याभावे अङ्गुल्या नासिकामेव निष्कुष्णन्तः[९] तिष्ठन्ति। कियन्तः प्रयोजनं विनापि परस्परं संलपतोः द्वयोर्मध्ये उपतिष्ठन्ति। बहवः चलन्तोऽपि खादन्ति, उत्तिष्ठन्तोऽपि पिबन्ति, भक्षयन्तोऽपि बहु वृथा जल्पन्ति। अपरे विस्तृतेऽपि मार्गे अपरान् धक्कयन्तो मर्दयन्तः आघ्नन्तश्च[१०] गमनं कुर्वन्ति। बहवः अप्रक्षालितौ अपि पादौ अन्यस्य आसने धरन्ति, अनावृतमुखा एव जृम्भन्ते[११] छिक्कन्ति च, धूमवीटिकां[१२] च पीत्वा सम्मुखमेव धूममुत्सृजन्ति। केचन असमयं गायन्ति, असमयं रुदन्ति, असमयं च वार्तालापं कुर्वन्ति। कियतः अनाचारान् गणयामः? ईदृशा एव अनेके शिष्टाचार-विरुद्धा व्यवहाराः प्रचलन्ति। मम केन आचरणेन कस्य किं कष्टं जायते इति स्वप्नेऽपि बहवो न विचारयन्ति।

न च इमे दोषाः केवलम् अशिक्षितेषु एव वर्तन्ते। शिक्षिता अपि बहवो दुरभ्यासाद् अनवधानाद्[१३] अज्ञानाद् वा शिष्टाचार-विरुद्धानि बहूनि कर्माणि कुर्वन्तो दृष्टिपथं गच्छन्ति। 'स्कूल-कालेजा' दीनां छात्रेषु तु बाहुल्येन इमे दोषा उपलभ्यन्ते। भोजन-पानादौ असंयमः, गुरुजनेषु अपि अविनयः, उच्छृङ्खला व्यवहाराः, संघीभूय यस्य कस्यापि परिहासकरणम्, छात्राभिः सह बीभत्सा व्यवहाराश्चेति साधारणं कार्यं वर्तते। मार्गे यत्किमपि आदाय भक्षयन्तः, शिक्षकैः सह विवादं कुर्वन्तः, कदाचित् गालिप्रदानं कदाचित् च प्रहारमपि कुर्वाणाः, अन्यान् महाजनान् अपि हसन्तः, निरर्थकमेव अट्टहासं कुर्वन्तः, अकारणमपि केनापि सह सङ्घीभूय विवदमानाश्च ते आत्मनो महत्त्वं मन्यन्ते। एवं शिक्षितेषु

७—थूकते हैं। ८—उद्दण्डतापूर्ण। ९—निखोरते हुए। १०—चोट पहुँचाते हुए। ११—जँमाई लेते हैं। १२—बीड़ी। १३—असावधानी से।

अशिक्षितेषु वा सर्वत्रैव अशिष्टजनोचिता अनेके व्यवहारा अहर्निशं विलोक्यन्ते अस्माभिः। यस्य कस्यापि भवन्तु, परम् ईदृशा व्यवहाराः सर्वेषामपि कृते अप्रिया अरुचिकरा उद्वेगजनकाः क्लेशकराश्च भवन्ति। अतः शिष्टाचाराऽनुकूलमेव सदा व्यवहर्तव्यमस्माभिः न तु तद्विपरीतम्।

अनेनैव कारणेन अस्माकं शास्त्रेषु शिष्टाचारस्य विस्तरेण उपदेशः कृतो वर्तते। सर्वेषु अपि धर्मग्रन्थेषु एकैकस्मिन् प्रकरणे "सदाचार" नाम्ना "सद्वृत्त" नाम्ना वा शिष्टाचाराणाम् अतीव रमणीयं वर्णनं लभ्यते। पाठकानां हिताय अत्र चरक-संहितायाः सद्वृत्ताध्यायस्य कानिचित् वाक्यानि वयम् अधस्तात्[१४] उल्लिखामः। तद् यथा—

"न अनृतं ब्रूयात्, न अन्यस्वम् आददीत, न अन्यस्त्रियम् अभिलषेत् न अन्यश्रियम्, न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापम्, न पापेऽपि पापी स्यात्, न अन्यदोषान् ब्रूयात्, न अन्यरहस्यम् आगमयेत्, न अधार्मिकैः न नरेन्द्रद्विष्टैः सह आसीत, न उच्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्, न अनावृतमुखो जृम्भां क्षवथुं[१५] हास्यं वा प्रवर्तयेत्, न नासिकां कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्, न अस्थीनि अभिहन्यात्, न भूमिं विलिखेत्, न छिन्द्यात् तृणम्, न लोष्ठं मृद्नीयात्, न विगुणम् अङ्गैः चेष्टेत, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत, न उत्तमैः विरुद्धयेत, न अवरान् उपासीत, न जिह्मं रोचयेत्, न अनार्यम् आश्रयेत्, न भयम् उत्पादयेत्।"

"न अति समयं जह्यात्, न नियमं भिन्द्यात्, न नक्तं अदेशे चरेत्, न सन्ध्यासु अभ्यवहाराऽध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात्, न बाल-वृद्ध-लुब्ध-मूर्ख-क्लिष्ट-क्लीबैः सह सख्यं कुर्यात्, न मद्य-द्यूत-वेश्याप्रसङ्ग-रुचिः स्यात्, न गुह्यं विवृणुयात्, न कञ्चित्

१४—नीचे। १५—छींक।

अवजानीयात्, न अहम्मानी स्यात्, न अदक्षः नादक्षिणो नाऽसूयकः, न ब्राह्मणान् परिवदेत्, न वृद्धान् न गुरून् न गणान् न नृपान् वा अधिक्षिपेत्, न च अतिब्रूयात् ।

न कार्यकालम् अतिपातयेत्, न अपरीक्षितम् अभिनिविशेत्, न इन्द्रियवशगः स्यात्, न चञ्चलं मनः अनुभ्रामयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणाम् अतिभारम् आदध्यात्, न च अतिदीर्घसूत्री स्यात् । इति"

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।

(महाभारतम्)

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भार-तप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥

(बौधायनधर्मसूत्रम्)

पश्यन्तु, कीदृशा मानवमात्रस्य अशेषकल्याण-साधका अमूल्या उपदेशा इमे सन्ति । यदि ईदृशः सर्वाङ्गसुन्दरो निखिलजनमनोहरः उभयत्र च अमित-हित-करो व्यवहारः स्यात् तदा सर्वेषां सदा सामाजिकं जीवनं सर्वथा सुखमयं स्वाथ्यमयं सम्मानमयञ्च संपद्येत । अतः शिष्टजनानां सङ्गेन, गुरुजनानाम् उपदेशेन, एतद्विषयकाणाम् पुस्तकानां पठनेन च तथा स्वकीयः अभ्यासः कर्तव्यो यथा एकमपि कार्यं शिष्टाचारविरुद्धं न जायेत । तत एव वयमपि समाजे शिष्टजनोचितं समादरं लब्धुं समर्था भविष्यामः ।

ईश्वर-भक्तिः ।

मनुष्याणां सांसारिक-सुखलाभाय यथा धनादीनां सुखसाधनानाम् आवश्यकता अस्ति तथैव आध्यात्मिक-सुखलाभाय ईश्वराऽराधनस्यापि

आवश्यकता अस्ति । अथवा यथा ज्वरादिरोगाणां विनाशाय औषधानाम् आवश्यता भवति तथैव जन्म-मरणादि-रोगाणां नाशाय ईश्वराराधन-स्यापि प्रयोजनं भवति । मानवजातेः लौकिकस्य वा कल्याणस्य सिद्धये शास्त्रेषु यावन्ति कर्माणि निर्दिष्टानि सन्ति तेषु ईश्वराऽराधनं मुख्यतमं कर्म अस्ति । सर्वे वेदाः, सर्वाणि शास्त्राणि, सर्वा उपनिषदः, अथवा समस्तमेव आर्यसाहित्यं मानवकल्याणाय ईश्वराराधनस्य महतीम् आवश्यकतां प्रतिपादयति । नरो भवेत् नारी वा, ब्राह्मणो भवेत् चाण्डालो वा, महापण्डितो भवेत् मूर्खो वा, सर्वैरेव स्वशक्त्यनुसारं प्रतिदिनं नियमपूर्वकं येन केनापि प्रकारेण ईश्वराराधनं कर्तव्यम् ।

ईश्वराराधनेन अनेके लाभाः सन्ति । प्रदिदिनं नियमेन यदि ईश्वराराधनं विधियते तर्हि मनःशान्तिः, चित्तैकाग्रता, धर्मबुद्धिः, आत्मिकशक्तिवृद्धिः इन्द्रियसंयमश्चेति बहवो लाभा भवन्ति । ईश्वराराधनेनैव जनन-मरणादिना मुक्तो भूत्वा मानवो मोक्षमपि लब्धुं शक्नोति । जगतो विनश्वराद् आनन्दात् परमानन्द-सागरे अवगाहनं कर्तुं शक्नोति । आराधनेनैव यः कोऽपि नरो नारी वा ब्राह्मणः शूद्रो वा आत्मनो जीवनस्य अन्तिमम् उद्देश्यं पूरयितुं शक्नोति । ईश्वराऽ-राधनेनैव अतीतकालस्य वर्तमानस्य च अनेके मानवा जनन-मरण-योर्बन्धनात् मुक्तिपदंप्रापुः । अतः अन्यानि सर्वाण्यपि कार्याणि कुर्वद्भिः अस्माभिः सहैव दैनिकरूपेण ईश्वरोपासना अपि कर्तव्या एव ।

अन्यच्च-ईश्वरेण अनन्ता उपकारा कृता अस्माकम् । ईश्वरस्यैव कृपया वयं तथाभूतं मानवशरीरं लब्धवन्तः स्म यस्य सुरा अपि कामनां कुर्वन्ति । यदि ईदृशं सर्वाङ्गपूर्णं सकल-साधना-मूलम् अमूल्यं शरीरं न अमिलिष्यत् तर्हि कथमिव वयं सांसारिकं सुखं भोक्तुं समर्था अभविष्याम कथं च वा साधनाऽराधनाभ्यां मोक्षरूपं पदं प्राप्तुं अवसरम् अल-प्स्यामहे । अस्माकं रक्षायै हिताय च परमेश्वरेण ये ये उपाया विहिता यानि यानि च वस्तूनि उत्पादितानि तदपि सर्वम् अवर्णनीयमेव अस्ति ।

स एव अस्माकं गर्भे रक्षां करोति। जननानन्तरं च स एव मातुः स्तनौ पूरयित्वा अस्माकं जीवनोपायं कुरुते। अस्माकमेव भोजनाय तेन नानाविधानि अन्नानि फलमूलादीनि च सृष्टानि। रोगे सति तस्य विनाशाय विविधा औषधयोऽपि तेनैव सृष्टाः। सूर्ये सन्तापः, शशाङ्के[१] ज्योत्स्ना[२], अग्नौ दाहः, जले शीतलता, भूमौ उत्पादनशक्तिश्च अस्माकमेव कार्यसाधनाय भगवता विनिर्मिता। इमानि सर्वाणि सुख-साधनानि उत्पाद्य स अस्मभ्यम् एतादृशीम् एकाम् बुद्धिं दत्तवान् यस्या महीतले काचित् तुलना नास्ति। बुद्धिरेव तद् वस्तु विद्यते येन वयं समस्तायामपि सृष्टौ श्रेष्ठतां भजामहे। बुद्धेरेव बलात् स्वल्पकायाः स्वल्पबलाश्च वयं महाकायं गजं महाबलवन्तं सिंहं च वशीकर्तुं पारयामः। बुद्धेरेव अयं परिणामो वर्तते यत् मानवाः संसारस्य विशालतमे रङ्गमञ्चे प्रकृतिनटीं यथा इच्छन्ति तथा नर्तयन्ति। यत् खलु इदानीं जना द्वितीय ईश्वर इव जले स्थले आकाशे वा यथेच्छं गच्छन्ति, नवनवां सृष्टिं कुर्वन्ति, कर्तुम् अकर्तुम् अन्यथाकर्तुं च सामर्थ्यं भजन्ते तत् कस्य प्रभावात्? बुद्धरेव। ततश्च यः खलु ईदृशीं सकलकार्यसाधिकां कल्पवृक्षोपमां बुद्धिं दत्वा अस्माकं महतो महान्तमुपकारं कृतवान् तस्य यदि कदाचित् अस्माभिः आराधना न क्रियते, यदि क्षणं कृतज्ञतापूर्वकं स्मरणं न विधीयते, यदि च तस्य अनन्तान् उपकारान् स्मारं स्मारं वयं श्रद्धया अवनतमस्तका न भवामः तदा कीदृशाः कृतघ्ना वयं भविष्यामः कां च गतिं लप्स्यामहे इति सर्वैरेव विचारणीयं मनसि। कर्तारं विनैव एतत् सर्वं समुत्पन्नमिति कथनं तु सर्वथा बुद्धिविपरीतं युक्तिरहितं च अस्ति। अतो यथाशक्ति सर्वैरेव मानवैः ईश्वराराधनं कर्तव्यम्।

अस्य ईश्वराराधनस्य साधारणतः त्रयो मार्गाः सन्ति। भक्तिः, स्वकर्तव्यपालनम्, अन्यैः सह सद्व्यवहारश्च। तेषु भक्तिः नवविधा शास्त्रेषु वर्णिता वर्तते यथा—

१—चन्द्रमा में। २—चाँदनी।

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

एभिः श्रवणादिभिः कार्यैः ईश्वराराधनं सर्वैरेव यथाशक्ति कर्तुं शक्यते । यद्यपि शास्त्रेषु निर्गुणोपासनादयः अन्येऽपि अनेके मार्गा निर्दिष्टाः सन्ति परं ते अतीव कठिना असाध्याश्च वर्तन्ते । अत एव भगवता श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायां प्रतिपादितं यत्—

कष्टोऽधिकतरस्तेषाम् अव्यक्ताऽसक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥

स्वकर्तव्यपालनञ्च ईश्वराराधनस्य द्वितीयो मार्गः अस्ति । वर्णाश्रम-धर्माऽनुसारं यस्य यत् कर्म शास्त्रेषु निर्दिष्टं वर्तते तस्य यथावत् सम्पादनम् अपि ईश्वरस्य आराधनायाः प्रसन्नतायाश्च परमं साधनम् अस्ति । यदि कश्चित् पुरुषः स्ववर्णाश्रमधर्माऽनुसारं कार्याणि न कुरुते तद्विपरीतं वा आचरति तदा तस्य श्रवणेन कीर्तनेन वा भगवान् प्रसन्नो भवितुं नार्हति । यदि कश्चित् ब्राह्मणः 'शूद्रकर्माणि कुरुते, संन्यासी साधुः 'महन्तो' वा कश्चित् यम-नियमादिसाधना-रहितो गृहस्थवत् कामिनी-काञ्चनादिषु आसक्तो भवति तर्हि तस्य आक्रन्दनेनापि[3] भगवान् प्रसन्नो न भवति । बहवो जना वेषनिर्माणेन नामकीर्तनादिना च आत्मानं महान्तं भक्तं मन्यन्ते । रामनामाङ्कितं वस्त्रं धारयन्ति, गले अनेकाः कण्ठमालिकाः परिदधते,[4] सम्पूर्णमपि शरीरं भस्मना लेपयन्ति, विविधाकारैः चन्दनैः ललाटं भूषयन्ति, आपादलम्बिनीः जटा बिभ्रति,[5] सदैव च करमालिकां हस्ते धारयन्तो जपन्तश्च इतस्ततो भ्रमन्ति, अहर्निशं कीर्तनं कुर्वते गायन्ति नृत्यन्ति च । एतेनैव ते आत्मानं भगवद्भक्तं मन्यन्ते सर्वतश्च प्रशंसां लब्धुमिच्छन्ति । को नाम मदीयो वर्णः ? को नाम आश्रमः ? कोऽहम् ? किञ्च मे कर्तव्यम् ? इत्यस्य ते विचारं न

३—चिल्लाने से भी । ४—पहनते हैं । ५—धारण करते हैं ।

कुर्वन्ति । परन्तु अयम् ईश्वराराधनस्य मार्गो नास्ति। अत एव श्रीमद्-भागवते लिखितं वर्तते यत्—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्।
हरिराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारणम् ॥

अतः कीर्तनभजनादिना सहैव स्वकर्तव्यपालनस्य उपरि पूर्णरूपेण ध्यानं दातव्यम् । यद्यपि इदानीं वर्णाश्रमव्यवस्था शिथिलतां गता वर्तते तथापि यस्य यत्कर्म अवश्यकर्तव्यं वर्तते तत्तु कर्तव्यमेव ।

एतदतिरिक्तं सर्वैः सह सद्व्यवहारो विश्वबन्धुत्वञ्चापि भगवदाराधनस्य सर्वधर्मसम्मतः श्रेष्ठतमश्च मार्गो वर्तते । स्मरणकीर्तनादिना भक्ति कुर्वन्नपि तथा स्वकर्तव्यं पालयन्नपि यदि कश्चित् अन्यैः प्राणिभिः सह सद्व्यवहारं न करोति न च तेषु भ्रातृबुद्धि भजते तर्हि स उत्तमो भगवत्भक्तो न भवितुम् अर्हति। शास्त्रेषु सर्वोत्तमो भगवद्भक्तः स एव मतो[६] वर्तते यः सर्वानपि प्राणिनो भगवतः पुत्रान् मत्वा सर्वैः सह समुचितं व्यवहारं कुरुते सर्वांश्च भ्रातृवत् मन्यते। यः अन्येषां सुखे सुखितो भवति, अन्येषां दुःखे दुःखितो भवति, संकटे साहाय्यं कुरुते, विपदो निवारयति, स एव भगवता स्वकीयः सर्वश्रेष्ठो भक्तः मतो वर्तते । एतद्विपरीतं यदि कश्चित् सर्वमपि कीर्तनभजनादिकं कुर्वाणोऽपि परेषां हर्षे विषीदति,[७] विषादे हृष्यति,[८] सहायताऽवसरे अपसरति,[९] विपत्तौ पलायते, धनम् अपहरति, वञ्चनां कुरुते, असत्यं वदति, निष्ठुरं भाषते, दुराचरणं करोति, अकारणं कुपितः तिष्ठति, स्वार्थं साधयति परार्थं च नाशयति तर्हि न तस्य कीर्तनेन नापि केवलं कर्तव्यपालनेन वा भगवान् प्रसीदति । भगवता स्वयमेव अनेकेषु अवसरेषु स्पष्टं प्रतिपादितं यत् "यः मदीयैः सर्वैरेव पुत्रैः सह सद्व्यवहारं करोति, भ्रातृवत् वर्तते,

---

६—माना गया । ७—दुखी होता है । ८—खुश होता । ९—हट जाता है ।

स एव मम प्रियः अस्ति स एव च मां सर्वत्र द्रष्टुं लब्धुं वा शक्नोति। अहं सर्वेषु प्राणिषु निवसामि। यदि केनापि प्राणिना सह कश्चित् दुर्व्यवहारं करोति वैरं वा विदधाति तदा स मम पूजाया विडम्बनां करोति। तस्य पूजया अहं कदापि प्रसन्नो न भवामि। अतः तादृशो जनः कथमपि मम प्रियो भक्तो वा न भवति। यथा—

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा।
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चा-विडम्बनम् ॥२१॥
यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्।
हित्वाऽर्चां भजते मौढ्यात् भस्मन्येव जुहोति सः ॥२२॥
अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम्।
अर्हयेद् दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा॥

अतो भगवद्वचनाऽनुसारमेव श्रीमद्भगवतः पूजायाः आराधनायाः उपासनाया वा अयमपि महनीयतमो मार्गः अस्ति।

एवम् इमे एव त्रयो मार्गा ईश्वराराधनस्य सन्ति। एषामेव त्रयाणां सम्यगनुष्ठानेन आत्मकल्याणं लोककल्याणं भगवत्प्राप्तिश्च कर्तुं शक्यते। अतो यथासम्भवं मानवमात्रेण एभिः अन्यैर्वा शास्त्र-विहितैः मार्गैः भक्तवत्सलो भगवान् समाराधितः पूजितः प्रसादितश्च करणीयः।

सत्सङ्गः

इह जगतीतले द्विविधा जना दृश्यन्ते। सज्जना दुर्जनाश्च। परन्तु नहि कोऽपि जनो जन्मना एव सज्जनो भवति नापि दुर्जनः प्रत्युत संसर्गादेव जनाः सज्जना दुर्जनाश्च जायन्ते। यद्यपि जन्मना सहापि-गुणदोषौ समागच्छतः जन्मना एव च भिन्नभिन्न-स्वभावाः पुरुषा

उत्पद्यन्ते तथापि जीवनस्य उपरि संसर्गस्यापि विशेषरूपेण प्रभावः पतति । यो यादृशेन पुरुषेण सह सङ्गतिं करोति यादृशेन पुरुषेण च सह उत्तिष्ठति उपविशति, खादति पिबति, आलाप-संलापौ च कुरुते तस्य तादृश एव स्वभावो भवति । सज्जनैः सह सङ्गतिः भविष्यति चेत् सज्जनता आगमिष्यति, दुर्जनैः सह सङ्गतिः भविष्यति चेत् दुर्जनता । अत एव नीतिकाराः कथयन्ति—

संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ।

व्यावहारिके जीवने नहि एकोऽपि जनो जगति एकाकी निवसितुं शक्नोति । जीवने सर्वेषामपि बहुत्र गमनस्य, बहुभिः सह मिलनस्य, अनेकैः परिचिताऽपरिचितैः सह कार्यकरणस्य आवश्यकता भवत्येव । एषु प्रसङ्गेषु प्रायशः अनेके सज्जना अपि मिलन्ति दुर्जनाश्च । परं संसर्गस्य गुणदोषौ विचार्य स्वकल्याणं कामयमानेन पुरुषेण सदैव सज्जनपुरुषाणामेव सङ्गतिः कर्तव्या न तु समीपेऽपि कदाचित् दुर्जनानां गन्तव्यम् । दुर्जनानां संसर्गो हि बहूनाम् अनर्थ-परम्पराणाम् उत्पादको भवति । दुर्जनैः सह संसर्गेण विशुद्धा अपि बुद्धिः मलिनताम् उपयाति, सच्चरित्रता नश्यति, सद्गुणा दूरीभवन्ति, सम्पदः पलायन्ते, सुहृज्जना अपरज्यन्ति,[1] कुलं कलङ्कितं भवति, सर्वत्रैव च अपकीर्तिः प्रसरति । ये जना दुर्जनैः सह वसन्ति दुर्जनैश्च सह व्यवहरन्ति ते पदे-पदे आत्मानम् अधः पातयन्ति । असत्सङ्गो नाम तादृशः पङ्किलः पन्था अस्ति यदुपरि चलनेन स्खलनस्य,[2] पतनस्य, कलङ्कपङ्क-लगनस्य च पदे-पदे भयं तिष्ठति । असत्सङ्गात् जना अविश्वासभाजनानि भवन्ति सर्वत्रैव च अपमानिता बहिष्कृता निन्दिता धिक्कृताश्च जायन्ते । यद्यपि बहवः ईदृशा अपि सुदृढसंस्कारा जना भवन्ति येषामुपरि असत्सङ्गस्य कश्चित् प्रभावो न पतति तथापि साधारणलोकाः तेषामपि उपरि

१—नाराज हो जाते हैं । २—फिसलने का ।

आशङ्कां कुर्वन्ति एव। यथा अचौरोऽपि जनः चौरैः सह गच्छन् जनैः रक्षापुरुषैश्च चौर इति आशङ्कयते तथैव सज्जना अपि असत्सङ्गात् समाजे असज्जना एव मन्यन्ते। असत्सङ्गेन च स्वभावो यदा एकवारं दूषितो भवति तदा शतशत-प्रयत्नकरणेनापि स सुगमतया न अपयाति[३]। अतो बुद्धिमता पुरुषेण दुर्जनैः दुराचारिभिः अनृतभाषिभिः परदार-लम्पटैः दुःशीलैः असभ्यैः अपहरणशीलैः अविवेकिभिश्च जनैः सह कदापि सङ्गतिः न विधेया। विशेषतः स्वकीया बालका यथा दुर्जनानां दुष्टबालकानां च संसर्गे न गच्छेयुः तथा प्रयत्नः कर्तव्यः। यतो हि बाल्यकाले यादृशः संस्कारो जायते स एव सुदृढो भवति। महता प्रयत्नेन च तस्य परिवर्तनम् असम्भवं भवति। अतो बाल्यकाले एव अस्य विषयस्योपरि विशेषसावधानताया आवश्यकता भवति। अत एव नीतिकाराः कथयन्ति—

नवं हि द्रव्यं येन येन अर्थजातेन उपदिह्यते[४] तत्तत् आचूषति[५]।
[कौटलीय अर्थशास्त्र १-१६]

अपि च यथा दुर्जनानां संसर्गेण अनेकविधा हानयो भवन्ति तथैव असद्ग्रन्थानां पठनेन, असच्चित्राणां दर्शनेन, असद्वार्तानां श्रवणेन च विविधा हानयो जायन्ते। एवम्विधानि पुस्तकानि प्रकाशितानि सन्ति येषां पठनेन मनसि नानाविधा विकारा असद्विचाराश्च उत्पद्यन्ते। एतादृशानि पुस्तकान्यपि चरित्रनिर्माणे तथैव बाधकानि भवन्ति यथा असज्जनानां सङ्गतिः। अनेके नवयुवानः आदौ मातापितृभ्यो गोपायित्वा[६] ईदृशानि पुस्तकानि पठन्ति। परं यदा तेषां मनसः उपरि एतादृशपुस्तकानां कुप्रभावः पतति तदा ते पश्चात्तापं कुर्वन्ति। अतः आरम्भकालादेव दुर्जनवत् एतादृशानि पुस्तकान्यपि परिहर्तव्यानि।

३—दूर होता है। ४—लीपा जाता है। ५—चूस देता है, ग्रहण कर लेता है। ६—छिपा कर।

ईदृशानि च पुस्तकानि पठनीयानि येन मनसि सदैव सद्भावानां सद्विचाराणां च समुदयो जायेत चरित्र-निर्माणे च साहाय्यं मिलेत् । विद्यार्थिभिस्तु अस्मिन् विषये सदैव सावधानतया स्थातव्यम् ।

असद्ग्रन्थवत् असच्चित्राणामपि दर्शनं सर्वथा वर्जनीयम् । दर्शकानां मानसपटले चारुचित्राणां यथा अद्भुतः प्रभावः पतति न तथा अन्येषाम् । रमणीयानि चित्राणि झटित्येव मनोमोहनानि हृदयाकर्षकाणि च भवन्ति । अपरिपक्वबुद्धीनाम् अल्पवयस्कानां बालकानां तु तत्रापि विशेषरूपेण । इदं वयं सर्वदैव प्रत्यक्षम् अनुभवामो यत् यादृशानि चित्राणि भवन्ति तादृशा एव भावा मनसि उदयन्ति । वीरपुरुषाणां चित्रावलोकनेन दुर्बलस्यापि हृदये वीरत्वस्य भावना जागर्ति, शृंगारमयचित्राणां दर्शनेन च वीराणामपि हृदये क्षणं कामविकारा उत्पद्यन्ते । अत एव युद्धकाले सैनिकानां हृदये वीरभावोत्पादनाय उत्साहवर्द्धनाय च युद्धसम्बन्धीनि चित्राणि प्रकाश्य परितः प्रदर्श्यन्ते । अतः स्वकीये निवासगृहे शयनागारे अध्ययनागारे उपवेशनशालायां[७] गोष्ठीगृहे सार्वजनिकेषु च स्थानेषु तादृशानि चित्राणि भित्तिषु[८] लम्बनीयानि येषां दर्शनेनैव मनसि वीरतायाः करुणायाः भक्तेः राष्ट्रसेवायाः उपकारस्य कीर्तेः धर्मस्य च शुभा भावनाः उत्पद्येरन् ।

एवमेव असद्वार्तानाम् असद्गीतानाञ्च श्रवणात् सर्वदा दूरे स्थातव्यम् । यत्र असज्जना नरा नार्यो वा असद्वार्ताः कुर्वाणाः स्युः नर्तकाश्च भ्रष्टभावभरितानि असद्गीतानि गायन्तो भवेयुः तत्र क्षणमात्रार्थमपि न गन्तव्यं न च किञ्चित् श्रोतव्यम् । एतेनापि मनसि नानाविधा विकारा गर्हिताश्च भावा उत्पद्यन्ते । समयस्य यः अपव्ययो भवति स तु भवत्येव ।

एवञ्च असत्पुरुषाणां असद्ग्रन्थानां असच्चित्राणां असद्वार्तानां असद्गीतानां च विनाशकारिणा संसर्गेण यथाशक्ति आत्मानं आत्मनो

७—बैठके में । ८—दीवालों पर । ९—उत्पन्न हैं ।

बालकबालिकाश्च रक्षित्वा सत्पुरुषाणां संसर्गाय, सद्ग्रन्थानां पठनाय, सच्चित्राणां दर्शनाय, सद्वार्तागीतादीनां च श्रवणाय प्रयतनीयं पुरुषेण। एभिः उपायैः सर्वेऽपि मानवा आत्मानं सम्यक् प्रकारेण उन्नमयितुं शक्नुवन्ति। एषु सज्जनानां संसर्गस्तु मर्त्यलोकस्य कल्पतरुः एवास्ति अत एव भर्तृहरिणा नीतिशतके एकत्र लिखितं वर्तते यत्—

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
कीर्तिं तनोति वितनोति च दिक्षु लक्ष्मीं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम॥

अस्य श्लोकस्य एकैकानि अक्षराणि सर्वथा सत्यभूतानि सन्ति। सत्संगेन विद्या बुद्धिः विवेकः भक्तिः श्रद्धा सद्भावना सद्विचारः शान्तिः सौजन्यं चेत्यादयो गुणा एककालमेव मनुष्ये प्रादुर्भवन्ति। सत्सङ्गो हि एतादृशं सोपानमस्ति यद्द्वारा उन्नतोन्नतम् अपि पदं जना निर्भयं आरोढुं शक्नुवन्ति। अत एव शास्त्रेषु सत्सङ्गस्य अतीव महत्त्वं वर्णितं वर्तते। भगवान् रामचन्द्रस्तु नवविधभक्ति-निरूपणे सतां सङ्गतिमेव प्रथमं भक्ति-साधनमाह—"प्रथम भक्ति सन्तन कर संगा।" अतो यथाशक्ति सत्पुरुषाणामेव सङ्गतिः कर्तव्या। कार्यकारणवशात् अनेके जनाः प्रतिदिनं सङ्गच्छन्ते सर्वैश्च यथाऽवसरं वार्तालापादिकं कर्तव्यमेव भवति परं तेषु कस्य कीदृशं चरित्रं, कीदृशः स्वभावः, कीदृशा विचाराः, कीदृशी च मनोवृत्तिः इति सर्वं सम्यक् परीक्ष्यैव केनापि सह संसर्गः स्थापनीयः।

ऐतिहासिककथानां पठनेन वयं सम्यगवगच्छामो यत् सत्संगप्रभा-वात् कीदृशाः कीदृशा निन्दिताचरणा अपि जना महापुरुषाणां पदं प्रापुः। आदिमहाकाव्य-प्रणेता महामुनिः वाल्मीकिः सत्संग-प्रभावादेव जीवहिंसादिकं विहाय ईदृशं जगद्वरेण्यं पदं लब्धवान् इति प्रायः सर्वे एव जानन्ति। सत्संगस्यैव च अयं प्रभाव आसीत् यत् भिल्लजातीया अकिञ्चना नारी श्रमणी साधनारहिताऽपि भगवतो रामचन्द्रस्य साक्षा-

द्दर्शनम् आतिथ्यं च कृत्वा निजजीवनं सफलीचकार । एवं बहूनि उदाहरणानि सन्ति ।

यद्यपि असज्जनबहुले अस्मिन् युगे सज्जनानां प्रायेण सर्वत्र अभाव एव दृष्टिगोचरीभवति । सज्जन-दुर्जनयोः अभिज्ञानं[1] सम्प्रति नितान्तमेव कठिनं जातं वर्तते । सज्जनवेषधारिणः अपि जना बाहुल्येन हृदयेन असज्जना एव वर्तन्ते । तथापि यथासम्भवं सज्जनानाम् एव संगतिः कर्तव्या येन सर्वविधं कल्याणं सम्पद्येत ।

•

विद्यार्थिनाम् कर्तव्यम्

आर्यधर्मानुसारं मानवजीवनं चतुर्षु आश्रमेषु विभक्तं वर्तते । ब्रह्मचर्याश्रमे गृहस्थाश्रमे वानप्रस्थाश्रमे संन्यासाश्रमे च । एषु यः प्रथमो ब्रह्मचर्याश्रमकालो वर्तते तस्य विद्याध्ययनं मुख्यं कर्म अस्ति । अस्मिन् एव काले जनानां विद्यार्थिजीवनं व्यत्येति । अर्थात् जन्मनः पञ्चमवर्षादारभ्य द्वाविंश[2]-चतुर्विंश[3]-वर्षपर्यन्तम् अथवा उपनयनकालादारभ्य समावर्तनकालपर्यन्तं यावान् कालो विद्याध्ययने याति तावत् जना विद्यार्थिनः छात्रा वा मन्यन्ते तेषां जीवनं च विद्यार्थिजीवनम् छात्रजीवनं वा उच्यते ।

मानवजीवने अन्यकालापेक्षया अस्य कालस्य माहात्म्यं सर्वाधिकं वर्तते । अस्मिन्नेव समये भाविजीवनस्य कृते शक्तिसञ्चयः क्रियते । जीवनस्य सफलता असफलता वा अस्यैव कालस्य उपरि निर्भरा भवति ।

---

१. पहिचान । २. बाईसवाँ । ३. चौबीसवाँ ।

ब्रह्मचर्याश्रमो हि अन्याश्रमाणां मूलभित्तिरस्ति[४]। यथा मूलभित्तौ सुदृढायां सुनिर्मितायां तदुपरि निर्मिताः सौधा[५] अपि दृढाः चिरस्थायिनश्च भवन्ति तथैव प्राथमिके ब्रह्मचर्याश्रमे विद्यार्थिजीवने वा सुदृढे सुसम्पन्ने सुनिर्मिते सुव्यवस्थिते च अन्यान्यपि गृहस्थाश्रमादीनि सुदृढानि सुसम्पन्नानि सुनिर्मितानि सुव्यवस्थितानि च भवन्ति। मानवानाम् इयं प्राथमिकी परीक्षा अस्ति यस्यां समुत्तीर्णो नरः अन्यास्वपि परीक्षासु सफलतां प्राप्नोति। मानवजीवनस्य विकासाय, निर्माणाय, सफलतायै सम्पूर्णतायै च ये ये गुणाः, या याः साधनाः, यानि यानि च तत्त्वानि आवश्यकानि भवन्ति तेषां सर्वेषामपि उपार्जनस्य, साधनस्य, सम्पादनस्य सङ्ग्रहस्य च अयमेव मंगलमयः मुहूर्तः अस्ति। जीवनस्य इयं प्राभातिकी वेला यस्मै मंगलमयी अभूत् तस्य समग्रमपि जीवनं मंगलमयं भविष्यति इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि। अत एव अयं प्रारम्भिकः कालः समधिकमहत्त्वपूर्णः मन्यते सर्वैः।

एतत् सर्वं विचार्य मानवसमाजस्य आदि-पथ-प्रदर्शकैः विश्ववन्द्यैः अस्माकम् ऋषिमहर्षिभिः अस्य आरम्भिकजीवनस्य कृते यानि यानि कार्याणि निर्दिष्टानि[६] ये ये च नियमोपनियमा निर्मिताः तेषामनुष्ठानं विद्यार्थिनां कृते नितान्तम् आवश्यकं वर्तते। प्रधानतया चत्वारि कार्याणि विद्यार्थिनां कृते परमावश्यकानि सन्ति—विद्योपार्जनम्, शारीरिक-शक्ति-सञ्चयः, नियमितता, चरित्रनिर्माणञ्चेति। अवकाशदिनानि विहाय स्वशक्त्यनुसारं सर्वदैव विद्याभ्यासाय प्रयतितव्यम्। पाठ्यक्रमानुसारं यत् यत् पठनं लेखनं च आवश्यकं भवेत् तस्य समीचीनतया अभ्यासः कर्तव्यः। तदतिरिक्तं पुस्तकालयेभ्यो बाह्यपुस्तकानि अपि आनीय[७] ज्ञान-वृद्धिः विधातव्या[८]। आलस्यं चञ्चलताम् अन्यमनस्कताम् च

४—नींव। ५—महल। ६—बतलाये गये। ७—लाकर। ८—करनी चाहिये।

परिहाय तथा प्रयत्नः कर्तव्यो यथा पाठ्यग्रन्थानां समभ्यासे, बाह्यपुस्तक-द्वारा बाह्यज्ञानसम्पादने, वक्तृत्वकलायां सुन्दरलेखने च कापि त्रुटिर्न तिष्ठेत्, सर्वत्रैव सुसमीचीना योग्यता च सम्वर्धेत ।

विद्यातिरिक्तं शारीरिकबलस्यापि समुपार्जने अस्मिन् एव समये पूर्णरूपेण ध्यानं दातव्यम् । वीर्यरक्षा, दैनिको व्यायामः, खेलनं कूर्दनम्, प्राणायामः, दण्डमुद्गरादिचालनम्, परिश्रमश्च एतस्य साधनानि सन्ति । एतेषामनुष्ठानेन शरीरं सबलं, स्फूर्तिमत्,[९] उत्साहयुक्तं सुसंघटितं सुन्दरं स्वस्थञ्च तिष्ठति । यदा च शरीरं सबलं स्वस्थञ्च भवति तदैव पठनं, लेखनं, मननं चिन्तनं, कल्पना कवित्वञ्च सर्वमपि सम्यग्रूपेण भवितुमर्हति । अतो बलोपार्जनेऽपि छात्रैः सदा सावधानैः कर्तव्यपरायणैश्च भवितव्यम् । एवमेव नियमानुवर्तिता अपि विद्यार्थिनां कृते परमावश्यकं वस्तु अस्ति । प्रभाते जागरणादारभ्य रात्रौ शयनपर्यन्तं बहूनि कार्याणि कर्तव्यानि भवन्ति । परं सर्वेषामपि पृथक् पृथक् समयो भवति । यस्य कार्यस्य यः समयः अस्ति तस्य कार्यस्य तस्मिन् एव समये करणेन समुचितो लाभो भवति । अन्यथा करणेन तु हानिरेव सम्पद्यते[१०] । शयनकाले जागरणं जागरणकाले च परिश्रमो विधीयेत[११] तर्हि स स्वस्थः न स्थातुं शक्नोति न वा अन्यान्येव कार्याणि सम्यक् सम्पादयितुं प्रभवति । अतो नियमितताया अपि बाल्यकालादेव अभ्यासो विधेयः । अस्मिन्नेव समये यदि समयाऽनुसारं कार्यकरणस्य अभ्यासो न भविष्यति तर्हि अग्रिममपि जीवनं अनियमितमेव भविष्यति । अतोऽस्मिन् एव समये सावधानता रक्षणीया । ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थातव्यम् । प्रातरेव सर्वाः स्नानसन्ध्यादिका नित्यक्रिया अनुष्ठेयाः । भोजनं, शयनं, भ्रमणं, पठनं, विश्रामश्च सर्वमपि कार्यं यथासमयं कर्तव्यम् । एवं करणेनैव समयस्य सदुपयोगो भविष्यति । इदं कार्यत्रयम् अतिरिच्य[१२] विद्यार्थिनां कृते सर्वापेक्षया अधिकम्

९—फुर्तीला । १०—होती है । ११—किया जाय । १२—छोड़कर ।

आवश्यकम्, अधिकं ध्यानदानयोग्यम्, अधिकहितकरं च यद् वस्तु वर्तते तत् चरित्रनिर्माणम् अस्ति, सच्चरित्रता अस्ति। मातापितृभक्तिः, गुरुशुश्रूषा, मान्यजनानां सम्मानः, इन्द्रियसंयमः, अविलासिता, सत्यभाषणम्, हितभाषणम्, मितभाषणम्, भद्रता, विनयः, विवेकः, शान्तिः, सुशीलता, दया, दाक्षिण्यम्, अलोलुपता, अक्षुद्रता, अचौर्यम्, च इत्यादि गुणगणैः चरित्रनिर्माणं क्रियते। येषां बाल्यकाले एव चरित्रं भ्रष्टं, दुश्चरित्राश्च जाताः ते आजीवनं दुःखिनो भविष्यन्ति अत्र कस्यापि सन्देहो न भवितुमर्हति[13]। अतो विद्याध्ययनेन व्यायामादिना च सह अस्मिन् अपि विषये पूर्णरूपेण ध्यानदानं विद्यार्थिनां प्रथमं कर्तव्यमस्ति। वस्तुतो विद्याध्ययनस्य इदमेव फलं वर्तते। इदानीं धनार्थं जनाः पठन्ति। परं प्राचीनकाले चरित्रनिमर्णमेव अन्यतममुद्देश्यमासीत्। विद्याध्ययनस्य। अत एव शास्त्रेषु "पण्डित" शब्दस्य इदं लक्षणं लिखितं वर्तते यत्—

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत्।
आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः॥

विचार्यतां क्षणं मनसि। यस्य बाल्यकाले एव ईदृशी सुबुद्धिः भविष्यति स जीवने कदापि कुत्सितं कर्म कर्तुं शक्नोति करिष्यति वा? स किं परदारेषु दृष्टिनिक्षेपमपि कर्तुं शक्नोति? परद्रव्याणि मृत्तिकां मन्यमानः एकं कणमपि ग्रहीतुं शक्नोति? अथवा पिपीलिकामपि पीडयितुम् उत्सहिष्यते? इमान्येव सच्चरित्रताया लक्षणानि सन्ति येषां भवनेन[14] नरो न केवलं स्वपरिवारे स्वदेशे एव प्रत्युत सम्पूर्णेऽपि विश्वे वन्दनीयो भवति। स एव सर्वोत्तमो नागरिको भवितुमर्हति। अतो विद्यार्थिभिः कदापि अस्मिन् विषये असावधानता न कर्तव्या। सदैव च सद्ग्रन्थानां पठनेन, सज्जनानां सङ्गेन, सद्विषयाणां चिन्तनेन सत्कर्मणामनुष्ठानेन च चरित्रनिर्माणाय प्रयतितव्यम्। इमानि एव चत्वारि छात्रजीवनस्य

१३—हो सकता है। १४—होने से।

प्रधानकार्याणि सन्ति येषां सम्यगनुष्ठानेन सम्पूर्णमपि जीवनं सफलं कर्तुं शक्यते ।

प्राचीनभारते छात्राः बाहुल्येन एतेषामनुष्ठानं कुर्वन्ति स्म । परं दुःखस्य लज्जायाश्च अयं विषयो वर्तते यत् साम्प्रतिका विद्यार्थिनः एषु स्वकर्तव्येषु पूर्णतया ध्यानं न ददते । प्रायेण ते ज्ञानोपार्जन-दृष्ट्या अध्ययनं न कुर्वन्ति परं धनार्जन-दृष्ट्या । अतो येन केनापि प्रकारेण परीक्षामुत्तीर्य प्रमाणपत्रं च लब्ध्वा इतस्ततो वृत्तिमन्वेषमाणा दृश्यन्ते । बलोपार्जनादपि ते उदासीना एव तिष्ठन्ति । प्रतिशतं द्वित्रा एव छात्राः व्यायामादिकं कुर्वाणा दृष्टिपथमायान्ति । नियमिततायाः अपि ते सदा दूरे एव तिष्ठन्ति । विद्यालये गमनं विहाय अन्यत् सर्वमपि कार्यं प्रायेण अनियमितमेव चलति । द्विवादनपर्यन्तं[१५] ते "चलचित्रं" दृष्ट्वा अष्टवादनपर्यन्तं[१६] शेरते । एवमेव अन्यत्रापि । सर्वतो महान् तेषां दोषः अयं वर्तते यत् ते चरित्रनिर्माणस्य उपरि अल्पमपि ध्यानं न ददते । छात्रवर्गे दिने दिने सच्चरित्रताया अभाव एव वर्द्धमानो विलोक्यते । अजितेन्द्रियता, असंयमः, अविनयः, औद्धत्यम्, गुरुजनैः सह संघर्षः, विलासिता, अनास्तिक्यम्, क्षुद्रता, लम्पटता चेति दोषैस्तेषां जीवनं अतीव दूषितं मलिनताञ्च गतं वर्तते । यद्यपि एतस्य अपवादभूता अपि केचन विद्यार्थिनो भवन्ति परन्तु अधिकांशः तेषामीदृश एवास्ति । भारतीयच्छात्राणां तु कृते अयं महत्या लज्जाया विषयो वर्तते । अतः छात्रकांग्रेसइत्यादि संस्थाभिः छात्रैश्च तथा प्रयतनीयं यथा ते पुनरपि पूर्ववदेव ज्ञानिनो बलिनो नियमिताः सच्चरित्राश्च भूत्वा अन्यदेशीयच्छात्राणां पुरस्तात् परमोत्कृष्टम् आदर्शं स्थापयेयुः[१७] ।

वस्तुतस्तु अस्मिन् विषये केवलं विद्यार्थिन एव अपराधिनो न सन्ति । पाश्चात्य-सभ्यताऽनुकारिणी शिक्षापद्धतिः, आदर्शहीना

१५—दो बजे तक । १६—आठ बजे तक । १७—स्थापित करें ।

अध्यापकाः, सदाचारशिक्षण-विरहिताः पाठ्यग्रन्थाः, असच्चरित्रा अभिभावकाः, उपन्यासानां वृद्धिः, चलचित्रपटानां प्रचारः, विलासवस्तूनां बाहुल्यम्, शृङ्गार-बहुलानां गीतानां सर्वतः श्रवणम्, बालिकाभिः सह शिक्षा चेत्यादयः अनेके दोषाः सन्ति ये बाहुल्येन विद्यार्थिनां चरित्र-हीनतायां कारणानि भवन्ति। एवं प्रकारेण सर्वथा दूषिते पारिपार्श्विके[१८] वातावरणे कथं नाम विद्यार्थिनां जीवनम् आदर्शस्वरूपं स्यात्? अतः शिक्षा-परीक्षा-पद्धतौ वातावरणे च आमूलचूलं परिवर्तनं यावत् न भविष्यति यावत् च छात्राः स्वयमपि न ध्यानं दास्यन्ति तावत् छात्र-समाजस्य वास्तविकं जीवनं दुर्लभमेव भविष्यति। आशास्यते, स्वतन्त्र-भारतस्य शिक्षाधिकारिणः परानुकरणं विहाय प्राचीनदृष्ट्या च शिक्षापरीक्षादीनां व्यवस्थां विधाय छात्राणां समुन्नतौ सहकारिणो भविष्यन्ति इति।

•

परिश्रमः।

व्यक्तेः समाजस्य वा अभ्युदयाय येषां साधनानाम् आवश्यकता भवति तेषु परिश्रमः परमावश्यकं साधनम्। अस्माकं सर्वमपि सुखं सौभाग्यं, सम्पत्तिः समुन्नतिर्वा परिश्रमस्यैव उपरि निर्भरं वर्तते। यदि परिश्रमपूर्वकं कार्यं न स्यात्, परिश्रमे ध्यानं न दीयेत तदा किमपि कार्यं समीचीनरूपेण न भवितुमर्हति। अतो जीवनस्य सर्वेषु अपि क्षेत्रेषु परिश्रमस्य कियती अनिवार्यता वर्तते इति सुगमतया एव बोद्धुं शक्यते।

जगति वयं सर्वत्र परिश्रमस्यैव माहात्म्यम् अवलोकयामः। ये केचन जनाः किमपि कार्यं परिश्रमपूर्वकं कुर्वन्ति ते एव तत्र पूर्णरूपेण सफल-

---

१८. आसपास के।

तां गच्छन्ति । बलं विद्या वा, सुखं सम्पत्तिर्वा, यशः प्रतिष्ठा वा सर्वमपि परिश्रमसाध्यमेव वर्तते। परिश्रमो नाम मनुष्यस्य महतो महत् साधनं वर्तते यद्द्वारा स लघूनि महान्ति वा सर्वाणि कार्याणि सम्पाद्य[1] सुखपूर्वकं जीवितुं शक्नोति । भगवता संसारे सर्वाणि अपि वस्तूनि मानवसमाजस्य सुखसाधनाय एव सृष्टानि । तेभ्यः साधनेभ्यो नरा न केवलं आत्मानमेव प्रत्युत सम्पूर्णमपि जगत् मङ्गलमयं कर्तुं पारयन्ति । परं न तत् केवलम् अभिलाषमात्रेण भवितुमर्हति । तत्र परिश्रमस्यावश्यकता भवति । परिश्रमं कृत्वा जनो निरर्थकमपि वस्तु सार्थकं कर्तुं शक्नोति । दुःखदायिनापि वस्तुना सुखोपभोगं कर्तुं पारयति । दुर्लभादपि च दुर्लभं वस्तु सरलतया एव हस्तगतं कर्तुं प्रभवति । अतः परिश्रम एव मानवानां कृते सर्वसौभाग्यमूलमिति सिद्धं भवति ।

इदानीं जगतीतले वयं सर्वत्रैव अपारमैश्वर्यं पश्यामः । विभिन्नदेशानां विशालानि नगराणि, गगनचुम्बिनीः[2] अट्टालिकाः,[3] महाकायान् यन्त्रालयान् च दृष्ट्वा मनसि महान् विस्मयो जायते ? परं किम् एतत् सर्वं स्वयमेव समुत्पन्नं वर्तते ? आकाशाद्वा भगवता पातितम् ? नहि, परिश्रमस्यैव इमाः सर्वा विभूतयः । बहुकालव्यापिनो बहुजनकृतस्य अक्लान्तपरिश्रमस्यैव इदं सर्वं फलं वर्तते यत् वयं अनायासेनैव सुखोपभोगं कुर्मः । वयं रूप्यकाणि आदाय आपणं[4] गच्छामो यथेच्छञ्च विविधानि अन्नानि कन्दफलमूलशाकादींश्च आनीय गृहे सुखपूर्वकं भक्षयामः । परं कियता परिश्रमेण इदं सर्वं समुत्पादितं भवति ? अहो श्रमशीलता कष्टसहिष्णुता च कृषकाणाम् ? ते हि, माघमासस्य भयङ्करं शैत्यं भवेत् ज्येष्ठमासस्य शरीरदाही संतापो वा, मुनिजना इव, सर्वमपि क्लेशं सहमाना महता परिश्रमेण अन्नादिकं समुपार्जयन्ति । प्रातरेव

---

१. सम्पन्न कर । २. आकाश को चूमनेवाली । ३. अटारियाँ । ४. बाजार में ।

हलं गृहीत्वा क्षेत्राणि गच्छन्ति, हलं चालयन्ति, द्वितीया कुर्वन्ति, तृतीया कुर्वन्ति, शम्बाकुर्वन्ति, बीजाकुर्वन्ति, लोष्टानि[5] भिन्दन्ति,[6] समीकुर्वन्ति शोधनं च कुर्वन्ति। आरात्रि जाग्रतः लुण्ठकेभ्यः कुक्कुरशृगालादिभ्यः च क्षेत्राणि रक्षन्ति। तदनन्तरं शस्यानि कृन्तन्ति, बध्नन्ति, खले आनयन्ति, कण्डन-पवनादिना[7] च निस्तुषीकुर्वन्ति। ततः तत् अन्नं हाटके आगच्छति यतो वयम् आदाय गृहम् आनयामः। विचारयन्तु, कियान् परिश्रमो भवति ? आपणात् झटिति शर्करामादाय वयं रसं रचयामः पिबामश्च। परं कियता परिश्रमेण शर्करानिर्माणं भवति इति ते एव जानन्ति ये कदाचित् शर्करायन्त्रालयं गत्वा तत्रत्यं कार्यकलापं स्वलोचनाभ्यां दृष्टवन्तः सन्ति। कथनस्य तात्पर्यमिदं वर्तते यत् यत्किञ्चित् संसारे ऐश्वर्यं वर्तते यानि वा सुखसाधनानि सन्ति तानि सर्वाणि अपि परिश्रमेणैव समुत्पादितानि सन्ति।

परिश्रमकरणेन आत्मगौरवमपि वर्द्धते समाजे च सर्वतः सम्मानः भवति। ये स्वयं परिश्रमं कृत्वा जीवन्ति, समुन्नतिं कुर्वन्ति, समाजे च प्रगतिं लभन्ते तेषां शिरः सदा आत्मगौरवेण समुन्नतं तिष्ठति, तेषामेव आदर्शपुरुषेषु गणना भवति। ईदृशा एव पुरुषाः देशस्य समुन्नायका भवन्ति। ये केचन धनिनां कुले समुत्पन्ना जनाः पूर्वपुरुषोपार्जितेन धनेन सुखं कुर्वते ये च निर्धनकुलोत्पन्ना अपि जनाः स्वयं कठोर-परिश्रमं कृत्वा धनमुपार्जयन्ति तेन च सुखोपभोगं विदधति तयोर्महान् भेदो भवति। अनयोर्मध्ये द्वितीयस्यैव गौरवं भवति प्रशंसा च। प्रथमं तु कोऽपि गौरवदृष्ट्या नावलोकयति। अपरन्तु एवं जना आक्षिपन्ति—अन्योपार्जितेन धनेन सुखं भुंक्ते। यदि स्वयं परिश्रमः कर्तव्यो भवेत् तदा ज्ञातं भविष्यति यत् कियता परिश्रमेण धनोपार्जनं क्रियते इति। परं यः परिश्रमं कृत्वा सुखं भुंक्ते न तत्र कस्यापि असूया भवति आक्षेपो वा। प्रत्युत सर्वे एव तं हृदयेन प्रशंसन्ति तस्य समादरं च कुर्वन्ति।

५—ढेले। ६—फोड़ते हैं। ७—दँवरी ओसवनी आदि से।

परिश्रमकरणेन अन्यलाभैः सह या शरीरपुष्टिर्भवति सापि महान् लाभः अस्ति। परिश्रमपूर्वकं कार्यकरणेन अङ्गसञ्चालनं रक्तसंचालनञ्च भवति येन सर्वाण्यपि अङ्ग-प्रत्यङ्गानि सुपुष्टानि शोभनानि स्फूर्तिमन्ति च भवन्ति। अपरिश्रमेण जायमाना उदरविकारादयो रोगा अपि परिश्रमकरणेन विनश्यन्ति आरोग्यं स्वास्थ्यञ्च अतीव शोभनं तिष्ठति। परिश्रमेण हृदये एको महान् आनन्दः सन्तोषश्च भवति। "अहं कदापि निष्क्रियो न तिष्ठामि, सर्वदैव परिश्रमं करोमि, स्वपरिश्रमेणैव मया सर्वमिदं समुत्पादितम्" एवं यदा मनुजा विचारयन्ति तदा महान् आन्तरिको हर्षः परितोषश्च भवति। आत्मनिर्भरता च आयाति परिश्रमेण। परिश्रमशीला जना यदा विघ्नबाधाभिः मध्ये-मध्ये आहन्यमाना अपि परिश्रमबलेन स्वकार्यं साधयन्ति तदा तेषां मनसि आत्मनिर्भरता आयाति आत्मविश्वासश्च समुत्पद्यते। एवं परिश्रमे अनेकानेके गुणा वर्तन्ते। अत एव अस्माकं शास्त्रेषु ऋग्वेदस्य ऐतरेयब्राह्मणे परिश्रम-प्रशंसा-प्रसङ्गे मानवसमाजं प्रति अयमुपदेशो वर्तते यत्—

चरैवेति चरैवेति।

अर्थात् परिश्रमं कुरु परिश्रमं कुरु।

इतिहासग्रन्थानाम् अवलोकनेन ज्ञायते यत् साधारणा अपि अनेके पुरुषाः स्वपरिश्रमबलेनैव महापुरुषतां प्रापुः। वर्तमानस्य रूसदेशस्य निर्माणे स्टालिन महोदयः अस्य विषयस्य प्रकृष्टतमम् उदाहरणम्। अमेरिकाया युक्तराष्ट्रस्य परिषदः सभापतिः "इब्राहीम लिङ्कनः" प्रथमजीवने दरिद्र आसीत्। परं पश्चात् स एव स्वपरिश्रमबलात् राष्ट्रपतेर्योग्यतां प्राप। हेनरी फोर्ड, एण्ड्र कार्नेगी प्रभृतयो जना अपि परिश्रमद्वारैव दरिद्रावस्थातो धनकुबेरा भूत्वा जगति यशस्विनो बभूवुः।

एवं खलु अवर्णनीयं परिश्रमस्य माहात्म्यम्। तथापि अस्माकं देशे तथा परिश्रमशीला जना न उपलभ्यन्ते यथा अन्यदेशेषु। एतस्य गुणस्य न तथा भूयान् समादरः अस्माकं देशे यथा अन्यत्र वयं पश्यामः।

अस्माकं देशे अनेके ईदृशाः पुरुषाः सन्ति ये स्वकीयेन साधारणेनैव धनेन सन्तुष्टाः सन्तो विशेषपरिश्रमं कर्तुं न कामयन्ते। अपि च श्रमहीनताया दोषो देशेऽस्मिन् तथा वृद्धिं गतो वर्तते यत् बहवस्तु जनाः कञ्चिदपि परिश्रमम् अकृत्वा इतस्ततो याचनेनैव कार्यं चालयन्ति। अत एव अस्माकं देशे हृष्टपुष्टकलेवराणां भिक्षुकानां संख्या अतीव वृद्धिं गता वर्तते। एवम्भूता अपि बहवो जना मिलन्ति ये परिश्रमकरणे स्वनिन्दां मन्यन्ते। ते यष्टिकां[८] गृहीत्वा इतस्ततो भ्रमणेन एव आत्मनो गौरवं महत्तां च अवगच्छन्ति। ईदृशा एव च जनाः स्वहस्तेन शौचसमये जलस्य नयनेऽपि[९] अपमानमनुभवन्ति। अतः इदमपि कार्यं भृत्य एव सम्पादयति। बहवो दुःखं भुञ्जते, कष्टं सहन्ते परं आलस्यवशीभूताः परिश्रमं कर्तुं न उत्सहन्ते। एवमेव परिश्रमविमुखताया रोगो न केवलं वैयक्तिकः अपितु सामाजिकः संवृत्तो वर्तते। गृहे गृहे अलसा जना वर्तन्ते। यस्मात् समयात् अयं दोषो भारतीयेषु समागतः तस्मादेव समयात् अस्माकं दीनतायाः दुःखस्य परतन्त्रतायाश्च प्रारम्भो जातः। अद्यावधि च वयं तेनैव दोषेण तस्मिन्नेव दुःखसमुद्रे पतिताः स्म। तावत्कालपर्यन्तं च अस्माकं समुद्धारो न भविष्यति यावत् पुनरपि वयं अन्यदेशवत् परिश्रमशीला न भविष्यामः, स्वकार्यम् अन्यकार्यं वा परिश्रमेण मनो लगयित्वा न करिष्यामः।

धनोपार्जनं तदुपयोगश्च।

इह संसारे यावन्तो नरा नार्यो वा सन्ति ते सर्वेऽपि सुखमेव समीहन्ते न तु कदाचिद् दुःखम्। सर्वेषाम् इयमेव इच्छा भवति यद् अहं

८—छड़ी। ९—ले जाने में भी।

सर्वप्रकारेण सुखी भवेयम्[१]। कोटिकोटिमितेषु मानवेषु एकोऽपि ईदृशो जनो न लप्स्यते यः स्वप्नेऽपि दुःखस्य अभिलाषं कुर्यात्। परिधानाय[२] सुन्दराणि वस्त्राणि, धारणाय मणिमुक्तादि-भूषणानि, आरोहणाय[३] गजाश्वादीनि वाहनानि,[४] भोजनाय दधि-दुग्ध-घृतादि-समन्वितानि भोज्यान्नानि, निवासाय सुधा-धवलितानि भव्यभवनानि, अन्यानि च सुखसाधनानि विविध-वस्तूनि सर्वे एव जना अभिलषन्ति। एतदर्थमेव सर्वे दिवानिशं चिन्तयन्ति विचारयन्ति, तथा सर्वविधान् प्रयत्नान् कुर्वन्ति। परन्तु एतेषु एकोऽपि मनोरथः, यावद् धनं नास्ति, तावत् कथमपि सफलीकर्तुं न शक्यते। अत एव मानवजीवने धनस्य महती उपयोगिता वर्तते।

जीवने धनस्य आवश्यकताया इयत्ता[५] नास्ति। पदे-पदे धनस्य आवश्यकता वर्तते। विद्योपार्जने, धर्मकार्ये, परिवारपोषणे, यात्रायां, गृह-निर्माणे, भोजने, पाने, विवाहादौ, स्वागते, सत्कारे, भोगे, विलासे, गीते वाद्ये, यस्मिन् कस्मिन् वा विषये सर्वत्रैव धनमेव आवश्यकं भवति। धनेनैव मनुष्यः स्वार्थं परार्थं वा साधयितुं शक्नोति। यज्ञदानादिकं धर्म-कार्यमपि धनं विना न भवितुमर्हति। यस्य समीपे धनं वर्तते स सर्वमपि ऐहलौकिकं सुखं भोक्तुं शक्नोति, दानादिना समाजसेवां कर्तुं शक्नोति सत्कारेण गुणिनो जनान् अनुकूलयितुं शक्नोति, तीर्थव्रतादिना यज्ञ-यागादिना च पारलौकिकमपि श्रेयः सम्पादयितुं क्षमते। धनिनो जनाः समाजे सर्वत्रैव सत्क्रियन्ते सर्वत्रैव समाद्रियन्ते। विशेषतस्तु अस्मिन् धन-प्रधाने समये यस्य समीपे धनं वर्तते स एव सर्वथा माननीयः श्रेष्ठो वरिष्ठश्च मन्यते। एतद्विपरीतं ये जना निर्धनाः सन्ति तेषां सर्वे अपि अभिलाषा मनसि एव विलीयन्ते। स्वप्नेऽपि सुखं तेषां कृते दुर्लभं

१—होऊँ। २—पहिनने के लिये। ३—चढ़ने के लिये। ४—सवारियाँ। ५—सीमा।

भवति । अहोरात्रं परिवारपोषणे ते व्यग्रा एवं व्याकुलाश्च तिष्ठन्ति । कदाचित् लवणं नास्ति, कदाचित् इन्धनं नास्ति । कश्चित् प्राघुणः[६] अतिथिर्वा आयाति चेत् महत् संकटं समुपस्थितं भवति । ते इच्छन्तोऽपि यथेच्छं सत्कर्तुं न पारयन्ति । अन्नवस्त्रयोरेव समस्याया: तेषामवकाशो न लभ्यते तत् कथं ते तीर्थभ्रमणं कुर्युः कथं वा यज्ञ-यागादिकमेव सम्पादयेयुः । एतादृशं जनं न परिवारः समाद्रियते न भ्रातरः पृच्छन्ति, न जाया सेवते, न समाजः सत्कुरुते नापि सुहृदः तस्य वचनं श्रृण्वन्ति । सर्वत्र एव ते अपमानिताः प्रतारिता[७] विडम्बिताः पृथक्कृताश्च[८] आजीवनं दुःखदैन्यमयानि दिनानि यापयन्ति ।

धनस्य धनाभावस्य च अयमेव परिणामः प्रतिदिनं प्रत्यक्षीभवति । अत एव अस्माकं शास्त्रेषु सर्वेषां कृते धनोपार्जनस्य अनिवार्यता प्रति-पादिता अस्ति । वैदिकधर्मानुसारं चत्वारः पुरुषार्था मनुष्याणां कृते कर्तव्यतया निर्दिष्टाः सन्ति । धर्मः अर्थः कामः मोक्षश्चेति । एषु यथा धर्म-साधनं सर्वेषां कृते परमावश्यकं वर्तते तथैव धनोपार्जनमपि । अस्माकं धर्मशास्त्राणि सदैव दीनताया दरिद्रतायाश्च दूरीकरणाय उपदिशन्ति । सर्वैरपि जनैः धनधान्य-सम्पन्नैः सुसमृद्धैः सुवस्त्रैः समलङ्कृतैश्च भाव्यमिति अस्माकं धर्मस्य सिद्धान्तः अस्ति । अतो व्यवसायः, वाणिज्यम्, शिल्पकला, कृषिकर्म, राजसेवा अध्यापनञ्चेति यावन्तो धनोपार्जनस्य पन्थानः सन्ति तेषु केनापि अनुकूलेन पथा धनोपार्जनाय प्रयत्नो विधेयः ।

परं यथा धनस्यावश्यकता वर्तते तथैव तस्य उपार्जने उपभोगे च सन्मार्गावलम्बनस्य अपि । धनेन सुखं भवति इति उपरि लिखितं वर्तते । परन्तु यदि समुचितरूपेण सन्मार्गेण च तस्य उपार्जनं उपभोगो

६—पाहुन । ७—ठगे हुए । ८—अलग किये हुए ।

वा न क्रियते तर्हि तदेव दुःखकारणमपि भवितुमर्हति। पूर्वं जना धर्मपूर्वकं धनोपार्जनं कुर्वन्ति स्म। परं सम्प्रति जना धनोपार्जने धर्मस्य अधर्मस्य वा ध्यानं न कुर्वन्ति। येन केनापि उपायेन धनार्जने प्रवृत्ताः सन्ति। लुण्ठनेन[१०] चौर्येण, वञ्चनेन[११] उत्कोचग्रहणेन,[१२] असत्यभाषणेन, भयप्रदर्शनेन, विश्वासघातेन, दायापहरणेन[१३] च स्वार्थं साधयन्तो जना दृश्यन्ते। राजसेवायां,[१४] भृतिकर्मणि,[१५] वाणिज्ये वा सर्वत्रैव भ्रष्टाचारस्य साम्राज्यं दृष्टिपथमायाति। अत एव परस्परं घृणा अशान्तिः अविश्वासः असन्तोषः उपद्रवः कलहः कोलाहलो युद्धं च दिने दिने वर्द्धमानं विलोक्यते। अतो धर्मानुसारमेव सर्वैः धनोपार्जनं कर्तव्यमिति भारतीयसंस्कृतेः सिद्धान्तः अस्ति।

यथा धनोपार्जने तथैव धनस्य उपभोगेऽपि ध्यानदानस्य आवश्यकता अस्ति। धनस्य हि द्विविधरूपेण सदुपयोगो भवति। भोगेन दानेन च। बहवो जना धनम् उपार्जयन्ति पर न तस्य उपभोगं कुर्वन्ति नापि दानमेव ददते। ते न कदाचित् शोभनं वस्त्रं दधते[१६] न च समीचीनम् अन्नमेव भुञ्जते। प्रभूतं[१७] धनं रक्षित्वाऽपि दुःखेनैव दिनानि यापयन्ति। एवमेव ते दानमपि न किञ्चित् कुर्वन्ति। भिक्षुकं दृष्ट्वा दूरादेव आननं भ्रुकुटी-कुटिलं विदधति। साधून् दृष्ट्वा विलीयन्ते। सामाजिके हितकार्येऽपि एकं पणं[१८] व्ययीकर्तुं न अभिलषन्ति। एवम्भूता अनेके जना ग्रामे ग्रामे सन्ति। परन्तु अयं शास्त्रीयः पन्था नास्ति, धनस्य समुचितो व्यवहारो नास्ति। यदि धनं भवेत् तर्हि तस्य सम्यक् उपभोगः कर्तव्यः सत्पात्रे च दानं कर्तव्यं तथा सामाजिकेषु कार्येषु अपि यथासम्भवं सहायता कर्तव्या।

१०—लूटने से। ११—ठगने से। १२—घूस लेने से १३—दूसरे का हिस्सा ले लेने से। १४—सरकारी नौकरी में। १५—मजदूरी से। १६—धारण करते हैं। १७—पर्याप्त, काफी। १८—पैसा।

दुःखस्यायं विषयो वर्तते यत् बहवो धनस्य महत् दुरुपयोगमपि कुर्वन्ति। समाजे ईदृशानामपि जनानां न्यूनता नास्ति। एतादृशा जनाः सत्कार्ये तु धनं न व्ययीकुर्वन्ति परन्तु असत्कार्येषु मुक्तहस्ता भवन्ति। मादकद्रव्य-सेवने, असत्पात्रदाने, द्यूतक्रीड़ायां, गणिकानृत्यकर्मणि, पाखण्डिजन-सत्कारे, व्यभिचारे च प्रायेण एतादृशा जना धनस्य विनाशं कुर्वन्ति। एवं प्रकारेण, न जानीमः, कियतो धनस्य प्रतिवर्षं विनाशो भवति। भारतवर्षस्य दुःखकारणेषु दरिद्रतायाञ्च अयमपि एको महान् हेतुरस्ति। अतः तथा अस्माभिः प्रयत्नो विधेयो यथा कोऽपि अनुचितेषु कार्येषु धनस्य उपयोगं कर्तुं न पारयेत्। यदि च कुर्यात् तर्हि तस्मै सामाजिको दण्डो दीयेत। एवं च ये धनानि रक्षित्वा तस्य केवलं सञ्चयमेव कुर्वन्ति न भोगं न दानम्, तेऽपि भोगाय दानाय च प्रेरणीयाः। एवं प्रकारेण यदा धनस्य उपार्जनं उपभोगो व्ययश्च समुचितरूपेण भविष्यति तदैव अस्माकं कल्याणं भविष्यति देशस्य चेति मत्वा सर्वैरेव अस्यां दिशि पूर्णरूपेण ध्यानं देयम्।

•

स्त्री-शिक्षा।

समाजस्य हिताय यथा पुरुषाणां मध्ये शिक्षाप्रसारस्य आवश्यकता वर्तते तथैव स्त्रीणामपि। यदि केवलं पुरुषा एव शिक्षिता भवेयुः स्त्रियश्च अशिक्षिताः तदा न तु तयोः जीवनं सुखमयं भवितुमर्हति न च समाजस्य हितमेव। अतः पुरुषाणाम् इव स्त्रीणां शिक्षणस्यापि महती आवश्यकता वर्तते।

गृहस्थाश्रमः चतुर्षु अपि आश्रमेषु श्रेष्ठो मन्यते। स च पुरुषाणां स्त्रीणाञ्च सम्मिलितेन सहयोगेन, पारस्परिकेण प्रेम्णा, अभिन्नेन

ऐकमत्येन च समीचीनतया चलति। परन्तु यदा पुरुषः शिक्षितो भवति स्त्रीः च अशिक्षिता तदा न तयोः स्त्रीपुरुषयोः सर्वेषु कार्येषु परस्परं सहयोगो जायते, न परस्परं प्रीतिः तिष्ठति, नापि विचारेषु ऐकमत्यमेव भवति। उभौ अपि प्रायेण भिन्नकर्माणौ भिन्नभिन्न-विचारौ भिन्नव्यवहारौ च भवतः। अतः उभयोरपि जीवनं सुखमयं सन्तोषमयञ्च न भवति। यथा कश्चित् रथः एकस्य चक्रस्य समीचीन-त्वेऽपि[1] अपरस्य चक्रस्य दुष्टतया[2] सम्यक् न चलितुं शक्नोति तथैव गार्हस्थ्य-जीवनमपि एकस्य शिक्षितत्वे अपि अपरस्य अशिक्षिततया पूर्णरूपेण आनन्दमयं न भवति। परन्तु यदा उभौ अपि तौ शिक्षितौ भवतः तदा इयं दशा न भवति। अतो यथा वयं स्वपुत्राणां शिक्षायै प्रयत्नं कुर्मः तथैव पुत्रीणामपि शिक्षाया उपरि ध्यानं दातव्यम्। तदैव दम्पत्योः परिवारस्य समाजस्य च यथेष्टं हितं भविष्यति। अत एव शास्त्रेषु लिखितं वर्तते यत्—

कन्याऽप्येवं लालनीया शिक्षणीया प्रयत्नतः।

[महानिर्वाणतन्त्र]

स्त्रीणां शिक्षाया विषये अस्माकं समाजे परस्परविरोधिनौ द्विविधौ विचारौ चलतः। ये नवीन-शिक्षा-दीक्षा-सम्पन्ना जनाः पाश्चात्य-शिक्षाया अनुकरणं कुर्वन्ति ते स्वकीयाभ्यो बालिकाभ्यो न केवलं साधारणीमेव प्रत्युत महतो महीयसीं शिक्षां दातुमिच्छन्ति। तेषाम् अयं विचारो वर्तते यत् यथा पुरुषा उच्चशिक्षाः लब्ध्वा राजकीयकार्येषु अन्येषु वा कार्यक्षेत्रेषु उच्चपदानि लभन्ते तथैव उच्चशिक्षां लब्ध्वा स्त्रीसमाजेनापि उच्चपदानि लब्धुं शक्यन्ते। अतः स्त्रीणामपि कृते तादृश्याः उच्चशिक्षायाः प्रबन्धः कर्तव्यो येन ताः पुरुषैः सह प्रति-योगितां[3] कर्तुं शक्नुयुः, पुरुषा इव च उच्चादुच्चतरेषु पदेषु कार्यं कर्तुं

१—अच्छा होने पर भी। २—खराब होने से। ३—मुकाबला।

शक्नुयुः। तदैव अस्माकं देशस्य सम्यक् प्रकारेण समुन्नतिः भविष्यति। तदैव च वयं पाश्चात्यदेशानां समानतां कर्तुं शक्ष्यामः।

केचन प्राचीना जना एवं कथयन्ति—का नाम आवश्यकता वर्तते स्त्रीणां शिक्षायाः। अन्यत् किल कार्यक्षेत्रं पुरुषाणाम् अन्यच्च स्त्रीणाम्। नहि पुरुषवत् स्त्रीणामपि सेनासु न्यायालयेषु औषधालयेषु अन्येषु वा कार्यालयेषु कार्यकरणस्य आवश्यकता वर्तते। नहि एतदर्थं स्त्रियो निर्मिता विधिना। एतासां कार्यक्षेत्रं तु स्वकीयं गृहमेव अस्ति। गृह-संशोधनम्, पात्राणां मार्जनम्, पाक-निर्माणम्, धान्यादीनां कण्डनं, कुट्टनं, पेषणं, प्रस्फोटन[४], चालनम्, उत्पवनं, फलीकरणं, शिशुपालनम्, पतिसेवा, श्वश्रूश्वसुरयोः शुश्रूषा, आवश्यकवस्तु-संग्रहश्च इत्यादीनि तासां कार्याणि सन्ति अतो नहि स्त्रीणां कृते शिक्षाया आवश्यकता काचित् वर्तते। शिक्षया स्त्रीणां समाजस्य वा कश्चित् लाभो नास्ति प्रत्युत हानिरेव अस्ति इति।

एवमेव अस्मिन् विषये लेख-व्याख्यानादिषु द्विविधौ विचारौ वयं पश्यामः। परन्तु इमौ उभौ अपि विचारौ प्रायेण दोषपूर्णौ। ये पुरुषाणामिव सर्वासां स्त्रीणां कृते उच्चशिक्षायाः पक्षं समर्थयन्ति तेऽपि अनुचितं कुर्वन्ति। यतो हि उच्चशिक्षां लब्ध्वा सत्यमेव स्त्रियो गृहकार्यकरणात् विरक्ता जायन्ते। न ताभ्यो रसवती-निर्माणं[५] रोचते नापि शिशूनां लालनपालनमेव। का पुनः वार्ता अन्यकार्याणाम्। पुरुष इव ता अपि इतस्ततो भ्रमणे, सभा-सम्मेलनादिषु गमने, सततं पुस्तक-पत्राद्यवलोकने, येन केनापि वा सह सम्भाषणे एव रुचिं दधते[६]। अतो गृहकार्य-सञ्चालने काठिन्यम् आयाति। अन्यस्य च कस्यचित् भृत्यस्य भृत्यायाः वा उपरि सर्वोऽपि गृह-कार्यभारो देयो भवति। अन्यच्च दाम्पत्यसुखमपि प्रायेण उच्चशिक्षाया दानेन विलुप्तं भवति। पतिः

४—फटकना। ५—रसोई बनाना। ६—रखती हैं।

बम्बईनगरे अध्यापयति पत्नी च कालिकात्तायाम्। यस्मिन् समये बम्बईनगरे पत्युः शिरसि वेदना जायते तस्मिन् समये पत्नी कालिकात्तायां कन्दुक-क्रीडन-परायणा तिष्ठति। कार्यालयात् निवासस्थानमागत्य पतिः भृत्यादिना परिश्रमम् अपनोदयति॰ पत्नी च कुक्कुरलालनेन मनो विनोदयति। आजीवनं पृथग् निवासेन कदापि तौ पूर्णं सहवाससुखं नानुभवतः। अतः पारिवारिक-सुख-दृष्ट्या स्त्रीणां कृते उच्चशिक्षाया विशेषावश्यकता न प्रतिभाति। यद्यपि प्राचीनकाले गार्गी-मैत्रेयी-प्रभृतयः कतिपया आर्यमहिला आसन्नेव विशिष्ट-योग्यता-सम्पन्नाः, परं साधारणतया उच्चशिक्षायाः प्रचारेण कश्चित् लाभो दृष्टिगोचरो न भवति।

ये च केचन पुराणाः पुरुषाः सर्वथा एव स्त्रीणां कृते शिक्षाया निषेधं कुर्वन्ति, अशिक्षिता एव च ता रक्षितुं वाञ्छन्ति तेषामपि विचारो भ्रान्त एवास्ति। यतो हि शिक्षाया अभावेनैव स्त्रीषु अनेके दोषा अपि दृश्यन्ते। कस्मिन् ऋतौ किं वस्तु स्वास्थ्यकरं किं च अस्वास्थ्यकरम् इति तासां ज्ञानं न भवति। अन्धविश्वासस्य भ्रान्तधारणाया मूढाग्रहस्य च ता भाण्डागाराणि एव भवन्ति। सर्वदैव विवदन्ते, प्रतिक्षणं कलहायन्ते, पदे-पदे शपथं कुर्वन्ति मुहुर्मुहुश्च अश्लीलशब्दान् उच्चारयन्त्योऽपि न संकुचन्ति न च लज्जन्ते। शिक्षां विनैव ता देशकालयोः वर्तमानपरिस्थितेः सर्वथा अपरिचिता भवन्ति।

अनेन कारण-समुदायेन स्त्रीणां शिक्षणे तु "ननुनच" करणस्य काचित् आवश्यकतैव नास्ति। परं कीदृशी शिक्षा देया इति विषयस्तु अवश्यमेव विचारणीयो वर्तमानसमये। पाश्चात्यदेशानाम् आदर्शानुसारं या शिक्षा प्रचाल्यमाना अस्ति सा तु निःसंशयमेव हानिकरी वर्तते स्त्रीणां कृते। न अनया शिक्षया स्त्रीषु भारतीया आदर्शा एव आगन्तुं

७—दूर करता है।

शक्नुवन्ति, नापि ता गृहकार्यकुशला एव भवितुमर्हन्ति। अतो वर्तमान-शिक्षापद्धतौ परिवर्तनं विधाय स्त्रीणां कृते तथाविधायाः शिक्षायाः प्रबन्धः कर्तव्यो यथा ता इतिहास-भूगोल-गणित-स्वास्थ्यादिविषयैः सह पारिवारिकीमपि शिक्षां प्राप्नुयुः। अन्यभाषाभिः सह तासां कृते संस्कृतभाषाया साधारणी अपि शिक्षा देया येन शास्त्रपुराणादीनां पठनेन स्तुति-प्रार्थना-पूजादिना च भारतीयसभ्यतायाः संरक्षणं प्रचारं चापि कर्तुं शक्नुयुः। सहैव पाकविद्याया, धात्रीविद्यायाः सीवनादि-शिल्पकलायाः कृषिविद्यायाश्च शिक्षणं कर्तव्यं येन गृहकार्यसञ्चालनेऽपि ताः सुविचक्षणा भवेयुः। प्रत्येकं कन्यायै एतादृशी शिक्षा देया येन सा आदर्शभगिनी आदर्शगृहिणी आदर्शजननी च संपद्येत। एतादृशी एव स्त्रीशिक्षा स्त्रीणां पुरुषाणां परिवारस्य समाजस्य राष्ट्रस्य च कृते हितावहा कल्याणकारी च भवितुमर्हति। अतः सम्प्रति तथा प्रयत्नः कर्तव्यो येन सर्वत्रैव स्त्रीशिक्षायाः प्रचारः स्यात् स्त्रियश्च शिक्षिताः सत्यो गृहस्य राष्ट्रस्य च भूषणानि भवेयुः।

धार्मिकेषु विषयेषु अपि तासां सर्वथा भ्रान्तमेव ज्ञानं वर्तते। अधर्ममेव धर्मं मन्यमानाः ताः पदे पदे धूर्तजनैः पाखण्डिभिश्च वञ्चिता भवन्ति। एवं च शिक्षां विना प्रायेण तासाम् अभद्रमेव रूपम्, अभद्रा एव वाचः, अभद्र एव व्यवहारः, विपरीता एव च विचारा भवन्ति। एभिश्च दोषैः न केवलं ता आत्मानमेव दूषयन्ति अपि तु समाजमपि। अतः स्त्रीशिक्षायाः प्रचारः सर्वथा परमावश्यक इत्यत्र नास्ति सन्देहा-वसरः। अशिक्षिताः स्त्रियो बालक-बालिकादीनामपि अशिक्षायां कारणानि भवन्ति। यतो हि माता एव प्रथमो गुरुर्भवति बालकबालिका-नाम्। तासां क्रोडं[८] एव च प्रथमा पाठशाला। अस्यामेव पाठशालायां प्राथमिकी शिक्षा दीयते सर्वेभ्यो मानवेभ्यः। परं यदा अशिक्षिता

८—गोदी।

मातरो भवन्ति तदा न ता बालकेभ्यः शिक्षां दातुं शक्नुवन्ति, न वा सत्पथे एव तान् प्रवर्तयितुं क्षमन्ते। प्रत्युत मातुरेव दोषेण तेऽपि दूषित-स्वभावा असन्मार्गगामिनो दुराचाराश्च जायन्ते। एतद्विपरीतं तु या मातरः शिक्षिता भवन्ति ता निजसन्ततीः शैशवादेव[९] शिक्षयन्ति, सदाचारान् उपदिशन्ति, सत्पथे प्रवर्तयन्ति, दुरभ्यासान् दूरीकुर्वन्ति, महापुरुषाणां च चरितानि श्रावयित्वा[१०] तेषु सच्चरित्रताया महत्त्वस्य च भावं भरन्ति। एतादृशा एव च बालका अग्रे गत्वा समाजस्य आदर्श-पुरुषा भवन्ति।

•

देशप्रीतिः

सर्वेषामपि मनुष्याणां हृदये स्वस्वदेशस्य रक्षायाः समुन्नतेः स्वतन्त्र-तायाश्च या भावना भवति सा एव देशप्रीतिः देशभक्तिः इति वा कथ्यते। इयं च भावना स्वभाविकी भवति सर्वेषाम्। यस्मिन् देशे मनुष्यो जन्म गृह्णाति, यस्य देशस्य अन्नेन जलेन वायुना च जनो जीवति वर्द्धते परिपुष्टश्च भवति तं प्रति तस्य जन्मन एव नैसर्गिकः स्नेहो जायते। तस्य देशस्य वनोपवनानि, सरितः, सरोवराः, गिरयः, पर्वताः, पशवः, पक्षिणो, लता-विटपादयश्च हठात् तस्य चेतसि आकर्षणं समुत्पादयन्ति। स्वदेशस्य कथोपकथासु, प्राचीन-परम्परासु, आहार-विहारादिषु, राजनीतिषु, क्रीडाकौतुकेषु च यथा आत्मीयता आसक्तिः श्रद्धा स्नेहातिशयश्च जायते न तथा अन्यदेशस्य। सुखे दुःखे वा स्वदे-शवासिभिः पुरुषैः समं जन्मन एव सहवासात् तेषु सहानुभूतेः सहका-

---

९—लड़कपन से हो। १०—सुनाकर।

रितायाः सहायतायाः पक्षपातस्य च दृढा भावना भवति । अत एव स्वदेशं प्रति मानवानां प्रीतिः सहजा स्वाभाविकी च ।

अस्याश्च स्वदेशप्रीतेः समये समये सर्वेषामेव अनुभवो जायते । जीवने बहवः किल एवम्विधा अवसरा आयान्ति यदा हृदयं स्वदेशप्रेम्णा विह्वलतां प्रयाति । केनापि हेतुना परदेशं गच्छतः पुरुषस्य स्वदेशत्याग-समये कश्चित् अवर्णनीयः स्नेहातिशयो हृदयं व्याकुलीकुरुते । चिर-प्रवासानन्तरं च पुनः सम्मिलितेषु स्वबन्धुषु अवलोकितेषु च स्वदेशीय-गिरिनदी-पुरग्रामेषु अपूर्वेण आनन्देन महता च समुल्लासेन हृदयं गद्गदं भवति आत्मानं च जना विस्मरन्ति । लङ्कायाः परावर्तनकाले स्वदेशस्य चिरवियुक्तानि वस्तूनि सतृष्णं समलोकमानायाः सीतायाः हृदयं कियत् आनन्दितम् आह्लादितं च भवति स्म इति कविकुलशिरो-मणिना कालिदासेन स्वकीये अमरकाव्ये रघुवंशे अतीव समीचीनरूपेण वर्णितं वर्तते । भगवान् रामचन्द्रः स्वयमपि चतुर्दशवर्षानन्तरं प्रवासाद् विनिवृत्य स्वकीयां जन्मभूमिम् अयोध्यां, कलकलनिनादेन प्रवहन्तीं मातरं सरयूञ्च विलोक्य क्षणं यत् विस्मृतमानसो बभूव तत्रापि स्वदेशानुराग-स्यैव भावनाम् अवलोकयामः ।

परन्तु एतदपेक्षया अपि स्वदेशप्रीतेः स्पष्टतरं स्वरूपं तदा पुरतः समायाति यदा स्वदेशस्य स्वाधीनतायाः सम्मानस्य रक्षायाश्च अवसरः समुपस्थितो भवति । संसारे प्राणेभ्यः प्रियतमं किमपि वस्तु नास्ति । परम् एतादृशे अवसरे प्राणान् अपि जनाः सहर्षं परित्यजन्ति । सैनिकाः समराङ्गणेषु आहार-विहारादिकं विस्मृत्य, शत्रूणां शस्त्रप्रहारान् अविगणय्य[1] यत् अविरतं युद्धयन्ति महता च उत्साहेन आत्मानं मृत्युमुखे समर्पयन्ति तदपि स्वदेशप्रीतेः एव प्रेरणया । इतिहासेषु स्वदेशप्रीतेः बहूनि एतादृशानि उदाहरणानि वर्तन्ते यानि पठित्वा

१—कुछ न समझकर ।

श्रुत्वा च मनसि महान् आनन्दः समुत्साहश्च जायते। स्वदेशप्रीतेरेव प्रभावेण पुरुराजो महाबलवतः अलक्षेन्द्रस्य विजययात्रायां विघ्नं समुपस्थापितवान्। महाराणाप्रतापस्य चित्तौररक्षायै आत्मविसर्जनम्, छत्रपतेः श्री शिवाजीवस्य गिरिगह्वरेषु भ्रमणम, पृथ्वीराजस्य च मुहम्मद गोरी नामकेन यवनराजेन सह युद्धं कृत्वा प्राणपरित्यागः स्वदेशप्रीतेरेव उत्कृष्टतमानि उदाहरणानि सन्ति। राजपुत्राणां प्रातःस्मरणीया वीराङ्गनाः स्वहस्ताभ्यां पतिपुत्रौ अस्त्रशस्त्रादि-सुसज्जितौ कृत्वा समरक्षेत्रे स्वयमेव प्रेषयामासुः। यच्च लक्ष्मीबाईप्रभृतयो वोरयुवतयः अन्ततः स्वयमपि युद्धक्षेत्रे अवतीर्य भयानकं युद्धं चक्रुः तत् स्वदेशस्यैव प्रेम्णा। स्वदेशस्यैव प्रेम्णा विगते रूस-जापान-युद्धे अनेका जापानदेशीया महिला आत्महत्यां कृत्वा स्वकीयपुत्राणां युद्धयात्रां निष्कण्टकां कृतवत्यः। सम्प्रति भारते अपि स्वतन्त्रताप्राप्तये सहस्राधिका नवयुवानो जीवनं प्रददुः, अनेके राजनीतिका नेतारो जीवनपर्यन्तं कारावासदण्डं प्रापुः, शताधिकाः क्रान्तिकारिणो जीवनमोहं परित्यज्य सहर्षं मृत्युम् आलिङ्गितवन्तः, लक्षलक्षाः स्वयंसेवकाः पशुमारं मारिताः, सबीजं नाशिता अनेके परिवाराः, बहवश्च निर्वासिताः[1]। अस्माकं हृदयसम्राट् नेताजी सुभासचन्द्र बोसः सर्वस्यापि सांसारिक-सुखस्य उपरि पादप्रहारं कृत्वा, आजीवनं च ब्रह्मचर्यव्रतं रक्षित्वा लोकोत्तरं कार्यं कृतवान् अन्ते च विदेशेषु स्वकीयान् प्राणान् उत्ससर्ज। तत्र किं निमित्तमासीत्? अहर्निशं हृदये प्रज्वलन्ती देशसेवाया भारतमातुश्च स्वतन्त्रताया भव्यभावना एव।

एतत्सर्वं विलोक्य विचार्य च स्वदेशप्रीतेः भावना कीदृशी स्वाभाविकी प्रबला च भवति इति सुगमतया एव अवगन्तुं शक्यते। अयं प्राणिनां जन्मसिद्धः स्वभावः, कर्तव्येषु परमोत्तमं कर्तव्यं, धर्मेषु सर्वश्रेष्ठो धर्मश्च अस्ति। स्वदेशप्रीत्या स्वदेशार्थं प्राणदानेन च न केवलं स्वदेशस्यैव रक्षा गौरवं वा भवति अपि तु आत्मनोऽपि मनसि महान्

१—देश से बाहर निकाल दिये गये।

उल्लासो भवति, स्वाभिमानस्य भावना जागर्ति, जन्मभूमेः आशीर्वादो लभ्यते मरणानन्तरं च अक्षया लोका लोकोत्तरा च कीर्तिः इति अनेके लाभा गुणाश्च सन्ति स्वदेशप्रीतेः।

इयं च स्वदेशप्रीतिः न केवलं युद्धद्वारा राजनीतिकेन आन्दोलनेन एव वा प्रकटीकर्तुं शक्यते। शान्तिसमये अपि साहित्य-निर्माणेन, वाणिज्यव्यवसाय-विस्तारेण, शिल्पकला-संवर्द्धनेन, शिक्षाप्रसारेण, नवनवपदार्थानाम् आविष्कारेण च स्वदेशस्य या समुन्नतिः क्रियते साऽपि स्वदेशं प्रति गाढानुरागस्यैव कारणात्। अतो युद्धकाले युद्धं कृत्वा, क्रान्तिकाले आन्दोलनेन, शान्तिसमये च साहित्य-विज्ञानादि-विस्तारद्वारा स्वदेशसेवाकरणं सर्वेषामपि मानवानां परमं कर्तव्यमिति विषये नास्ति मतभेदस्य कृते अवसरः। अतएव सम्प्रति सर्वेऽपि भिन्नभिन्न-देशवासिनो जनाः स्वदेशप्रेम-परवशीभूता अहोरात्रं स्वदेशसेवायै स्वदेशरक्षणाय स्वदेशगौरव-वर्द्धनाय च बद्धपरिकरा दृश्यन्ते।

परन्तु स्वदेशप्रीतिः एव प्रीतेः अन्तिमा सीमा नास्ति। स्वदेश-प्रीत्या सहैव यदि जनः सम्पूर्णेऽपि संसारे प्रीतिविस्तारं कुर्यात् तदा स इतोऽपि समधिकं जगतः कल्याणं कर्तुं पारयति। स्वदेशवासिनां कल्याणं साधयन्तो जना यदि भौगोलिकीं सीमानम् उल्लंघ्य समस्तेनापि विश्वेन सह स्नेह-सम्बन्धं स्थापयेयुः, सर्वेषामपि मानवानां हितचिन्तनं कुर्युः, समग्रां च मानवजातिं एकस्मिन् स्नेहसूत्रे बध्नीयुः तर्हि न केवलम् एकस्यैव देशस्य प्रत्युत सर्वेषामपि देशानां समस्तायाश्च मानवजातेः महान् उपकारः सम्पादितः स्यात्।

परं साम्प्रदायिकतायाः स्वार्थभावनायाश्च प्रबलया वात्यया[1] विश्व बन्धुत्वस्य सर्वसुखप्रदो विशालवृक्षः सम्प्रति समूलम् उन्मूलित इव संवृत्तो वर्तते। सर्वे एव सम्प्रति केवलं स्वदेशस्यैव समुन्नति-साधने-

---

१—आँधी से।

संलग्नाः सन्ति । स्व-स्वदेशहितसाधनार्थम् अन्यदेशानां विनाशकरणे कस्यापि सङ्कोचो नास्ति । दुर्बलस्य उपरि आक्रमणाय सबला देशाः सततमेव अवसरं प्रतीक्षमाणाः सन्ति । विश्वशान्तेः प्रचारं कुर्वन्तोऽपि स्वकीयसाम्राज्यस्य विस्तारलोभात् मुक्ता न सन्ति । अत एव जगति सर्वत्रैव महीयसी युद्धज्वाला, भयङ्करो रक्तपातः, सुमहान् संघर्षः, विपुलश्च विप्लवो[1] दृष्टिगोचरो भवति । अनेकानि सुखसाधन-समन्वितानि नगराणि श्मशानभूमितां गतानि सन्ति । अतो देशप्रीत्या सह विश्वप्रीतेरपि प्रचारस्य महती आवश्यकता वर्तते ।

आशास्महे, स्वतन्त्रतां प्राप्तः सम्प्रति भारतवर्ष एव पुराकाल इव भूयोऽपि समस्ते जगतीतले विश्वप्रीतेः विश्वबन्धुत्वस्य च विस्तारं करिष्यतीति ।

•

ग्रामोन्नति-योजना

अस्माकं देशो ग्रामप्रधानदेशः अस्ति । अत्र ग्रामाणां संख्या प्रायशः सप्तलक्ष-परिमिता वर्तते । देशस्य प्रतिशतं नवतिर्जना[2] एषु एव ग्रामेषु निवसन्ति । अत एव इदं निश्चितं वर्तते यत् ग्रामाणां समुन्नत्या एव भारतवर्षस्य वास्तविकी समुन्नतिः भवितुम् अर्हति ।

परन्तु दौर्भाग्यवशात् अस्माकं ग्रामाणां दशा सम्प्रति नितान्तमेव दयनीया वर्तते । सुख-शान्तिपूर्वकं जीवनयापनाय येषां साधनानामावश्यकता भवति तेषां ग्रामेषु सर्वथा अभाव एव दृश्यते । ग्रामीण-जीवनं सम्प्रति सर्वप्रकारेण नीरसं निरानन्दं कष्टबहुलञ्च सञ्जातं वर्तते । सर्वैरपि जीवनोपयोगिभिः साधनोपादानैः वञ्चिता ग्रामीण-जनता

१—उथल पुथल । २—नब्बे आदमी ।

कियता कष्टेन कालं नयति इति ते एव ज्ञातुं शक्नुवन्ति येषां द्वित्राणि अपि दिनानि ग्रामवासस्य अवसरो मिलितः स्यात् ।

मानवजीवनस्य कृते शिक्षायाः सर्वाधिकं महत्त्वं वर्तते । अत एव सर्वेऽपि विभिन्नदेशवासिनः पुरुषा निज-निज देशेषु शिक्षायाः प्रसारस्य उपरि सर्वाधिकं ध्यानं दत्तवन्तः सन्ति । तस्यैव इदं फलं वर्तते यत् तेषु देशेषु क्वचित् प्रतिशतं नवतिः, क्वचित् पञ्चनवतिः[2] क्वचित् च अष्टानवतिः[3] जनाः शिक्षिता जाताः सन्ति । परन्तु अस्माकं देशस्य ततः सर्वथा विपरीता दशा वर्तते । तत्रापि ग्रामेषु विशेषतः । अत्र अभिरुचेः उत्साहस्य साधनानां च अभाववशात् प्रतिशतं दश द्वादश पञ्चदश अपि जनाः कठिनतया साक्षराः सञ्जाताः सन्ति । न तु एतावन्तोऽपि सम्यक् रूपेण शिक्षिताः । दूरे दूरे पाठशालाः सन्ति । जनता शिक्षाया महत्त्वं न जानाति । दरिद्रता पृथगेव दण्डम् आदाय मार्गे विघ्नबाधा उपस्थापयन्ती तिष्ठति । काष्टपट्टिका[4] अपि न मिलन्ति बालकेभ्यः का पुनः कथा शुल्कदानस्य ? परिणामः तस्य अयं वर्तते यत् बालका बाल्यकालादेव प्रातः क्षुरप्रं[5] कुद्दालं[6] च गृहीत्वा कृषिकर्मणि प्रवृत्ताः भवन्ति, अपराह्णसमये गोमहिषीं[7] चारयन्ति, अवशिष्टं समयं कलहे कोलाहले वृथालापे शयने आहिण्डने "सुर्तीतमाकू"—भक्षणे च यापयन्ति । यः समयो विद्यार्जनस्य ज्ञानसञ्चयस्य च भवति स समयो गच्छति तेषां घासकर्तने[8] बर्करीचारणे[9] इतस्ततो भ्रमणे च । अतः प्रायेण बहवः ग्रामीणजना आजीवनं अक्षरज्ञान-रहिता एव तिष्ठन्ति । अत एव च न तेषां स्वकर्तव्यज्ञानं वर्तते नापि अधिकाराणाम् । अत एव च ते पदे पदे शासकैः पीड्यन्ते, अधिकारिभिः अपमन्यन्ते धूर्तजनैश्च वञ्च्यन्ते । इयमेव दशा वर्तते ग्रामेषु शिक्षायाः ।

२—पंचानवे । ३—अठानवे । ४—काठ की पटरी । ५—खुरपा । ६—कुदारी । ७-गाय भैंस । ८-घास काटने में । ९-बकरी चराने में ।

द्वितीयं मानवजीवनस्य कृते आवश्यकं वस्तु वर्तते स्वास्थ्यम्। अस्यापि महती न्यूनता वर्तते। तत्र अनेकानि कारणानि सन्ति। प्रथमन्तु स्वास्थ्य-सम्पादने ध्यानमेव नास्ति सर्वेषाम्। द्वितीयतो दारिद्र्यवशात् स्वास्थ्यकरं भोजनं न मिलति। तृतीयतः तेषां गृहं, द्वारं, पार्श्ववर्तिनी भूमिः, पशुबन्धनस्थानम्, कूपतडागादीनां जलम्, ग्राममार्गाः, जलनिस्सरणं[१०] चेति सर्वमपि अस्वच्छं, स्वास्थ्यहानिकरं च भवति। न केवलम् एतावदेव। शरीरं वस्त्रं चापि बहवो महामलिनं धूलिधूसरितं दुर्गन्धपूर्णं च रक्षन्ति। शौच-स्नानादीनां कश्चित् नियमो न भवति। स्थले-स्थले च अवकरा[११] निक्षिप्ता दृश्यन्ते। बालका यत्रैव इच्छन्ति तत्रैव विष्ठां कुर्वन्ति। एभिरेव कारणैः ग्राम्यजनाः स्वास्थ्यसम्पत्तेः अपि वञ्चिता एव सन्ति।

तृतीयं जीवनस्य साधनं वर्तते अन्नं वस्त्रं च। यदि उदरे अन्नं शरीरोपरि वस्त्रं च न भवेत् तदा कथं कश्चित् जीवितुं शक्नोति कथं च किञ्चित् कार्यं कर्तुम्? परं ग्रामेषु अनयोरपि यादृशी न्यूनता वर्तते सा सर्वथा वर्णनातीता अस्ति। अन्नवस्त्रयोः यथा कष्टं अस्माकं ग्रामीणा जना अनुभवन्ति तद् दृष्ट्वा कस्य सचेतसो हृदयं द्रवीभूतं लोचने च अश्रुपरिप्लुते न भविष्यतः? अनेके ईदृशा ग्रामवासिनः सन्ति ये कदाचित् एककालमेव भुक्त्वा, कदाचित् अर्धोदरं भुक्त्वा,[१२] कदाचित् सक्तून् पीत्वा, कदाचित् इक्षुदण्डम् चूषित्वा, कदाचित् कन्दान् भक्षयित्वा, सर्वाभावे च कदाचित् निराहारमेव स्थित्वा दिनं रात्रिं च यापयन्ति। इतोऽपि दयनीया दशा तु वर्तते तेषां जनानां ये गोमयेभ्यो[१३] गोधूमान् एकैकशो निःसार्य[१४] कदाचित् रोटिकाभक्षणस्य अवसरं लभन्ते। दिने भोजनं मिलति चेत् रात्रौ नहि, रात्रौ मिलति चेत् दिने नहि। कदाचित् च उभयोः सन्ध्ययोः उपवासः।

१०—पानीका निकास। ११—कूड़ा, कतवार। १२—आधा पेट। १३—गोबर से। १४—निकालकर।

ये ग्रामेषु समीचीना गृहस्था मन्यन्ते तेषामपि गृहे द्विदलं[१५] वर्तते चेत् शाकस्य अभावः। का पुनः वार्ता दध्नो दुग्धस्य अथवा घृतस्य ? एवमेव वस्त्रस्यापि महत्कष्टं भवति। ग्रामधनानां कृषकाणां कस्यापि गृहे पर्याप्तं वस्त्रं नास्ति। एकेनैव वस्त्रेण बहवः कार्यं चालयन्ति। अनेके स्त्रीपुरुषा माघमासस्य भयानके शैत्ये[१६] एकमेव वस्त्रं नीचैः उपरि च कृत्वा कालरात्रिं यापयन्ति। अहाहा ! का नाम दशा वर्ण्यतां तासां ग्रामयुवतीनां यासाम् एका एव शाटी[१७] वर्तते। साऽपि सहस्रच्छिद्रा। सीवनाय[१८] सूची[१९] मिलिता चेत् दोरकस्य[२०] अभावः। अनेकधा यतमाना[२१] अपि अङ्गानि गोपायितुं अशक्नुवन्त्यो दरिद्रतायै लज्जाम् उपायनीकृत्य[२२] यथाकथञ्चित् कार्यं सञ्चालयन्ति। अभावादेव कृषकजना वस्त्राणां स्वच्छता-सम्पादनेऽपि असमर्था भवन्ति। एकमेव वस्त्रं ते धावनाय[२३] रजकगृहे ददतु अथवा धारयन्तु। अत एव तेषां वस्त्राणि मलिनतायाः स्वेदस्य[२४] यूकादीनाञ्च[२५] निवासस्थानानि भवन्ति। कियती वर्णना क्रियताम् ? अन्न-वस्त्रयोः कष्टस्य इयत्ता नास्ति।

अन्न-वस्त्रादीनाम् उत्पादनस्य साधनं वर्तते कृषिः। कृष्या न केवलं ग्रामीणा एव जना जीवन्ति प्रत्युत सम्पूर्णस्यापि देशस्य जीवनं कृष्या उपरि एव निर्भरं वर्तते। नगरेषु महामहान्तः साधनसम्पन्ना जनाः सन्ति। ते सौधेषु[२६] निवसन्ति, गद्दिकासु[२७] शयनं कुर्वन्ति, यानेषु चलन्ति, बहुमूल्यानि वस्त्राणि धारयन्ति, महतो महान्ति च कार्यस्थानानि[२८] चालयन्ति परं जीवनाय तेषामपि कृते अन्नस्यैव आवश्यकता वर्तते।

१५—दाल। १६—जाड़े में। १७—साड़ी। १८—सीने के लिये। १९—सूई। २०—डोरे का। २१—प्रयत्न करती हुई भी। २२—भेंट कर। २३—धोने के लिए। २४—पसीने का। २५—जूं आदि का। २६—महलों पर। २७—गद्दियों पर। २८—कारखाने।

परं कृषिकार्यमपि ग्रामेषु सम्प्रति साधनाऽभावात् अनेकविधकाठिन्याच्च सम्यक् प्रकारेण न भवति। बलीवर्दानाम् अभावात् सम्यक् कर्षणं न भवति क्षेत्राणाम्। समीचीनानि बीजानि न मिलन्ति। क्षेत्राणाम् उत्पादनशक्ति-वर्द्धनाय तेषु पर्याप्तं "खाद्यम्" अपेक्ष्यते परं तस्यापि अभाव एव वर्तते। गोमयैः बहुधा इन्धनकार्यं चलति। यानि वैज्ञानिकानि साधनानि विदेशेषु प्रचलन्ति तेषामपि अत्र प्रचारो नास्ति न च वैज्ञानिकी प्रक्रिया एव अवगता वर्तते अत्रत्यानाम्। एवं न सम्यक् प्रकारेण सम्प्रति कृषिर्भवति न च पर्याप्तमन्नं समुत्पद्यते। तेन सम्प्रति यादृशीं दशां गताः स्म सा सर्वेषामपि प्रत्यक्षा एवास्ति।

इमानि एव ग्रामाणां वर्तमानाया दुर्दशायाः मुख्यानि कारणानि सन्ति। एतदतिरिक्तम्—गोवंशस्य दिने दिने वर्द्धमानो ह्रासः, अभियोगप्रियता[२९], ऋणभारः, पारस्परिकं मनोमालिन्यम्, पक्षपातः, सहानुभूतेः सहकारिताया राष्ट्रियभावनायाश्च अभावः, शिक्षितानां कृषिकर्मणि उदासीनता च अस्यां दयनीय-परिस्थितौ हेतवः सन्ति।

एभिः कारणैः ग्रामा ग्रामीणजनाश्च कीदृशीं दयनीयां दशां प्रापिताः सन्ति इति ग्राम-परिचितानां तिरोहितं[३०] नास्ति। जीर्ण-शीर्णानि गृहाणि, स्वल्पशस्यानि क्षेत्राणि, कृषकलेवरा बलीवर्दाः, अर्धनग्नाः स्त्रियः, अनशनक्लिष्टा बालकाः, दुर्गमाः सङ्कीर्णाश्च मार्गाः, क्वचित् क्षुधा-पीड़ितानां रोदनम्, क्वचित् रोगार्तानां क्रन्दनम्, क्वचित् कलहायमानानां कलकलः, क्वचित् पुरुषाणां दण्डादण्डि, क्वचित् स्त्रीणां केशाकेशि,, इदमेव साधारणतया ग्रामाणां ग्रामवासिनाञ्च चित्रमस्ति येषाम् उपरि सम्पूर्णस्यापि राष्ट्रस्य सौभाग्यं समुन्नतिश्च अवलम्बिता वर्तते। अतः सम्प्रति देशस्य समुन्नतये ग्राम-दशायां क्रान्तिकारिणः परिवर्तनस्य आवश्यकता वर्तते। जगतो जीवनभूतानां

२९—मुकदमेबाजी का शौक। ३०—छिपा हुआ।

कृषकदेवानां यावत् यथोचिता पूजा सम्मानश्च न भविष्यति तावत् अन्येषामपि जीवनं कष्टमयमेव स्थास्यति इत्यत्र सन्देहलेशस्यापि कृते अवसरो नास्ति। दौर्भाग्यस्य अयं विषयो वर्तते यत् वयं स्वराज्यं लब्ध्वापि शासकानां प्रबन्धदोषात् दुःखमेव सदा सहामहे। अतः शासकसमुदायेन, नेतृवृन्दैः, साधारणैः जनैश्च अस्मिन् विषये शीघ्रमेव ध्यानं दातव्यं निम्नलिखितैः उपायैश्च ग्रामाणाम् समुन्नतये चेष्टा कर्तव्या—

ग्रामे ग्रामे पाठशालाः व्यायामशालाः, औषधालयाः पुस्तकालयाश्च स्थापनीयाः। चलचित्र-प्रदर्शनद्वारा व्यवहारोपयोगिनो विषयाः शिक्षणीयाः। उद्योगस्य व्यापारस्य गृहशिल्पानाञ्च प्रवर्तनं विधेयम्। समये समये सभाः कृत्वा विभिन्नविषयेषु व्याख्यानदानस्य योजना विधेया। "पञ्चायत" द्वारा न्यायपूर्वकं विवादानां निर्णयः कर्तव्यः। प्रतिग्रामञ्च एकं सार्वजनिकं मन्दिरं स्यात्। तत्र समये समये धार्मिकव्याख्यानस्य कीर्तनभजनादीनां कथावाचनस्य च व्यवस्था कर्तव्या। स्वच्छतायाः स्वास्थ्यस्य च कृते समीचीनः प्रबन्धः स्यात्। पर्वोत्सवादीनि सामूहिकरूपेण मानितानि स्युः। कुमार्गगामिनो जना दण्डिता भवेयुः। कुसंस्काराणां कुरीतीनां च निवारणाय उपदेशा दीयेरन्। कृषिकर्मणः समुन्नतये वैज्ञानिकानि साधनानि वैज्ञानिकी प्रक्रिया च प्रवर्तिता भवेत्। यदा एतादृशैः उपायैः ग्रामाणां वर्तमानदशायां पर्याप्तं परिवर्तनं करिष्यते[३१] तदैव देशोन्नतिः भविता।

अत एव अथर्ववेदे ग्रामाणां कल्याणाय एषा प्रार्थना विहिता वर्तते यत्—

अस्मै ग्रामाय प्रदिशश्चतस्र
ऊर्जं सुभूतं स्वस्ति सविता नः कृणोतु॥

[अथर्व, ६-४०-२]

●

३१—किया जायगा।

समाज-संस्कारः

गुणा अथवा दोषा यथा कस्याश्चिद् व्यक्तेः अभ्युदयस्य अधःपतनस्य वा कारणानि भवन्ति तथैव समाजस्यापि। यथा कश्चित् जनो गुणैः वर्द्धते, प्रतिष्ठां प्राप्नोति, अभ्युदयं च गच्छति स एव कालान्तरे दोषैः क्षीयते अपमन्यते अधःपतनं च प्राप्नोति तथैव समाजेऽपि यदा गुणा भवन्ति तदा तस्य वृद्धिः सम्मानः समुन्नतिश्च जायते यदा च समाजे दोषा आयान्ति तदा तस्य शनैःशनैः क्षयः तिरस्कारः अधपतनं च जायते। अतो यथा व्यक्तेः अभ्युदयाय गुणानां ग्रहणं दोषाणां च परिवर्जनम् आवश्यकं भवति तथैव समाजस्यापि समुन्नतये गुणानाम् आनयनस्य दोषाणां दूरीकरणस्य च आवश्यकता भवति। इदमेव गुणानां ग्रहणं दोषाणां परिमार्जनं च संस्कार शब्देन व्यवह्रियते। अयं च संस्कारो यथा व्यक्तीनां कृते परमावश्यको भवति तथैव समाजस्यापि कृते इति तु पूर्वं प्रकटीकृतमेव। अत्र तु समाजसंस्कारसम्बन्धे एव किञ्चित् समुल्लिख्यते।

इतिहास-ग्रन्थानाम् अध्ययनेन ज्ञायते यत् अस्माकं समाजः पूर्वं सर्वथा आदर्शसमाज आसीत्। सर्वेऽपि नरा नार्यश्च स्वस्वकर्तव्यं समुचितरूपेण पालयन्ति स्म। दुर्गुणेभ्यो दोषेभ्यश्च ते शतं क्रोशान्[1] दूरे तिष्ठन्ति स्म। न ते कदाचित् मिथ्या वदन्ति स्म नापि मिथ्या शपन्ति स्म। गृहे तालकम्[2] अदत्वैव जना बहिर्गच्छन्ति स्म परं चौर्यस्य नामापि न श्रूयते स्म। अन्यस्य धनं जना लोष्टवत्[3] अवगच्छन्ति स्म[4], परस्त्रीषु च मातृवत् व्यवहरन्ति स्म। ऋणमारणं महापातकं मन्यन्ते स्म।

१—कोस। २—ताला। ३—ढेले के समान। समझते थे।

स्त्रियः पुरुषाः, सेवकाः, स्वामिनः, पुरोधसो[५], यजमानाः, गुरवः, शिष्याः, उत्तमर्णा[६] अधमर्णाश्च[७] परस्परं सर्वदैव यथोचितं व्यवहारं कुर्वन्ति स्म। अत एव समाजे अव्यवस्थायाः, अशान्तेः, उपप्लवस्य, पारस्परिक-विरोधस्य, अधिकारार्थं कलहस्य, संघर्षस्य च सर्वथा अभाव आसीत्। सर्वप्रकारेण समाजो निरुपद्रवः सुखी शान्तो धनधान्यसम्पन्नः स्वस्थः, सुव्यवस्थितः, शिक्षितः समादरणीयश्च आसीत्। यद्यपि त्रिगुणात्मिकायां सृष्टौ न कश्चित् समाजः सर्वांशतो निर्दोषो विशुद्धश्च भवितुमर्हति तथापि अस्माकं समाजस्य प्राचीनं स्वरूपं बहुधा निर्दोषं निष्कलङ्कम् अनुकरणीयञ्च आसीदिति तु साभिमानं वक्तुं शक्यते। न च इदं केवलं वयमेव कथयामो नापि आत्मनो मिथ्याप्रशंसां कुर्मः प्रत्युत वैदेशिका अपि ये ये पक्षपातरहिता विद्वांसः पर्यटका अस्मिन् देशे पर्यटनार्थं[८] समागताः तेऽपि अत्रत्यस्य आदर्श-समाजस्य मुक्तकण्ठेन प्रशंसां कृतवन्तः सन्ति इति तेषां पुस्तकानाम् अवलोकनात् सम्यक् अवगन्तुं शक्यते।

परं साम्प्रतिकं स्वरूपं तु अस्मत्समाजस्य सर्वथा सदोषं घृणास्पदं च सञ्जातं वर्तते तथा यथैव पूर्वं समुन्नतेः उत्तुङ्गशिखरे[९] समारूढमासीत् तथैव सम्प्रति अधोगतेः भयानके गर्ते[१०] पतितं वर्तते। दृष्टौ प्रसारितायां सर्वत्र दोषा एव दृष्टिपथम् आयान्ति। समाजस्य सर्वविध-कल्याणाय अस्माकं प्राचीनैः समाजव्यवस्थापकैः ऋषि-महर्षिभिः आचार्यैश्च वेदशास्त्रादिषु ये ये नियमा या याश्च व्यवस्था निर्मिता आसन् तास्तु विलोपं गताः तत्स्थाने न स्वास्थ्यस्य सदाचारस्य आर्यसभ्यतायाश्च विनाशका व्यवहाराः प्रचलिता दृश्यन्ते। प्रतिदिनं बालविवाहस्य वृद्धविवाहस्य कन्याविक्रयस्य च अनेका घटना जायन्ते। मादकद्रव्याणां सेवनं

५—पुरोहित। ६—साहु महाजन। ७—कर्जदार। ८—घूमने के लिये। ९—ऊँचे शिखर पर। १०—गड्ढे में।

समाजे प्रचलितमेव वर्तते। "सुर्ती-तमाकू" भक्षणं तु पण्डितसमाजेऽपि निष्कण्टकं प्रचलति! धार्मिकस्थानेषु अधार्मिका अधिपतयो विराजन्ते। विद्यार्थिनां ब्रह्मचर्यं तु सहशिक्षया "सिनेमा" गृहेण च सुदूरम् अपसारितम्। निरक्षरभट्टाचार्या गुरवः सन्ति। साधवः स्वार्थपरायणा जाताः। ते गृहस्तेभ्योऽपि अधिकं कामिनी-काञ्चनादिकं सेवन्ते। धर्मस्थाने धर्मनाम्ना अधर्मस्य दम्भपाखण्डादीनाञ्च प्रचारो वर्तते। सन्तोषस्य तु नामापि न श्रूयते। सर्वे एव अन्यायेन धनोपार्जने हस्तौ पादौ त्रोटयित्वा संपतिताः सन्ति। इन्द्रियनिग्रहस्तु प्राचीनपुस्तकेष्वेव अवस्थितो वर्तते। सर्वत्रैव संयमस्य अभावो विलासितायाश्च वृद्धिः दृष्टिगोचरी भवति। मातापितृभक्तेः गुरुभक्तेश्च सम्प्रति माहात्म्यं नास्ति। असत्यवादिनां वञ्चकानां च परितः प्रभुत्वं वर्तते। छल-कपटादीनां सर्वत्र प्रचुरता वर्तते। आहार-विहारादीनां दूषिततया अस्वास्थ्यस्य दुर्बलतायाश्च साम्राज्यं वर्तते। अशिक्षा कुशिक्षा कुसंस्कारः कुरीतयश्च गृहे गृहे कृताधिकाराः सन्ति। कियतो दुर्गुणान् गणयामः? एभिः, एतादृशैरेव अन्यैश्च अनेकैः दोषैः अस्माकं समाजः चिरकालात् सर्वात्मना ग्रस्तो वर्तते। न च दोषाः केवलम् अशिक्षितसमाजे एव सन्ति प्रत्युत शिक्षित-समाजेऽपि अनेके महान्तो दोषा विद्यन्ते। महीयसीं शिक्षां, महतो महत् च प्रतिष्ठितं पदं लब्ध्वा अपि अनेके महाजनाः कामक्रोधलोभादिना वशीकृतचेतसो विस्मयकरान् अनर्थान् कुर्वाणा विलोक्यन्ते। अहरहः पूजापाठादिकं कुर्वन्तः, सर्वाङ्गे चन्दनमाला धारयन्तः, सभासम्मेलनादिषु तारस्वरेण सनातनान् धर्मान् उपदिशन्तोऽपि जना व्याजवञ्चना-मिथ्याभाषण-लोभ-दम्भादिदोषैः कलुषीकृतान्तःकरणा दरीदृश्यन्ते। उपरि हंसवत् शुक्लवेषधारिणः सभामञ्चे उत्पत्य उत्पत्य[११] सभ्यताया डिण्डिमघोषं कुर्वाणा अनेके नेतारः सामाजिकाश्च पुरुषा अन्तरतो नितान्तमेव मलिनाशया दुर्हृदयाश्च विलोक्यन्ते। एवं शिक्षि-

११—उछल उछल कर।

तेषु, अशिक्षितेषु, पुराणेषु, नवीनेषु, सभ्येषु असभ्येषु च सर्वत्रैव दोषा दृष्टिपथम् आयान्ति । इमानि एव कारणानि सन्ति येन अस्माकं समाजस्य सम्प्रति एतादृशी शोचनीया दशा संवृत्ता वर्तते ।

ऋते[१२] एभ्यो दोषेभ्यः समाजे यत् आर्थिकं वैषम्यं वर्तते तदपि समाजस्य कृते साधारणं हानिकरं नाशकरं च नास्ति । अवलोकयन्तु नाम विषमतायाः विस्मयकरं चित्रम् ? एकतस्तु कतिपये अंगुलिगणनीया धनकुबेरा महामहत्सु सुधाधवलितेषु प्रासादेषु[१३] निवसन्ति अपरे च असंख्या निर्धना नरा नार्यः अस्वास्थ्यकरेषु जीर्णशीर्णेषु तृणकाष्ठादि-निर्मितेषु कुटीरेषु कथमपि कालयापनं कुर्वन्ति । एकत्र धनवन्तो जना नानाविधानि सुस्वादुभोजनानि दुग्ध-दधि-घृतादीनि च भुञ्जते अन्यत्र असंख्या जना एकवारं शुष्करोटिकाभ्योऽपि स्पृहयन्ते परं तेषां कृते ता अपि सुलभा न सन्ति । केचन सुमनोहराणि विविधानि वस्त्राणि धारयन्ति, विविधानि सुगन्धि-तैलानि लगयन्ति, बहुमूल्ये पादुके धारयन्ति, अनेकानेकानि च विलासवस्तूनि उपयुञ्जते, अन्यत्र च अगणिता जना एकमेव वस्त्रं वर्षपर्यन्तं धारयन्ति, विपादिका[१४] पीडिता अपि नग्न-चरणा[१५] एव परिभ्रमन्ति, शिरसि शरीरे च लगयितुं सर्षपस्यापि तैलं तेषां कृते दुर्लभं वर्तते । केषाञ्चित् मनोविनोदाय नानाविधानि नृत्य-गीत-नाटक-प्रहसनादीनि साधनानि सन्ति अपरत्र असंख्यानां ग्राम-वासिनां कृषकाणां मनोविनोदस्य कृते न तु किमपि साधनं वर्तते न च समयः नापि तदर्थं वित्तम् । वस्तुतस्तु अन्नचिन्ताऽतुराणां तेषां मनो-विनोदस्य कृते जीवने अवसरोऽपि कदाचिदेव आयाति । केषाञ्चित् गृहे अधिकतया मोदकानां दुरुपयोगो भवति केचन च एकैकस्य कणस्य कृते लालायिताः सन्ति । एवं केचन जना धनाधिक्यात् आवश्यकताया अपि अधिकं भोगविलासादिकं कुर्वते । अन्ये च असंख्येया जना दरिद्रतया

१२—अलावे । १३—महलों पर । १४—बेवाय । १५—नंगे पैर ।

अन्न-वस्त्रयोरपि सुखेन वञ्चिता महाक्लेशमयं जीवनं यापयन्ति । इयं स्थितिरपि कस्याऽपि सभ्यसमाजस्य कृते श्लाघनीया नास्ति । एवं सामाजिकी धार्मिकी राजनीतिकी आर्थिकी च व्यवस्था विगुणिता जाता वर्तते । अत एव एषां दोषाणां निराकरणेन पुनरपि आदर्श-समाज-निर्माणस्य महती आवश्यकता वर्तते । यावद् इदं कार्यं न भवति एकैकशश्च सर्वे दोषा न विनाश्यन्ते तावत् देशस्य दुःख-दैन्यादिभ्यो मुक्तिः कदापि न भवितुमर्हति । अत एव आचार्यचाणक्यैरुक्तम्—

व्यवस्थिताऽर्यमर्यादः कृत-वर्णाश्रम-स्थितिः ।
त्रय्या हि रक्षितो देशः प्रसीदति न सीदति ॥

•

पुस्तकालयः

सर्वेषां पठनाय यत्र पुस्तकानां संग्रहः क्रियते स पुस्तकालयः कथ्यते । शिक्षा-प्रसारस्य साधनेषु इदं श्रेष्ठतमं साधनमस्ति । जनतायां यथा पुस्त-कालयानां द्वारा शिक्षाया अधिकाधिकः प्रचारो भवितुम् अर्हति न तथा अन्येन केनापि उपायेन । अत एव सम्प्रति जनताया राज्यस्य च पुस्त-कालयानां स्थापने विशेषरूपेण ध्यानं गतं वर्तते ।

अस्माकं देशे तु शिक्षिता एव न्यूनाः सन्ति परं ये शिक्षिताः सन्ति तेषामपि कृते पठनाय पर्याप्तानि पुस्तकानि न लभ्यन्ते । ज्ञातव्य-विषया अनेके सन्ति । धर्मः, साहित्यम् दर्शनम्, इतिहासः भूगोलः राजनीतिः कला कृषिः व्यवसायो विज्ञानञ्चेति एतादृशा विषयाः सन्ति येषां ज्ञानस्य पदे पदे आवश्यकता भवति । एषु प्रत्येकं विषयस्य उपरि प्रभूतानि पुस्तकानि लिखितानि सन्ति । दिने दिने च पुस्तकानि

प्रकाश्यन्ते । परन्तु नहि सर्वे स्वमूल्येन सर्वाणि पुस्तकानि क्रेतुं शक्नुवन्ति । विशेषतः साधारणा लोकाः अनेके निर्धना छात्राश्च पाठ्य-पुस्तकानामपि स्वद्रव्येण क्रयणे[1] असमर्था भवन्ति का पुनः वार्ता वाह्य-पुस्तकानां क्रयणस्य ?

शिक्षाप्रसारे इयं महतो महीयसी बाधा अस्ति । परं पुस्तकालयानां प्रचारेण अस्याः सुगमतया एव निराकरणं कर्तुं शक्यते । सर्वेषां सहयोगेन सर्वेषां द्रव्यसाहाय्येन च पुस्तकालयस्य स्थापना भवति । तत्र भिन्न-भिन्न-विषयाणां परःसहस्राणि पुस्तकानि संगृहीतानि भवन्ति । सर्वेषां पठने समानः अधिकारो भवति । किञ्चित् किञ्चित् मासिकं वार्षिकं वा शुल्कं दत्वा सर्वेऽपि पुस्तकालयात् पुस्तकानि स्वगृहे आनीय[2] पठितुं प्रभवन्ति । पुस्तकालये उपविश्य तु शुल्कं विनापि पुस्तकानि पत्राणि वा पठितुं शक्यन्ते । एवम् अतिस्वल्पेन व्ययेन धनिका दरिद्र वा विद्यार्थिनः साधारणा वा जना विभिन्न-विषयाणां ज्ञानं लब्धुं शक्नुवन्ति । यत्र पुस्तकालयो भवति तत्र अनिच्छया अपि ये जना गच्छन्ति तेऽपि किञ्चित् पठन्त्येव । यदि न पठन्ति तथापि पठने अभिरुचिस्तु उत्पद्यते एव । अनेन प्रकारेण सुगमतया समाजे शिक्षायाः प्रचारो भवति । अत एव पुस्तकालयानां महती उपयोगिता वर्तते ।

अद्यावधि प्रायेण नगरेष्वेव पुस्तकालयाः स्थाप्यन्ते स्म[3] तेन च नागरिकाणामेव लाभो भवति स्म । परं प्रसन्नताया अयं विषयो वर्तते यत् सम्प्रति ग्रामेषु अपि शनैः शनैः पुस्तकालयानां प्रचारो वर्द्धमानो दृश्यते । इदं परमावश्यकमपि वर्तते । यतो हि भारतवर्षः ग्रामप्रधान-देशः अस्ति । अत्र ग्रामा एव अधिकाः सन्ति नगराणि च अतिन्यूनानि । अतो नगराऽपेक्षया ग्रामेष्वेव अधिका जना निवसन्ति । एवं च यदि ग्रामीणजनतायां शिक्षायाः प्रसाराय ग्रामे ग्रामे पुस्तकालया न स्थाप्यन्ते तदा भारतवर्षस्य वास्तविको उन्नतिः कदापि भवितुं नार्हति । तस्मात्

१—खरीदने में । २—लाकर । ३—स्थापित किये जाते थे ।

ग्रामेषु अपि पुस्तकालयानां महती आवश्यकता वर्तते। एवं करणेन ये ग्रामीणा धनाभावात्, सत्यपि धने आलस्याद् वा स्वयं पुस्तकानि क्रीत्वा[४] पठितुं न पारयन्ति, इतस्ततो भ्रामं भ्रामं जल्पं जल्पं वा वृथैव कालयापनं कुर्वन्ति, आजीवनं च साधारणेनापि उपयोगिना ज्ञानेन रहिताः तिष्ठन्ति तेषामपि महान् लाभो भविष्यति, सर्वे एव च ग्रामवासिनो यत्किञ्चित् अवश्यमेव ज्ञानं प्राप्स्यन्ति। अतो यदि वयं सर्वत्र शिक्षायाः पूर्णरूपेण प्रसारं कर्तुं कामयामहे अशिक्षायाश्च सर्वतो नाशं तदा अवश्यमेव ग्रामे ग्रामे पुस्तकालयानां स्थापनाय प्रयत्नः कर्तव्यः।

परन्तु पुस्तकालयानां स्थापनेन सहैव तेषां सुव्यवस्थाया उपरि अपि पूर्णरूपेण ध्यानं दातव्यं भवति। यावत् सुव्यवस्था न भवति तावत् तेषां स्थापनात् कश्चित् विशेषलाभो न भवति। ग्रामेषु अनेके ईदृशाः पुस्तकालयाः सन्ति ये एकवारं तु सर्वेषां क्षणिकेन उत्साहेन संस्थापिताः परन्तु अग्रे तेषां दशा शोभना न तिष्ठति। न कश्चित् प्रबन्धको भवति नापि निरीक्षकः, न उद्घाटनस्य[५] कश्चित् निर्धारितः समयो भवति न च पिधानस्य[६]। केचन अनेकानि पुस्तकानि नयन्ति केचन एकमपि न प्राप्नुवन्ति। न पुस्तकानां सूचीपुस्तकं समीचीनं भवति नापि आदान-प्रदानस्यैव। केचन पुस्तकानि स्वगृहं नयन्ति परं पुनः परावर्तयन्ति[७] नहि। गृहे एव रक्षन्ति गुप्तं वा स्थापयन्ति। यस्तु पुस्तकालयस्य अधिकारी नियुज्यते[८] स स्वकीयमेव धनं मत्वा यथा इच्छति तथा व्यवहरति। मया एकस्मिन् आपणे[९] एकः पुस्तकालयः स्थापितः। पुस्तकानि संगृहीतानि। एकः कायस्थकुलोत्पन्नो नवयुवकः सञ्चालकपदे नियुक्तः। एकस्यां रात्रौ प्रमादात् तालकम् अलगयित्वा एव स गृहं

४—खरीद कर। ५—खोलने का। ६—बन्द करने का।
७—लौटाते हैं। ८—नियुक्त किया जाता है। ९—बाजार।

गतः। ततः अवसरं दृष्ट्वा एकः तत्रत्य एव हिन्दी-पाठशालायाः शिक्षकः सर्वाणि पुस्तकानि गृहीत्वा अन्यत्र प्रेषितवान्। प्रातः सञ्चालकेन गृहं शून्यं दृष्टम्। ततः स इतस्ततो मार्गणाम्[10] आरब्धवान् परं यदा कुत्रापि पुस्तकानां प्राप्तिर्न अभूत् तदा स्थाने[11] गत्वा स्थानाऽधिपतिं निवेदितवान्। स्थानाधिपस्य आगमनं श्रुत्वा तस्मिन् आपणे यस्य यस्य समीपे पुस्तकालयस्य पुस्तकानि आसन् तैः तानि सर्वाणि अपि पुस्तकानि कूपे पातितानि अथवा अग्नौ ज्वालितानि। केनचित् च अतीव दूरे प्रेषितानि। एवं सर्वोऽपि परिश्रमो निष्फलताम् अगमत्। एतादृशी एव दशा दुर्व्यवस्था च प्रायेण बहूनां पुस्तकालयानां दृष्टिगोचरी भवति।

अतः पुस्तकालय-स्थापनेन सहैव तेषां सुव्यवस्थायां उपरि ध्यान-दानस्य महती आवश्यकता अस्ति। शोभने स्वच्छे सुविस्तृते च भवने पुस्तकालयः स्थाप्येत। सज्जनो विनीतो मधुरभाषी जनप्रियश्च सञ्चालको नियुक्तः स्यात्। निर्धारिते समये उद्घाटनं भवेत् निर्धारिते च समये विधानम्। पुस्तकानां प्रदाने सर्वैः सह समानरूपेण व्यवहारो विधीयेत, पुस्तकालयस्य कागद-पत्रादिकं च सर्वमपि व्यवस्थितं रक्ष्येत। ग्रामीण-जनानां हृदये हठात् पुस्तक-पत्रादि-पठनाय अभिरुचिः उत्पादनीया। किमपि पुस्तकं केनापि यथा छिन्नं भिन्नं मलिनं गोपितम् अपहृतं च न भवेत् तथा प्रयत्नः कर्तव्यः। उपयोगिनां पुस्तकानां संग्रहो विधीयेत न तु गणनायै[12] निरर्थकानाम्। एवं यदि सुव्यवस्था स्यात् समये समये च निरीक्षणं सम्पद्येत वार्षिकोत्सवश्च जायेत तदा एव पुस्तकालयेभ्यो जनताया वास्तविको लाभो भविष्यति।

आशासे, इमान् सर्वान् लाभान् विचार्य सज्जनाः स्व-स्व-ग्रामे पुस्तकालयानां स्थापनाय तेषां सम्यक् सञ्चालनाय च अवश्यमेव उद्योगं

१०—खोज, तलाश। ११—थाने पर। १२—गिनती के लिये।

करिष्यन्ति । वस्तुतस्तु सर्वेषां गृहे एकैको लघीयानपि पुस्तकालयः आवश्यको वर्तते । शिक्षितानां ग्रामे तु एकेन पुस्तकालयेन भवितव्यमेव ।

•

समाचार-पत्राणि

वैज्ञानिके अस्मिन् युगे ज्ञानप्रसाराय यानि यानि साधनानि आविष्कृतानि सन्ति तेषु समाचारपत्राणामपि प्रधानं स्थानं वर्तते । कस्याऽपि ज्ञातव्यविषयस्य अल्पीयसा कालेन व्यापकः प्रचारो यथा समाचार-पत्रद्वारा कर्तुं शक्यते न तथा अन्येन केनापि उपायेन । अत एव ज्ञानविस्तारक्षेत्रे समाचारपत्राणां महती उपयोगिता वर्तते ।

समाचारपत्राणां जन्मकथा अतिपुरातनी नास्ति । अस्मिन् विषये प्रकाशितानां कतिपयलेखानाम् अवलोकनेन ज्ञायते यत् सर्वप्रथमं खृष्टाब्दस्य एकादशे शतके चीनदेशे एतादृशं पत्रं प्रकाशितं बभूव । मुगलशासन-समये भारतवर्षेऽपि हस्तलिखितं संवादपत्रं प्रचलति स्म परं तत् केवलं शासनविभागे एव सीमितम् आसीत् । यूरोपे तु सर्वाग्रे समाचारपत्रस्य प्रादुर्भावः इटलीराज्यस्य "वेनिश" नगरे अभूत् । ततः परं जर्मनीदेशे तत्पश्चात् च इंग्लेण्डे समाचारपत्रस्य प्रकाशनं प्रारब्धम् । अनन्तरं गौराङ्गेषु समागतेषु भारतवर्षेऽपि समाचारपत्राणां प्रचलनम् अभवत् । श्रूयते "समाचार दर्पण" नामकं पत्रं सर्वप्रथमं प्रचलितम् ततश्च शनैः शनैः अन्यानि पत्राणि प्रचलितानि । इदानीं तु भारतवर्षे एव प्रतिदिनं एतावन्ति[1] पत्राणि प्रकाशितानि भवन्ति येषां संख्या काठिन्येन कर्तुं शक्यते । इदानीं निखिलमपि भूमण्डलं समाचारपत्रैः परिव्याप्तं वर्तते ।

---

१ इतने ।

पत्राणि अपि दैनिक-साप्ताहिक-पाक्षिक-मासिक-षाण्मासिक-वार्षिकादिभेदेन विषयभेदेन च अनेकप्रकाराणि सन्ति। एषां मध्ये दैनिकेषु सप्ताहिकेषु च पत्रेषु विशेषरूपेण समाचारा एव प्रकाशिता भवन्ति परं मासिकादिषु पत्रेषु बाहुल्येन विभिन्नविषयेषु निबन्ध-प्रबन्धा एव प्रकाश्यन्ते।

वर्तमानयुगे इमानि पत्राणि मानवसमाजस्य यावतः उपकारान् कुर्वन्ति तेषाम् इयत्ता नास्ति। बाल्यकाले ये जनाः पूर्णशिक्षां न लब्धवन्तः तेऽपि समाचारपत्राणां प्रतिदिनं पठनेन अनेकविषयाणां ज्ञानं लब्धुं शक्नुवन्ति। तथैव पूर्णशिक्षितानामपि कृते पत्राणां महान् उपयोगो वर्तते। दैनिकसमाचाराणां परिज्ञानम्, विविधविषयेषु लिखितानां निबन्धानां पठनम्, नानाविधानां चित्राणां निरीक्षणम्, सामयिकपरिस्थिति-परिज्ञानम्, प्रकाशितानां प्रकाश्यमानाञ्च नूतन-नूतनानां ग्रन्थानां पत्रपत्रिकादीनाञ्च परिचयः, विविधसिद्धान्तानाम् अध्ययनम्, मनोरञ्जनैर्लेखैः मनोविनोदनम्, स्वाभिप्रायप्रकाशने सौविध्यम्, परस्परं विचाराणां विनिमयश्चेत्यादयः अनेके लाभाः सन्ति। समाचारज्ञानातिरिक्तं पत्र-पत्रिकादीनां पठनेन असंख्यानां नित्यप्रयोजनीय-विषयाणां सम्बन्धे ज्ञानं जायते। यथा—राजनीतिः, समाजनीतिः, धर्मः, दर्शनम्, स्वास्थ्यम्, साहित्यम्, इतिहासः, भूगोलः, आयुर्वेदः, क्रीडाकौतुकादिकम्, वाणिज्यम्, विज्ञानञ्च। एषु विषयेषु यादृशा महत्त्वपूर्णाः सारगर्भिता लेखा आलोचना वा पत्र-पत्रिकादिषु निःसरन्ति तेषाञ्च पठनेन यादृशं ज्ञानं जायते तत् अन्यसाधनैः सर्वथा असाध्यं वर्तते। अतो विद्याया उन्नतौ ज्ञानस्य प्रचारे च अवर्णनीया उपकारिता पत्राणाम्।

शासनविषयेऽपि पत्राणि इमानि महत् साहाय्यं कुर्वते। शासनविभागतो या काचन नवीना व्यवस्था धारा वा जनतायाः कृते निर्मिता भवति तस्याः पत्रादिद्वारा एव जनतायां प्रचारः क्रियते। अनेन उपायेन जनताऽपि शीघ्रमेव राजकीयां व्यवस्थाम् आदेशं वा ज्ञात्वा

तदनुकूलम् आचरति। अथ च यदा कस्मिंश्चित् विवादास्पदे विषये जनताया मतामत-परिज्ञानस्य आवश्यकता भवति तदानीमपि समाचार-पत्राणि महत् साहाय्यं कुर्वन्ति। एतदतिरिक्तम्-यदा केचन शासनाधिकारिणो यथेच्छमाचरन्ति, अनुचितं कुर्वन्ति, अन्यायम् अत्याचारं वा विदधति तदा पत्राण्येव समालोचना-द्वारा जनमत-प्रकाशनद्वारा च तेषां नियन्त्रणे दोषदूरीकरणे च समर्थानि भवन्ति। एवमेव व्यापारक्षेत्रेऽपि अनेकविधा उपयोगिता वर्तते पत्राणाम्।

परन्तु यथा संसारस्य किमपि वस्तु सर्वथा निर्दोषं नास्ति तथैव पत्राणि अपि सर्वथा दोषरहितानि न सन्ति। अतः उपकारस्थाने यदा-कदाचित् अपकारमपि जनयन्ति। मिथ्यासमाचाराणां प्रकाशनेन भ्रान्ति-जननम्, पक्षपातपूर्णलेखानां प्रचारेण पारस्परिक-विद्वेष-वर्द्धनम्, ईर्ष्या-द्वेषमयीभिः समालोचनाभिः साहित्यिकक्षेत्रे कटुताया उत्पादनम्, अश्लीलविज्ञापनानां प्रकाशनेन समाजे नैतिकताया अधःपातनञ्चेत्यादयः पत्रपत्रिकादीनां कतिपये दोषाः सन्ति। यदि इमे दोषा न स्युः यदि च सम्पादकमहाभागा निर्दोष-सम्पादने समधिकं ध्यानं दद्युस्तदा पत्रादिभिर्यथा जगतो महीयान् उपकारः कर्तुं शक्यते न तथा अन्येन उपायेन इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि।

एवं निर्विवादं सिद्धेऽपि पत्राणामुपयोगित्वे यथा एतेषां सुन्दरं प्रकाशनं यथा व्यापकः प्रचारो यथा च सम्पादकानां लेखकानां च आर्थिकी अवस्था अपेक्ष्यते तथा नास्ति। परन्तु अवसानं गता सम्प्रति अस्माकं परतन्त्रतायाः कराला कालरात्रिः। समागता च स्वातन्त्र्य-सूर्योदयवेला। तद् आशास्महे यत् स्वतन्त्रे भारते यथा अन्यक्षेत्रेषु समुन्नतिः विधास्यते तथैव पत्रपत्रिकादीनामपि दशा दिने दिने समीचीनतां यास्यति इति।

•

विज्ञानस्य उपयोगिता

मानवसमाजस्य सर्वविध-सुखाय यानि यानि शास्त्राणि प्रणीतानि सन्ति तेषु विज्ञानशास्त्रस्यापि महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते । विज्ञानं हि जगतः सर्वेषामपि भौतिकपदार्थानां सुपरीक्षणं कृत्वा, अर्थात् कस्य पदार्थस्य किं स्वरूपम्, तस्मिन् के गुणाः, का शक्तिः, कुत्र वा तस्य उपयोगःकर्तव्य इत्यादि विषयाणां सूक्ष्मरूपेण निरीक्षणं कृत्वा तत्तद्वस्तूनां यथोचित-रूपेण समाजस्य उपकारे विनियोगं करोति । यदि विज्ञानशास्त्रं न स्यात् वैज्ञानिकदृष्ट्या च सर्वेषां पदार्थानां तात्त्विकं ज्ञानं न स्यात् तर्हि समाजो भौतिकपदार्थानामुपयोगेन रहित एव तिष्ठेत् जीवने च पदे-पदे महतीं कठिनताम् अनुभवेत् ।

विज्ञानशास्त्रस्य अनेके भेदाः सन्ति । यथा—ज्योतिर्विज्ञानम्, आयुर्विज्ञानम्, वनस्पतिविज्ञानम्, शरीरविज्ञानम्, भौतिकविज्ञानञ्चेति । अस्माकं पूर्वजैः आचार्यैः ऋषिमहर्षिभिश्च विज्ञानशास्त्रस्य निर्माणे महती समुन्नतिः विहिता आसीत् । जीवानाम् आध्यात्मिकसुखाय यथा उपनिषदादीनां दर्शनशास्त्राणां च तैः रचना कृता यथा वा रसानुभूतये साहित्यस्य विभिन्नानाम् अङ्ग-प्रत्यङ्गानां निर्माणं कृतं तथैव भौतिकसुखाय विविधविज्ञान-शास्त्राणामपि महता परिश्रमेण सम्पादनं कृत्वा जगतो महान् उपकारः साधितः । एतदर्थमेव आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, स्थापत्यं सङ्गीतशास्त्रं ज्यौतिषशास्त्रं च, इत्यादीनि नानाविधानि शास्त्राणि विरचितानि । एतदतिरिक्तम् विविधयन्त्राणां साहाय्येन जलयाननिर्माणे विमाननिर्माणे नानाविध-शस्त्रास्त्रादिनिर्माणेऽपि तैः महत् कौशलं दर्शितम् । यद्यपि अनेकानि वैज्ञानिकपुस्तकानि विलोपं गतानि तथापि यावन्ति इदानीं मिलन्ति तेषामेव अवलोकनेन ज्ञायते यत् अन्यशास्त्रैः

सह विज्ञानशास्त्रस्य बहूनां वैज्ञानिकानां सिद्धान्तानां चापि अस्मत्पूर्वजैः बहोः कालात् पूर्वमेव आविष्कारो विहित आसीदिति ।

परन्तु अस्मिन् समये विज्ञानशास्त्रस्य महती समुन्नतिः सर्वतोऽधिका च समृद्धिः सञ्जाता वर्तते । अस्माकं पूज्यपादैः महर्षिवर्यैः रोपितो विज्ञानवृक्षः सम्प्रति वैदेशिकानां विदुषां प्रयत्नेन पूर्णतया अंकुरितः पुष्पितः पल्लवितो फलितश्च अनेकाऽनेक-शाखा-प्रशाखादि-समन्वितो महा-विशालकायो महान् आनन्दप्रदश्च संवृत्तो वर्तते । विज्ञानशास्त्रस्यैव समुन्नतेरयं परिणामो वर्तते यत् इदानीं विश्व-विस्मयकराणि नानाविधानि यन्त्राणि विविधाश्च नवनवा आविष्कारा दृष्टिगोचरी भवन्ति । यदिदानीं स्वल्पकायः स्वल्पबलश्च मानवो जले स्थले आकाशे च अप्रतिहतं राज्यं कुरुते तत् विज्ञानस्यैव प्रभावेण । विज्ञानबलेनैव अगम्यमपि सुगमं, असाध्यमपि सुसाध्यम्, अलभ्यमपि सुलभम्, तथा अदृश्यमपि प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नुवन्ति जनाः । अद्य गमने आगमने, भोजने पाने, क्रीडायां कौतुके, खेलने कूर्दने, पठने लेखने, व्यवसाये वाणिज्ये, किमधिकं जीवनस्य सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु यदस्माभिः महत् सौविध्यं सुखञ्च अनुभूयते तत्र विज्ञानशास्त्रमेव हेतुः विद्यते ।

अथ च न केवलं विज्ञानं जनतायाः शारीरिक-सुख-शान्तिमात्रमेव सम्पादयति अपरन्तु अज्ञानान्धकारं दूरे कृत्वा ज्ञानालोकविस्तारेऽपि अस्य महानुपयोगो वर्तते । पूर्वं जनाः गुरुमुखात् श्रावं श्रावं ताडपत्रेषु वा लिखितानि पुस्तकानि पठित्वा ज्ञानलाभं कुर्वन्ति स्म । अतः सर्व-साधारणे शिक्षाया व्यापकरूपेण प्रचारः सर्वथा दुष्कर आसीत् । परं सम्प्रति तु मुद्रायन्त्रसाहाय्येन संसारस्य सर्वेऽपि नरा नार्यश्च नानाविधानि पुस्तकानि पठित्वा सुलभतया एव यथेच्छं ज्ञानलाभं कर्तुं शक्नुवन्ति । संसारस्य सर्वेषु मुद्रायन्त्रेषु प्रतिदिनं यावन्ति पुस्तकानि प्रकाशितानि भवन्ति तेभ्यश्च ज्ञान-विज्ञानविस्तारे शिक्षाप्रसारे च यावान् लाभो भवति तस्य इयत्ता नास्ति । एतदतिरिक्तं समाचारपत्रद्वारा यद् वयं

अतिदूरस्थमपि नूतनातिनूतनं समाचारं स्वल्पकाले एव लभामहे यच्च गृहस्थितैरेव अस्माभिः देशविदेशानां वार्ता व्याख्यानानि गीतानि च श्रूयन्ते तद् विज्ञानशास्त्रस्यैव वरदानमस्ति।

एवञ्च अद्यावधि विज्ञानबलेन आविष्कृतानां नवनवाऽविष्काराणां दैनिककार्योपयोगिनां विविधवस्तूनाञ्च उपरि यदा दृष्टिपातः क्रियते तदा वयं विस्मयमुग्धमानसा भवामः। परं विज्ञानस्य एतावतैव कार्यं समाप्तं नास्ति। विभिन्नदेशेषु अद्यापि परःशता वैज्ञानिकाः प्रयोगशालासु नव-नवतत्त्वान्वेषणे नवनवयन्त्रनिर्माणे च अहोरात्रं व्यापृताः सन्ति। वैज्ञानिकी उन्नतिरेव सम्प्रति सर्वोच्चसभ्यताया निदर्शनमस्ति। येन देशेन विज्ञाने यादृशी समुन्नतिर्विहिता स देशः तेनैव अनुपातेन सभ्यो मन्यते। अत एव सम्प्रति सर्वेऽपि वैज्ञानिके एव कार्ये प्राधान्येन संलग्नाः सन्ति। अतोऽनुमीयते यत् इतोऽपि अधिकाधिकं चमत्कारं दर्शयिष्यति विज्ञानशास्त्रमिति।

परन्तु विज्ञानशास्त्रद्वारा अनेकानेकेषु उपकारेषु जायमानेष्वपि ये केचन महान्तः अपकारा अपि दृष्टिपथमायान्ति तेषामपि चर्चा अवश्यकरणीया अस्ति। सुखेन सहैव यदिदानीं नानाविधैः नवनवैः रोगैर्जना अनुदिनं असमये एव मृत्युमुखे निपतन्ति, विषयाभिलाषवर्द्धकैः विविधैर्विलासमयैः वस्तुभिः समाकृष्टचेतसो नरा नार्यश्च यदिदानीं विलासवह्नौ स्वकीयं स्वास्थ्यम् आरोग्यं सच्चरित्रतां च जुह्वतः[1] दृश्यन्ते, यच्च नवाविष्कृतैः महाभयङ्करैः मारणास्त्रैः क्षणमात्रे लक्षलक्षाधिकाः प्राणिनो निर्ममं मार्यन्ते गगनचुम्बिनश्च विशाल-विशालाः सौधा धराशायिनो विधीयन्ते तदपि विज्ञानस्यैव साहाय्येन। एवं लाभेन सहैव अनेका हानयोऽपि विहिता विज्ञानेन। परं तत्र विज्ञानस्य दोषो नास्ति अपि तु व्यवहारकर्तॄणां दोषो वर्तते। लाभकरस्यापि वस्तुनो दुरुपयोगेन हानयः सम्भाव्यन्ते। मार्गे कुक्कुरादिभ्यः आत्मरक्षार्थं दण्डधारणस्य

१—हवन करते हुए।

उपयोगिता न केनापि अस्वीकर्तुं शक्यते। आवश्यकं तत्। परन्तु यदि कश्चित् दण्डधारी पथिकः तेनैव दण्डेन अकारणं सर्वैः सह युद्धं घातप्रतिघातं च कर्तुमारभेत तर्हि स एव रक्षणार्थं रक्षितो दण्डः तस्य नाशकारणं भवितुमर्हति। सा एव दशा इदानीं विज्ञानस्य अस्ति। अर्थकामयोः दासभूता सर्वे एव जनाः सम्प्रति स्वार्थसिद्धये विज्ञानस्य दुरुपयोगं कुर्वाणा दृश्यन्ते। यदि जनानां सात्विकी बुद्धिः स्यात् यदि च विज्ञानस्य सदुपयोगो विधीयेत तर्हि विज्ञाने न कोपि दोषो द्रष्टुं शक्यते।

अत एव अस्माकं शास्त्रेषु भौतिकविज्ञानेन सह आध्यात्मिकज्ञानस्यापि आवश्यकता प्रतिपादिता वर्तते। अत एव च पुरुषार्थेषु अर्थकामाभ्यां सह धर्ममोक्षयोरपि अवश्यकर्तव्यतां प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि। यदि आध्यात्मिकज्ञानरहितं भौतिकविज्ञानं भविष्यति यदि च धर्ममोक्षबुद्धि परिहाय केवलम् अर्थकामयोः पूर्त्यर्थं जनाः प्रयतिष्यन्ते तर्हि अनर्थपरम्परा अवश्यम्भाविनी। यदि जनेषु आध्यात्मिकं ज्ञानं स्यात्-सर्वेऽपि वयं मानवा भ्रातरः, सर्वेऽपि समानाः, एकस्यैव परमात्मनः प्रजाः, अतः सर्वैरेव अस्माभिः भ्रातृवद् वर्तितव्यम्, न परस्परं वैरं कर्तव्यं नापि विरोधः—यदि ईदृशी सद्बुद्धिः उदियात् तर्हि विज्ञानं हितकारकं भवितुर्महति। न केवलं अध्यात्मज्ञानेनैव न वा केवलं भौतिकविज्ञानेनैव संसारस्य पूर्णतया कल्याणं भवितुर्महति। यदा ज्ञानं विज्ञानञ्च उभयमपि समन्वितं सुसम्बद्धं सहकारि च भवति तदैव संसारस्य पूर्णरूपेण अभ्युदयो भविष्यति सर्वेषां च सुख-शान्तिमयानि दिनानि यास्यन्ति। अतो विज्ञानेन सहैव देशे अध्यात्मज्ञानविषयिणी अपि समन्नतिः कर्तव्या अथ च अर्थकामाभ्यां सह धर्ममोक्षयोरपि आवश्यकता अवगन्तव्या येन विज्ञानं विशुद्धरूपेण जगतः उपकारे समर्थं स्यात्।

आशासे स्वतन्त्रतां प्राप्तो भारतवर्षः पुराकाल इव इदानीमपि ज्ञानेन सहैव विज्ञानेऽपि चरमामुन्नतिं कृत्वा उभयोरपि सामञ्जस्यस्य सन्देशं दास्यति समस्तेऽपि च विश्वस्मिन् शाश्वतिकीं शान्तिं स्थापयिष्यति इति।

व्रतोत्सवानाम् उपयोगः

अस्माकं वैयक्तिकजीवनस्य सामाजिकजीवनस्य वा हिताय अभ्युदयाय च धर्मग्रन्थेषु ये ये विषया निर्धारिताः सन्ति तेषु व्रतानाम् उत्सवानाञ्च अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। एतेषां विविध-व्रतोत्सवानाम् यदि विधिपूर्वकम् अनुष्ठानं पालनं च क्रियेत तदा तेभ्यो नानाविधा लाभा भवितुमर्हन्ति। मनसि पवित्रता आयाति। पुरातनकथानां स्मरणं जायते। संयमशक्तिः वर्द्धते। संघटनात्मको भावो जागर्ति। महान् समुल्लासो भवति। अन्ये च अनेके लाभा भवन्ति। अत एव अस्माकं पूर्वजैः ईदृशानि अनेकानि व्रतानि उत्सवदिनानि च निर्धारितानि। एवमेव अन्यान्यधर्मेषु अपि व्रतोत्सवानां विधानम् अवलोक्यते।

व्रतानि अनेकविधानि सन्ति। कानिचित् नित्यानि, कानिचित् नैमित्तिकानि कानिचित् च काम्यानि। नित्यानि व्रतानि सर्वदैव विधीयन्ते यथा एकादशीव्रतम्। यानि व्रतानि केनापि निमित्तेन क्रियन्ते तानि नैमित्तिकानि कथ्यन्ते यथा चान्द्रायणादिकम्। यानि च कस्या अपि कामनायाः पूर्तये क्रियन्ते तानि काम्यव्रतानि भवन्ति। यथा पुत्रकामनया। एषु नैमित्तिकानि निकाम्यानि च व्रतानि तु आवश्यकतानुसारं यदा कदाचित् विधीयन्ते परं नित्यव्रतानि तु सर्वदैव सर्वैरपि नियमानुसारेण कर्तव्यानि इति शास्त्रकाराणामादेशो वर्तते। अत एव अधार्मिकेऽपि अस्मिन् युगे परम्परया अद्यापि अनेकानि व्रतानि नर-नारीसमाजे प्रचलितानि सन्ति। स्त्रियस्तु तत्रापि विशेषरूपेण व्रतानुष्ठानादिकं कुर्वन्ति।

व्रतदिवसेषु पालनार्थं ये ये नियमा निर्मिताः सन्ति तेषां सम्यक् यदि पालनं क्रियेत तदा सत्यमेव अनेके लाभा भवितुमर्हन्ति इति आधुनिका अपि मन्यन्ते। व्रतेषु किल अहारविहारादिविषये संयमस्य उपरि

विशेषरूपेण ध्यानं दातव्यं भवति। आहारे, शयने, भाषणे, हासे, सर्वत्रैव संयमः रक्षणीयो भवति एतेन संयमशक्तिः वर्द्धते। आहारनिरोधेन स्वास्थ्यं समीचनं तिष्ठति। उदरविकाराश्च नश्यन्ति। इन्द्रियसंयमेन च मनोविकारा नश्यन्ति। धार्मिकग्रन्थानां पाठेन कीर्तनभजनादिना च मनसि धार्मिको भावः समुदेति। चेतसः चञ्चलता नश्यति, अपूर्वा शान्तिः समायाति। प्रतिपक्षम् एकस्मिन् अपि दिने यदि ईदृशी साधना विधीयेत तर्हि आत्मनो बहुकल्याणं कर्तुं शक्यते।

एवमेव उत्सवा अपि बहुविधाः सन्ति। यथा-श्रीकृष्ण-जन्माष्टमी, रामनवमी, नवरात्रम्, रथयात्रा, होली, दीपावली, सरस्वतीपूजा, दुर्गापूजा इत्यादयः। एतेभ्यः उत्सवेभ्यो व्यक्तिगतलाभापेक्षया सामाजिको लाभः प्रचुरो वर्तते। उत्सवेषु सर्वे सम्मिलन्ति, सर्वे सङ्गच्छन्ते सर्वे च सहयोगेन परस्परं सर्वाणि कार्याणि अनुतिष्ठन्ति। एतेन पारस्परिकं वैरविद्वेषादिकं नश्यति, स्नेहः सौहार्दं सौमनस्यं सहकारिता च संवर्द्धते, संघटनात्मकश्च भावो जागर्ति। अथ च उत्सवैः समाजे सर्वत्रैव सुमहान् आनन्दसन्दोहः समुल्लसति नीरसे निरानन्दे च जीवने काचित् अपूर्वा सुप्रसन्नता समायाति। नृत्य-गीत-वाद्यादिना, सुहृत्समागमेन, परस्परालापेन, क्रीडाकौतुकादिना, प्रियजनानां स्वागतसम्भाषणाभ्यां च सर्वे एव नराः, नार्यः, बालकाः, वृद्धाश्च परमानन्दमग्नाः प्रमुदितमानसाश्च इतस्ततो हसन्तः, केलन्तः, क्रीडन्तः, गायन्तः, वादयन्तः, नृत्यन्तः, प्रमोदमानाश्च दृश्यन्ते। उत्सवदिनेषु बालकानाम् उल्लासस्तु दर्शनीय एव भवति। ते हि चित्रविचित्राणि नानारागरञ्जितानि वस्त्राणि परिधाय[1] मोदकानां क्रयणाय[2] इतस्ततः पणानि[3] एकत्रकुर्वाणा उत्सवे सम्मिलनार्थं क्षुधापिपासादिकं विस्मरन्ति। पदातयश्च महता उत्साहेन वेगेन च उत्सवस्थले गच्छन्ति। एवञ्च

१—पहनकर। २ – खरीदने के लिये। ३—पैसे।

उत्सवदिनानि नानाविधदुःखदैन्यादि-कारणेषु सत्स्वपि किञ्चित्कालार्थं महान्तमानन्दं जनयित्वा महान्तमुत्साहं समुत्पादयन्ति ।

एतदतिरिक्तम् एकः अन्योऽपि महान् लाभो वर्तते । ये ये उत्सवाः सन्ति ते सर्वेऽपि जातेः समाजस्य राष्ट्रस्य च हितदृष्ट्या प्रचारिताः सन्ति । तेषाम् एकमेकम् उद्देश्यं वर्तते । यदि तदनुसारेण सर्वेऽपि उत्सवा मान्येरन् तदा समाजस्य राष्ट्रस्य च महान् लाभः स्यात् । द्वित्राणि उदाहरणानि गृह्यन्ताम्—

अस्मत्समाजे एको दुर्गापूजोत्सवः प्रचलति । वङ्गेषु अस्य महान् प्रचारो वर्तते । अस्य उत्सवस्य उद्देश्यं समाजे शारीरिकशक्ति-वर्द्धनं दुष्टदमनञ्च । अस्मिन्नुत्सवे महाचण्डिकाया मूर्तिः निर्मीयते । देवी दशभुजान् धारयति । प्रतिभुजं विभिन्नानि शस्त्रास्त्राणि भवन्ति । भयङ्कराकारः सिंहः तस्या वाहनं भवति । महिषासुरं सम्मर्द्य भगवती अन्येषामपि असुराणां विनाशाय विराजमाना तिष्ठति । इदं मूर्तेः स्वरूपं वर्तते । एतदतिरिक्तं उत्सवेऽस्मिन् जना अस्त्रशस्त्रादि-चालनस्यापि अभ्यासं कुर्वन्ति । एतत्सर्वं किं सूचयति ? एतदेव यत्—यदि आत्मनः समुत्कर्षः शत्रूणां च विनाशः अभीप्सितः स्यात् तर्हि शक्तेरुपासना विधेया । शस्त्रास्त्राणि सर्वैः धारणीयानि । तथा च बलोपार्जनं कर्तव्यं येन सिंहसदृशा अपि बलवन्तो वशीभूता भवेयुः, महिषासुरसमानाश्च जगतः शान्तिविघातका उद्दण्डा दुर्दान्ता दुराचारिणोऽपि पादाभ्यां सम्मर्दिताः स्युः । यदा समाजस्य सर्वेष्वपि पुरुषेषु स्त्रीषु च अयं भावः समागमिष्यति तथैव च ते समाचरिष्यन्ति तदैव आत्मनो धर्मस्य जातेः राष्ट्रस्य मर्यादायाश्च सुरक्षां कर्तुं शक्यते न अन्यथा ।

द्वितीयमुदाहरणं गृह्यताम् । एतदनन्तरं कार्तिके दीपावली-महोत्सवः समायाति । अस्मिन् उत्सवे सर्वेऽपि जना निजनिजगृहाणां संशोधन-सम्मार्जनादिकं कुर्वन्ति । साधारणा गृहस्था गोमयादिना गृहं लेपयन्ति धनिकाश्च स्वस्वभवनानि चूर्णैः चमत्कृतानि कुर्वन्ति । संशोधिते

सुसम्मार्जिते सुलिप्ते समलङ्कृते च गृहे लक्ष्म्याः पूजनं भवति । सर्वत्र च दीपावल्यः प्रज्वलिताः क्रियन्ते । अनन्तरं धनिकाः स्वकीयं वार्षिकम् आयव्ययादिकं गणयन्ति । द्यूतादिना बहवो निजभाग्यपरीक्षां कुर्वते । तस्या एव रात्रेः अन्तिमे प्रहरे शूर्पाणि वादयन्त्यो गृहिण्यो गृहात् दरिद्रतायाः निस्सारणं कुर्वन्ति । सर्वामपि निशां पूजापाठादिना आमोदप्रमोदाभ्यां च जनाः अतिवाहयन्ति । अयं सर्वोऽपि कार्यकलापः किमुद्देश्यं प्रकटीकरोति ? इदमेव यत् कस्यापि पुरुषस्य परिवारस्य जातेः राष्ट्रस्य वा प्रभूतं वित्तवैभवं विना जीवनं न स्थातुमर्हति । अतः सर्वैरपि यथाशक्ति विविधैरुपायैः धनोपार्जनस्य दरिद्रताया निस्सारणस्य च उपायो विधेयो येन सर्वेषामपि जीवनं सुखमयं शान्तिमयं सम्मानमयं च सम्पद्येत ।

अथ वसन्तपञ्चमी गृह्यताम । अस्मिन् उत्सवे किं भवति ? बुद्धिदेवतायाः श्रीसरस्वत्याः शान्ति-माधुर्यमयी मनोहरा मूर्तिः निर्मीयते । शारदा नीरक्षीरविवेक-कला-कुशलस्य हंसस्य उपरि विराजते । एकस्मिन् हस्ते सकलजनमनोविनोदिनी वीणा, अपरस्मिन् च अज्ञानान्ध-निवारकं ज्ञानालोकप्रसारकं पुस्तकम् । अस्मिन् दिने च प्रातःकालादेव सरस्वती-पूजनं पुस्तकपत्रादिपूजनं च भवति । ज्ञानोपासकानां विदुषां विद्यार्थिनाञ्च समुदायो महता समारोहेण उत्सवमिमं सुसम्पन्नं विदधाति । एतेन किं प्रकटीभवति ? विद्योपार्जनस्य आवश्यकता । एष महोत्सवः सन्देशमिमं ददाति यत् बले वित्ते च सत्यपि यावत् देशे विद्यायाः प्रचारो न भविष्यति सर्वे च नरा नार्यश्च सरस्वत्याः पूजका अर्थात् सुशिक्षिता विद्यावन्तो बुद्धिविवेकशीलाश्च न भविष्यन्ति तावत् राष्ट्रकल्याणं सर्वथा असम्भवं वर्तते ।

एवमेव होलिकोत्सवः समागत्य सर्वैरपि जनैः पारस्परिक-रागद्वेषादिकं प्रज्वाल्य सर्वथा सुसम्मिलितैः आमोदप्रमाद-पराणैश्च स्थातव्यम् इति सूचयति । अनेनैव प्रकारेण सर्वेऽपि उत्सवाः प्रतिवर्षं कमपि

सन्देशमेव दातुं, किमपि शिक्षयितुं, किमपि च स्मारयितुमेव समायान्ति। अत एव यदि यथाविधि महोत्सवाः सम्मानिताः स्युः तदा राष्ट्रस्य महान् लाभो भवितुमर्हति। एवमेव केषाञ्चित् महापुरुषाणां ये ये जन्मोत्सवाः जायन्ते तैरपि सामाजिकजनेषु कृतज्ञताबुद्धिः स्फूर्तिः, उत्साहश्चेत्यादयः अनेके लाभाः संभवन्ति। इमानि एव फलानि उद्दिश्य व्रतोत्सवानां विधानं कृतं शास्त्रेषु। अतो यथासंभवं विधिपूर्वकं व्रतोत्सवप्रचाराय प्रयत्नो विधेयः। तथा च लिखितं वृहद्धर्मपुराणे—

कुर्याद् गृहस्थः सर्वेषां देवानामुत्सवक्रियाम्।

सम्प्रति व्रतोत्सवानां यत् स्वरूपं समाजे प्रचलितं वर्तते तत् सर्वथा निरर्थकं दूषितं विधिहीनं च वर्तते। अत एव यथा लाभा अपेक्ष्यन्ते तथा न भवन्ति। न जना विधिपूर्वकं श्रद्धया भक्त्या च व्रतानि कुर्वन्ति न च उत्सवेषु सामूहिकरूपेण परस्परं सम्मिलन्त्येव। नाममात्रं सर्वमनुष्ठीयते। अतः समाजसुधारकाणां धार्मिकाणां च इदं प्रथमं कर्तव्यं वर्तते यत्ते पुनरपि व्रतोत्सवानां समुचितरूपेण प्रचाराय समुद्योगं कुर्युः येन यथार्थलाभः सम्भवेत्। आशासे संस्कृतपण्डिताः छात्राश्च अस्मिन् विषये विशेषरूपेण ध्यानं दास्यन्ति इति।

महापुरुषाणां चरितावली-पाठः

मनीषिणो हि मानवजीवनं संग्राम इति कथयन्ति। यथा संग्रामे विरोधिनो जनाः परस्परं संघर्षं युद्धं च कुर्वन्ति तथैव मनुष्याणां जीवने अपि सततमेव बहिः आभ्यन्तरे च युद्धं प्रचलति। यथा बहिः द्वयोः विरोधिनोर्मध्ये युद्धं भवति तथैव आभ्यन्तरे सुख-दुःखयो, हर्ष-विषादयोः, जय-पराजययोः, लाभाऽलाभयोः, आशा-नैराश्ययोः, धर्माऽधर्मयोः

उत्कर्षा-ऽपकर्षयोश्च मध्ये महान् गम्भीरतमः संघर्षः चलति। जन्मन आरभ्य मरणपर्यन्तं निखिलमपि जीवनं मानवानां संघर्षमयं-युद्धमयं च व्यत्येति। विविधभावानां जयपराजययोः इतिहास एव जीवनं कथ्यते। अत एव विचारकाः मानवजीवनस्य संग्रामेण सह तुलनां कुर्वन्ति। अस्मिन् सुदीर्घे संघर्षमये सङ्ग्रामे विजयलाभाय यानि साधनानि अपेक्ष्यन्ते तेषु महापुरुषाणां चरितावली-पाठोऽपि महत् उपकारकं साधनम् अस्ति।

जीवनचरित्राणां पठनेन अनेकानेक-लाभाः सम्भवन्ति। प्रायः सर्वेषु अपि देशेषु एकैके ईदृशा महापुरुषा जन्म गृहीतवन्तः सन्ति ये आत्मनः अदम्येन उत्साहेन, विलक्षणया बुद्धया, कठोरेण परिश्रमेण, अप्रतिमेन प्रभावेण, अपूर्वया प्रतिभया, अनुपमेन त्यागेन, तीव्रया तपश्चर्यया, अवर्णनीयया कष्टसहिष्णुतया च जगति असाधारणं महत्त्वं प्रापुः। एतादृशानाम् अपि पुरुषाणाम् उदाहरणानि मिलन्ति ये आत्मनः प्रबलेन पुरुषार्थेन पूर्वं साधारणा अपि असाधारणत्वम्, मन्दबुद्धयः अपि विलक्षणताम्, अकिञ्चना अपि धनाढ्यताम्, दुर्बला अपि प्रबलताम्, असाधवोऽपि साधुत्वम्, शास्यमाना अपि शासकताम्, तथा पराजिता अपि अन्ते विजयश्रियं लेभिरे। एतादृशा अपि अनेके पुरुषा बभूवुः ये शिरसि समापपतितासु अपि कठिनातिकठिनासु विपत्तिषु स्वकर्तव्यपथात् विचलिता न बभूबुः, शतशतविघ्नबाधाभिः पराभूता अपि स्वलक्ष्यं पूरयित्वा एव विरता बभूवुः। भगवतः कृपया सर्वेष्वेव देशेषु समये समये एतादृशा जगद्वन्दनीया अलौकिक-शक्ति-सम्पन्ना महापुरुषाः प्रादुर्बभूवुः। एतद्विपरीतम् इतिहासे एतादृशानामपि पुरुषाणां न्यूनता नास्ति ये पूर्वं स्वकीयैः अलौकिकैः गुणैः प्रबलेन च प्रतापेन सम्पूर्णेऽपि जगतीतले असाधारणं महत्त्वं लब्ध्वा अपि कदाचित् स्वकीयैः एव दोषैः तथा अधः पतनं प्रापुः यथा तेषां नामान्यपि विलुप्तानि बभूवुः। एतादृशा अपि पुरुषा अस्माकं कृते तथैव पथप्रदर्शकाः सन्ति यथा उपरि वर्णिताः।

एतादृशानां पुरुषरत्नानां जीवनचरित्रस्य अवलोकनेन अगणनीया लाभाः संभवन्ति। कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं भवति, अनुभवो वर्द्धते, प्रतिस्पर्द्धाया भावना जागर्ति, उत्साहो जायते, अकर्मण्यता नश्यति, अलसता अपयाति, उच्चाभिलाषश्च उत्पद्यते। जीवनचरित्राणामध्ययनेन यथा ते ते महापुरुषाः समुन्नतिं चक्रुः तथैव आत्मानमपि उन्नेतुं स्पृहा जायते। अशिक्षिता अर्धशिक्षिता अपि च जनाः केवलं जीवनचरितानां श्रवणेन पठनेन च आत्मनो योग्यतां वर्द्धयितुं शक्नुवन्ति समाजे महत्त्वं च लब्धुं शक्नुवन्ति। अत एव शिक्षितजनैः वैदेशिकानां पुरुषपुङ्गवानां न भवेत् चेत् स्वदेशोद्भवानां पुरुषरत्नानां जीवनानि तु अवश्यमेव पठनोयानि। जीवन-संग्रामे विजयलाभार्थं जीवनचरित्राणाम् अध्ययनम् अपरिहार्य्यमस्ति।

आत्मन एव देशस्य भूतपूर्वानां वर्तमानानाञ्च महापुरुषाणां जीवने दृष्टिपातं कुरुत। कीदृशास्ते आदर्शस्वरूपाः सत्यवादिनः, महाबलाः, ब्रह्मचारिणः, मातापितृभक्ताः, गुरुशुश्रूषवः, दयालवः परोपकारिणः, विश्वहितैषिणः, सच्चरित्राः, आस्तिकाः, दानिनः, त्यागशीलाः, अध्यवसायिनः, चिन्तनशीलाः, आविष्कारकाश्च अभूवन्। दधीचेः त्यागः, हरिश्चन्द्रस्य सत्यवादिता, युधिष्ठिरस्य धर्मपरायणता, रामचन्द्रस्य पितृभक्तिः, भरतस्य भ्रातृभक्तिः, सीतायाः पातिव्रत्यम्, अर्जुनस्य वीरता, कर्णस्य दानम्, भीमस्य ब्रह्मचर्यम्, हनूमतः अध्यवसायः, शंकराचार्यस्य वैदुष्यम्, श्रीकृष्णस्य नीतिमत्ता, ऋषिमहर्षीणां ज्ञान-विज्ञानाऽविष्कारश्चेत्यादीनाम् अध्ययनेन कस्य हृदये त्यागादिगुणानां सञ्चारो न जायते? एषां पवित्राणि चरितानि पठित्वा कस्य हृदये इयं कामना न भविष्यति यद् वयमपि ईदृशा एव लोकविख्याता जगद्वरेण्या महामानवा भवेम।

एवमेव आधुनिकेषु महापुरुषेषु मालवीयमहोदयस्य परोपकार-परायणताया जाज्वल्यमानं प्रतीकं विश्वविद्यालयं दृष्ट्वा कस्य सचेतसो मनसि

परोपकार-भावना न समुदेष्यति? नेताजी सुभाषचन्द्रबोसस्य स्वदेशानुरागं पश्यत। स्वकीयां मातृभूमिं परतन्त्रतायाः अपवित्रतमात् पाशात् उन्मोचयितुं[1] तेन महापुरुषेण किं किं कष्टं न उररीकृतम्? स हि महानुभावः शीघ्रातिशीघ्रं स्वतन्त्रताप्राप्त्यै राष्ट्रियमहासभायाः सम्बन्ध-विच्छेदं कृत्वा अग्रगामिदलस्य संघटनं चकार, देशे नवीनमुत्साहं जनयामास, वेषं परिवर्त्य[2] बहिर्गत्वा विदेशे सैन्यनिर्माणं च अकरोत्। परं प्रतिकूल-परिस्थितिवशात् तेनापि सफलताम् अलभमानो निजान् प्राणानपि तत्रैव समुत्ससर्ज। एतादृशस्य त्यागमूर्तेः वीरपुरुषस्य परमपवित्रं जीवनचरित्रं पठित्वा को नाम पाषाणहृदयोऽपि जनो देशसेवाया भावमया क्षणं परिपूर्णहृदयो न भवेत्? एवमेव लोकमान्यः तिलकः, महात्मा गान्धी, जगदीशचन्द्र बोसः रवीन्द्रनाथ ठाकुरः, योगिराजः श्री अरविन्दश्चेत्यादयोऽसदृशा आत्मचिन्तनपरायणाः साधवश्च ईदृशा लोकोत्तराः पुरुषा बभूवुः येषां चरित्राध्ययनेन पदे पदे उत्तमोत्तमा शिक्षा लभ्यते।

एवमेव विदेशेषु अपि एकैके ईदृशा महापुरुषा भूताः सन्ति येषां जीवनचरित्रस्य अपठनम् आत्मनो महती हानिः वक्तुं शक्यते। ते अपि अस्माकं कृते तथैव माननीया अनुकरणीयाश्च सन्ति यथा स्वदेशवासिनः।

महात्मा गान्धी

श्रीमद्भगवद्गीताया दशमाध्यायस्य अध्ययनात् ज्ञायते यत् ये केचन अलौकिक-शक्ति सम्पन्ना महापुरुषा महीतले अवतरन्ति[3] ते ईश्वरस्यैव अंशभूता भवन्ति। ते देशकालयोः आवश्यकतानुसारं भगवदिच्छया

१—छुड़ाने के लिये। २—बदल कर। ३—अवतार लेते हैं।

आयान्ति अलौकिकानि च कार्याणि कृत्वा पुनरपि निवर्तन्ते।[१] वस्तुतः ईदृशा एव पुरुषाः कस्यापि देशस्य विभूतयो भवन्ति। नहि कस्यापि देशस्य गौरवं विख्यातिर्वा तस्य देशस्य नदनदीभिः गिरिपर्वतैर्वा भवति अपितु तत्रत्यैः विलक्षण-प्रतिभा-सम्पन्नैः अलौकिकशक्तिशालिभिः महापुरुषैरेव। अस्माकं कृते महतो गौरवस्य अयं विषयो वर्तते यत् अति प्राचीनकालात् भारतवर्षे ईदृशानां महापुरुषाणां पुण्यपरम्परा आगच्छति। वाल्मीकिः व्यासः, बुद्धो महावीरः, शङ्करः चैतन्यः, दयानन्दो विवेकानन्दश्च ईदृशा एव भगवदंशभूता महामानवा बभूवुः येषां नामस्मरणमात्रेण अस्माकं मस्तकं श्रद्धया नतं किन्तु गौरवेण समुन्नतं भवति। ईदृशेषु एव जगद्वन्दनीयेषु कतिपय-महापुरुषेषु विश्वविश्रुतस्य महात्मनः गान्धीमहोदयस्यापि गणना अस्ति यस्य संक्षिप्ततमः परिचयः पाठकानां पुरस्तात् अत्र दीयते।

महात्मनो गान्धिमहोदयस्य जन्मभूमिः गुजरात प्रान्तस्य प्रसिद्धं पोरबन्दरनामकं राज्यमासीत्। तत्रैव १७६९ तमे ईशवीयवत्सरे एकस्मिन् प्रतिष्ठिते वणिग्वंशे एतेषां जन्म अभूत्। तस्मिन् समये अस्य पिता श्री करवा गान्धी राजकोटराजस्य प्रधानमन्त्री आसीत्। अतो गान्धिजीवस्यापि शैशवकालः तत्रैव व्यतीतो बभूव। एतस्य कुलं वैष्णवधर्मानुयायि आसीत् माता चास्य परमधर्मिष्ठा। अतः बाल्यकालादेव श्री गान्धिजीवः धर्मस्य सदाचारस्य च प्रभावेण प्रभावित आसीत्। इदमेव च कारणमासीत् येन गान्धिमहोदयस्य आदित आरभ्य अन्तपर्यन्तं समस्तमपि जीवनं धर्ममयं सदाचारमयं च आसीत्। अस्तु।

तदानीं समाजे बालविवाहस्य प्रथा पूर्णरूपेण प्रचलिता आसीत्। अतः प्रचलितरीत्यनुसारं गान्धिजीवस्यापि विवाहः त्रयोदशे एव वर्षे श्रीमत्या कस्तूरबा नाम्न्या सह बभूव। विवाहानन्तरं मैट्रिकुलेशन

१—लौट जाते हैं।

परीक्षामुत्तीर्य[1] इमे "वैरिस्टरी" शिक्षाग्रहणार्थं इङ्गलैंड देशं गताः। तत्र चतुर्षु वर्षेषु इमां शिक्षां समाप्य ते पुनः स्वदेशं समागताः राजकोट नगरे च न्यायालये वाक्कीलकार्यं कर्तुं प्रारभन्त। परन्तु वाक्कीलकार्यं प्रायेण प्रपञ्चपूर्णं छलकपटमयं असत्यसमन्वितं च भवति अतः साधुहृदयेन भाविमहात्मना च गान्धिमहोदयेन एतस्मिन् कार्ये समीचीना सफलता न लब्धा। कथं च सफलतां लभेत सः ? यतो हि स भगवता भारतभूमौ नहि स्वोदरपूरणाय धनार्जनाय वा प्रेषित आसीत् अपितु भारतभुवो भाग्य-निर्माणाय कोटि-कोटिमितानां भारतीयानां समुद्धाराय च।

गान्धिजीवः वाक्कीलकार्यं कुर्वन् एकदा एकम् अभियोगमादाय अफ्रीका-देशं गतवान्। तत्र पूर्वत एव बहवो भारतीया निवसन्ति स्म। परं तेषां दशा तत्र अतीव शोचनीया कष्टबहुला च आसीत्। इदं दृष्ट्वा गान्धि-जीवस्य हृदये अतीव दुःखमभूत्। "डरबन" नगरस्य न्यायालये च यदा ते भारतीयवेषानुसारं शिरसि उष्णीषं[2] बद्ध्वा गताः तदा तत्रत्येन न्याया-धीशेन ते नितान्तं अपमानिताः उष्णीषस्य अवतारणाय[3] च आज्ञापिताः। भारतीयानामीदृशं अपमानं दृष्ट्वा तेषां हृदये ततोऽपि अधिका चिन्ता दुःखम् उद्वेगश्च समुत्पेदे। ततस्ते तत्रत्यं स्वकीयं न्यायालयकार्यं परित्यज्य तत्रत्यभारतीयानां दशापरिवर्तनाय सुमहत् आन्दोलनं चालितवन्तः। एतेषां नेतृत्वेन तत्रत्या भारतीया अपि सङ्गठिता बभूवुः अन्ते च १८९४ तमे वर्षे नेटाल इण्डियन कांग्रेस नामक संस्थायाः स्थापना अभूत्। गान्धिमहोदयस्य नेतृत्वे अनया संस्थया तत्रत्य-भारतीयानां जीवनस्य सर्वेषु अपि क्षेत्रेषु महती क्रान्तिः कृता। अयमासीत् गान्धीमहोदयस्य राजनीतौ प्रवेशस्य प्रारम्भिकः कालः।

यस्मिन् समये गान्धिजीवः अफ्रीकादेशे आन्दोलनं कुर्वाण आसीत् तस्मिन् समये भारते अपि स्वराज्यप्राप्तये कांग्रेससभा कार्यं करोति स्म।

१—पास कर। २—पगड़ी। ३—उतार देने के लिये।

अफ्रीकातः निवृत्य गान्धिमहोदयः १९१९ तमे वत्सरे भारतीय कांग्रेस-सभायां सम्मिलितो बभूव, १९२० तमवर्षाच्च "असहयोग" आन्दोलनं चालयामास। एतस्यैव नेतृत्वे ११३० तमसंवत्सरे च कांग्रेससभया पूर्ण-स्वतन्त्रतायाः प्रस्तावः स्वीकृतः, तदनुसारं च देशे पूर्वतोऽपि अधिकोत्साहेन असहयोगादि आन्दोलनं चलितुमारेभे।

१९३२ तमे वत्सरे यदा आङ्गलशासकैः हरिजनानां कृते पृथक् निर्वाच-नस्य प्रस्तावः कृतः तदा तस्य विरोधे महात्मना आमरणमनशनं प्रारब्धम्। तेन शासकाः पृथक् निर्वाचनस्य प्रस्तावं परावर्तितवन्तः।[1] १९४२ तमे संवत्सरे "भारत छोड़ो" नाम्ना अन्तिममान्दोलनं चालितं गान्धिमहोदयैः यत्कारणात् सार्द्धवर्षद्वयं कारागारकष्टं भुक्त्वाऽपि १९४७ तमवत्सरे पूर्ण-स्वतन्त्रतां लब्धवन्तः अनेकशतवर्षेभ्यश्च पराधीनं भारतं पराधीनताया उन्मोचितवन्तः।[2]

इदं जानन्त्येव सर्वे यत् स्वतन्त्रताप्राप्तिसमये देशस्य हिन्दुस्तान पाकि-स्तान रूपेण द्विधा विभाजनं जातम्। अतः विभाजनात् पूर्वं विभाजना-नन्तरं च कलकत्तानगरे नोआखालीनगरे च हिन्दू-मुस्लिम-सम्प्रदाये भयानकरूपेण उपद्रवा आरब्धाः। तस्य स्फुलिङ्गाश्च प्रायेण समस्तेऽपि देशे वैरविद्वेषानलं प्रज्वालितवन्तः। अस्मिन्नपि अशान्तिसमये उपद्रव-पूर्णे च समये महात्मा गान्धिमहोदयः शान्तिस्थापनार्थं सुमहान्तं प्रयासं कृतवान्। अन्ते च अनेन शान्तिप्रयासेन सहैव १९४८ तमे वत्सरे जनवरी मासस्य त्रिंशतारिकायां प्रार्थनासभां गच्छन् एकेन यवनोत्पात-पीडितेन गान्धिमहोदयस्य च यवनपक्षपातरुष्टेन "नाथूराम गोडसे" नामकेन युवकेन गुलिकया हतः सन् पाञ्चभौतिकं शरीरं परित्यज्य चरमां शान्तिं लेभे।

इदमेव महात्मनः अतिसंक्षिप्ततमं जीवनचरितं वर्तते। अफ्रीका-गमनादारभ्य मरणकालपर्यन्तं भारतीयस्वतन्त्रतायै भारतीयानां सर्वविध-

१—लौटाया। २—छुड़ाया। ३—चिनगारियाँ। ४—गोली से।

समुन्नतये च महात्मना गान्धिमहोदयेन यत् यत् आन्दोलनं चालितम्, यानि यानि च अभूतपूर्वाणि कार्याणि कृतानि, तत्र तत्र च यादृशी सफलता लब्धा तत् सर्वं वर्णनातीतं वर्तते। केवलम् अहिंसात्मकसत्याग्रहेण च या स्वतन्त्रता लब्धा गान्धिमहोदयैः सा मानवेतिहासस्य अभूतपूर्वा घटना वर्तते। एतदतिरिक्तं शिक्षाप्रसाराय, ग्रामोद्योग-प्रवर्तनाय, स्वसिद्धान्तानुसारं हरिजनानामुद्धाराय, विविधकुरीतिनिवारणाय, पाश्चात्यशिक्षया सह समागताया विलासिताया दूरीकरणाय, स्वदेशिवस्तु-प्रचाराय, प्राच्यसभ्यता-प्रतिष्ठापनाय, नैतिकाध्यात्मिक-बलवर्द्धनाय, समस्तेषु च मानवेषु जातिधर्मनिर्विशेषं सौहार्दस्थापनाय च गान्धिमहोदयेन यानि यानि कार्याणि कृतानि, ये ये च आदर्शा उपस्थापितास्ते भारतीयेतिहासे चिरस्मरणीया भविष्यन्ति। किमधिकम्, गान्धिमहोदयाः मनुष्यसदृशा भूत्वापि अमानुषशक्तिसम्पन्ना महामानवा आसन्। ते युग-प्रवर्तका आसन्। एतादृशा महापुरुषाः पुनरपि भारतभुवः सौभाग्य-वर्द्धनाय अशेषमानवजातेश्च कल्याणसम्पादनाय समये समये जन्म गृह्णन्तु इति भगवान् भूतभावनो विश्वनाथो मुहुर्मुहुरभ्यर्थनीयः।

———

संस्कृतभाषायाः प्रचारस्य आवश्यकता

अस्माकम् ऋषिवंशजानां कृते पठन पाठन—द्वारा संस्कृतभाषायाः प्रचारस्य कियती आवश्यकता वर्तते इति विषये विशेषनिरूपणस्य प्रयोजनं नास्ति। इदं सर्वे एव भारतीयाः स्वीकुर्वन्ति यत् संस्कृत-साहित्यमेव अस्माकं भारतीयानाम् आदिमं साहित्यं वर्तते यस्मिन् अस्माकं सर्वेऽपि ज्ञानविज्ञान-धर्मकर्म-संस्कृतिसभ्यतादयो विषयाः सन्निविष्टाः सन्ति। यदि भारतीयाः संस्कृतं न पठेयुः संस्कृतसाहित्यं च न अवलोकयेयुः

तर्हि न ते आत्मनः पुरातनम् इतिहासं नापि ज्ञानविज्ञानदिकमेव यथार्थरूपेण अवगन्तुं शक्नुवन्ति। यद्यपि भूमण्डलस्य विभिन्नभाषासु संस्कृतग्रन्थानाम् अनेके अनुवादाः प्रकाशिताः सन्ति तथापि यथा मूलग्रन्थानाम् अध्ययनेन कस्यापि विषयस्य यथार्थज्ञानं भवति न तथा अनुवादग्रन्थानाम् अध्ययनेन इति सर्वसम्मतः सिद्धान्तः अस्ति। यथार्थज्ञानं तु दूरे तिष्ठतु, अनुवादकानां बुद्धिभेदात्, विचारभेदात्, अज्ञानात्, अर्थपरिवर्तनाद्वा पदे पदे भ्रान्तिरेव जायते। अतो यावत् संस्कृताऽध्ययनं न क्रियते तावत् कोऽपि भारतीयः स्वकीयं साहित्यम् इतिहासं वा वास्तविकरूपेण वेदितुं न प्रभवति। तस्मात् अवश्यमेव संस्कृतभाषायाः सर्वैरेव भारतनिवासिभिः प्रवासिभिर्वा आर्यसन्तानैः अध्ययनं कर्तव्यम्। बुद्धिविकाशाय वित्तोपार्जनाय कीर्तिविस्ताराय वा यथेच्छम् अन्यदेशीया अपि भाषा अनुशीलनीयाः तत्र नास्ति कस्यापि मतभेदः। यथा यथा अन्यभाषाणाम् अध्ययनं करिष्यते तथा तथा बुद्धिः विकासं लप्स्यते, ज्ञाने वृद्धिः भविष्यति, अल्पज्ञता नक्ष्यति, बहुज्ञता च वर्द्धिष्यते। अतः सर्वथा उचितं भिन्नभिन्नभाषाणाम् अध्ययनम्। परं भारतीयत्वस्य हिन्दुत्वस्य आर्यत्वस्य वा ज्ञानाय तु सर्वतः पूर्वं संस्कृताऽध्ययनं नितान्तमेव आवश्यकं वर्तते।

एतदतिरिक्तं भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणार्थमपि संस्कृतप्रचारस्य आवश्यकता वर्तते। भाषायाः साहित्यस्य वा तत्पाठकानाम् उपरि कीदृशः प्रभावः पतति इति बुद्धिमताम् अविदितं नास्ति। अतो यदि वयं संस्कृतं पठिष्यामः तर्हि हठात् अस्माकं आदर्शा विचारा व्यवहाराश्च भारतीया भविष्यन्ति। सततमेव वयम् अवलोकयामः। ये केवलं आङ्लभाषां पठितवन्तः ये च केवलं संस्कृतं तेषां विचाराऽचाराविषु पूर्व-पश्चिमयोरिव महान् भेदः प्रतिभाति। अतो यथा अस्मासु भारतीयत्वं तिष्ठेत् यथा च अस्माकं वेषभूषा आचार-व्यवहारा रीतयो नीतयश्च भारतीयसंस्कृतेः अनुरूपाः स्युः तथा आचरणीयम्। तस्य च प्रधानं साधनं वर्तते संस्कृतभाषाया अध्ययनमेव।

अन्यच्च संस्कृतपठनेनैव वयं राष्ट्रभाषायां हिन्द्यां स्वकीयासु मातृभाषासु च नैपुण्यं लब्धुं शक्नुमः। यावत् समीचीनं संस्कृतज्ञानं नास्ति तावत् न आसु भाषासु उत्तमोत्तमं निबन्धादिकं लेखितुं शक्यते, न रमणीयां कवितां कर्तुं शक्यते नापि समालोचनादिकमेव। न च इमां भाषां विना विश्वमान्यानां वेदोपनिषदां गीतादिग्रन्थानां च वयं मौलिकं स्वाध्यायं कर्तुं प्रभवामो येषां संसारस्य सर्वेष्वपि सभ्यदेशेषु सुमहान् प्रचारः समादरश्च वर्तते। अपि च संस्कृतज्ञानहीनैः अस्माभिः स्वकीयानि धार्मिकानुष्ठानानि अपि न विधिपूर्वकं सम्पादयितुं शक्यन्ते नाऽपि संस्कारा एव। यदि वयं संस्कृतं न पठिष्यामः तर्हि स्वपूर्वजानां महान्तम् अपमानं करिष्यामः। तेषाम् उपकारेण च वञ्चिता भविष्यामः। अस्माकमेव हिताय पूर्वजैः सर्वमपि भौतिकसुखं परित्यज्य अरण्येषु च उषित्वा विविधशास्त्राणां रचना कृता। अस्माकमेव निःश्रेयसाय कपिलादिमहर्षयो दर्शनशास्त्राणि विरचितवन्तः। वेदाङ्गानि अस्माकमेव विविधज्ञानलाभाय विनिर्मितानि। आदिकविना रामायणी कथा, विशालबुद्धिना भगवता व्यासेन महाभारतञ्च अस्माकमेव कल्याणाय विनिर्मितम्। कविकुलशिरोमणिना कालिदासेन स्वकीयानां काव्यनाटिकादीनां रचनां विधाय अस्माकमेव शिरांसि उन्नमितानि। कियत् गणयामः? समस्तमपि वाङ्मयं अस्मत्-पूर्वजैः अस्माकमेव समुत्कर्षाय हितसाधनाय च महता परिश्रमेण तपश्चर्यया च विरचितं वर्तते। संस्कृत-साहित्यं खलु अस्माकं परम्परागतं सर्वोत्कृष्टं पैतृकं धनमस्ति। अस्याम् अवस्थायामपि यदि वयं संस्कृतं न पठिष्यामः, तस्य समादरं न विधास्यामः, पठन-पाठन-परम्परया च रक्षणं न करिष्यामः तर्हि कीदृशा वयं बुद्धिहीना अकृतज्ञाश्च भविष्यामः? अतः अन्यभाषाणाम् अध्ययनेन सहैव येन केनापि प्रकारेण संस्कृतस्यापि अवश्यमेव अध्ययनं कर्तव्यम्। अत एव इदानीं भारतहितैषिणः सर्वेऽपि मनीषिणो नेतारश्च संस्कृतप्रचारस्य आवश्यकतां समर्थयन्तो दृश्यन्ते।

अनेके जनाः संस्कृतभाषाम् अतीव कठिनां मत्वा तस्या अध्ययनात्

विरक्ता जायन्ते। परन्तु अयं प्रवादोऽपि सर्वथा असत्य एवास्ति। स्वमातृभाषां परित्यज्य अन्यस्याः कस्याश्चिदपि भाषायाः संस्कृताध्ययनं सर्वथा सुगमं सरलञ्च वर्तते। पठन-पाठन-पद्धतिः अवश्यमेव सम्प्रति ईदृशी दूषिता वर्तते येन पठने विद्यार्थिनो महत् काठिन्यम् अनुभवन्ति। अत एव अयं प्रवादः प्रचलितो वर्तते यत् संस्कृतभाषा अतीव कठिनभाषा वर्तते, परन्तु यदि समुचितरूपेण वैज्ञानिकपद्धत्या च शिक्षणं भवेत्तर्हि अल्पीयसा कालेन संस्कृतस्य पठने लेखने च समुचिता योग्यता लब्धुं शक्यते। अतो यथा स्वल्पेनैव कालेन विद्यार्थिनः पठने लेखने भाषणे च समर्था भवेयुः तथा प्रयतनीयं शिक्षकप्रवरैः।

अथ संस्कृतभाषायाः प्रचारस्य केचन उपाया अधस्ताद् निर्दिश्यन्ते येषामुपरि संस्कृताऽध्यापकैः छात्रैः संस्कृतानुरागिभिश्च पूर्णरूपेग ध्यानं दातव्यम्—

१—पाठशालासु अतीव सरलया शैल्या अध्यापनं स्यात्।

२—अध्ययने अध्यापने, वादे विवादे, खेलने कूर्दने, भोजने पाने तथा च समस्तेषु कार्येषु अध्यापकैः छात्रैश्च परस्परं संस्कृतभाषाया एव व्यवहारः कर्तव्यः।

३—पत्रलेखनादिकम् अपि संस्कृतज्ञैः संस्कृतभाषायामेव कर्तव्यम्।

४—प्रतिग्रामं, यदि न भवेत्तर्हि प्रतिनगरं तु अवश्यमेव तत्रत्यैः संस्कृतप्रचारिणी सभा स्थापनीया यस्या अधिवेशने संस्कृतप्रचारविषये भाषणादिकं भवेत्।

५—नगरेषु संस्कृतकन्यापाठशाला अपि स्थापनीयाः। गृहस्थजनाश्च कन्यानां संस्कृतशिक्षणाय प्रेरणीयाः।

६—संस्कृतस्य अध्यापकैः छात्रैः तथा संस्कृतज्ञैः ज्योतिर्विद्भिः वैद्यैश्च स्वकीयाः कन्या अभिनवा वध्वश्च अवश्यमेव संस्कृतं शिक्षणीयाः।

७ – राजकीयः शिक्षाविभागः संस्कृतशिक्षायाः प्रचारविषये पूर्णंव्यानदानाय प्रेरणीयः प्रोत्साहनीयश्च ।

८—सर्वेऽपि संस्कृताऽध्यापकाः छात्राश्च संस्कृतभाषाया महत्त्वादिविषये व्याख्यानदानाय अभ्यासं कुर्युः । यदा कदा जनसमूहे व्याख्यानं च दद्युः ।

९—संस्कृतज्ञानां जीविकानिर्वाहोचितवृत्ति—स्थिरीकरणाय राजकीयशिक्षाविभागाः प्रेरणीयाः ।

इमे अत्र कतिपये उपाया अभिनिर्दिष्टाः । अस्मिन् विषये विशेषज्ञानाय सार्वभौम-संस्कृत-प्रचार-संस्थानस्य साहित्यम् अवलोकनीयम् ।

इति कतिपये निबन्धाः
लिखिता भाषाप्रवेशसिद्ध्यर्थम् ।
यदि कश्चिन्मतभेदो
भवेत्तदर्थं क्षमां याचे ॥

———

पत्र-लेखन-पद्धतिः

अत्र अभ्यासार्थं कानिचित् पत्राणि लिख्यन्ते। तदनुसारं छात्रैः पत्रलेखनस्य अभ्यासः कर्तव्यः। सदैव च निवेदनपत्रं गृहादिवृत्तं वा संस्कृतभाषया एव लेख्यम्। निम्नलिखितेषु पत्रेषु विद्यालयानां, स्थानानां, निवेदकानां च यानि नामानि अंकितानि, यश्च समयः अंकितः, तेषु परिवर्तनं कृत्वा पत्रं लेखनीयम्।

विद्यालये प्रवेशार्थं निवेदनपत्रम्

(१)

श्रीमन्तो माननीयाः अध्यक्षमहोदयाः

संस्कृतमहाविद्यालयः, वाराणसी।

मान्याः !

सविनयमिदं निवेदनं वर्तते यत् अहमस्मिन् वर्षे देवरियास्थ-श्रीराधाकृष्णसंस्कृतमहाविद्यालयतः प्रथमपरीक्षायां सफलतां लब्धवान् अस्मि। इदानीञ्च भवतां महाविद्यालये मध्यमवर्गे पठितुमिच्छामि। अतः स्वकीये विद्यालये मम नाम उल्लिख्य अहं श्रीमद्भिः शिष्यत्वेन स्वीकरणीय इति मे सविनयप्रार्थना अस्ति।

आशासे, मदीयमिदं निवेदनं स्वीकृत्य श्रीमन्तः अवश्यमेव मामनुकम्पयिष्यन्ति इति।

—विनीत निवेदकः

राधामोहन चतुर्वेदी

(२)

श्रीमन्माननीयाः प्रधानाध्यापकमहोदयाः

संस्कृतमहाविद्यालयः अयोध्या,

मान्यवर्याः !

श्रीमत्सु सविनय-प्रणतिपुरस्सरमिदं निवेदनं वर्तते यदहं वर्षेऽस्मिन् देवरिया मण्डलान्तर्गत-भवानीछापर ग्रामस्य–श्री विद्याधर्म प्रचारिणी संस्कृत पाठशालातः व्याकरणशास्त्रस्य पूर्वमध्यमपरीक्षायां प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्णोऽस्मि । अतः परं श्रीमतां विद्यालये पठितुकामोऽहं स्वनामोल्लेखनाय निवेदनमिदं समर्पये । अन्यच्च महर्घतामये अस्मिन् समये अहं न खलु अत्रत्यं सर्वमपि व्ययभारं स्वशिरसा एव वोढुं समर्थ इति समुचितवृत्तिप्रदानार्थमपि तत्रभवतो मुहुर्मुहुरभ्यर्थये ।

आशासे श्रीमन्तो निवेदनद्वयमपि इदं स्वीकृत्य अकिञ्चनमिमं जनं दयार्द्रदृष्टिपातेन अनुग्रहीष्यन्तीति—

ग्राम कोरया पोस्ट जगतौली
जिला सारन

—भावत्को वशंवदः
अच्युतानन्द दीक्षितः

अवकाशार्थ पत्रम्

[क]

माननीया अध्यक्षमहोदयाः
श्री नारंग संस्कृतमहाविद्यालयः, धुघुलो,

श्रीमत्सु सविनयमिदं विवेदनं वर्तते यत् आगामिन्यां माघ-शुक्लाष्टम्यां मम कनिष्टभ्रातुः विवाहोत्सवो भविता । अतोऽहं माघशुक्लषष्ठीतः आरभ्य माघशुक्लद्वादशीपर्यन्तं एकसप्ताहस्य अवकाशं प्रार्थये ।

आशासे विवाहोत्सवे मम सम्मिलनं परमावश्यकं मत्वा श्रीमन्तः अवकाशप्रदानेन मामनुग्रहीष्यन्ति इति ।

—विनीत निवेदकः
कृष्णदेव उपाध्यायः
(मध्यमवर्गीयः)

(ख)

लक्ष्मीपुरतः

कार्तिक शुक्ल १० बुधे, २००८

श्रीमत्सु पाठशालाध्यक्षमहोदयेषु

सविनयनिवेदनम्,

महोदयाः ! अहम् अद्य विशेषकारणवशात् विद्यालये उपस्थितो भवितुं न शक्नोमि । आगामिनि दिनेऽपि उपस्थितेः आशा नास्ति । अतो दिनद्वयस्य अवकाशाय निवेदनमिदं श्रीमतां सेवायां प्रेषयामि ।

आशां करोमि, श्रीमन्तः अवकाशप्रदानेन माम् अनुग्रहीष्यन्ति इति ।

—विनीत निवेदकः

राकिशोर सिंह

(प्रवेशिकावर्गीयः)

मित्रं प्रति पत्रम्

श्रीनगरतः

भाद्र शु० ९, सोमवारे २००७

माननीयेषु सुहृत्प्रवरेषु श्रीद्विवेदिमहोदयेषु

सस्नेह—नमस्काराः,

बहूनि दिनानि व्यतीतानि परं भवताम् एकमपि पत्रं मम हस्तगतं नाऽभूत् ! भवन्तः सम्प्रति कुत्र वर्तन्ते किं च कार्यं कुर्वन्ति इति किमपि मम विदितं नास्ति । अत एव सम्प्रति वयम् अतीव चिन्ताऽकुलाः सञ्जाताः स्म । आशासे इतः परं भवन्तः पत्रप्रेषणे बिलम्बं न करिष्यन्ति, शीघ्रमेव च स्वकीयेन शुभसमाचारेण अस्मान् आनन्दयिष्यन्ति इति ।

अस्माकं गृहस्य सर्वोऽपि समाचारः समीचीन एवाऽस्ति । अहमपि पाठशालायां परिश्रमेण पठन् अस्मि । विशेषसमाचारं भवतः पत्रे समागते पुनः लेखिष्यामि । शीघ्रमेव पत्रदानेन अनुग्राह्या वयमिति—

—भवतां स्नेहभाजनम्

श्री सुरेन्द्रः

मित्रं प्रति पत्रम्

प्रिय रेवतीरण शर्म्मन् !

भवता गमनकाले कथितं यत् गृहं गत्वा अहं शीघ्रमेव पत्रं प्रेषयिष्यामि, परन्तु अद्य मासाधिकः कालो व्यतीतः परं भवतः पत्रं न समायातम्। धन्याः सन्ति भवन्तः ! किम् ईदृशी एव भवतां प्रतिज्ञा भवति ? अस्तु। इदं मदीयं पत्रं पठित्वा शीघ्रमेव पत्रोत्तरं देयम्। इदानीं भवान् कुत्र निवसति, किं करोति, किं पठति लिखति, कदा च अत्र आगामिष्यति, गृहस्य च कीदृशः समाचारो वर्तते, स्वास्थ्यं च भवतः कीदृशं सम्प्रति ? इति सर्वमपि शीघ्रतया पत्रद्वारा सूचनीयम्। अत्र सर्वेऽपि भवदीयपत्रस्य प्रतिदिनं प्रतीक्षां कुर्वन्ति।

निजपितृपादेभ्यो मम सादरं प्रणतयः सूचनीयाः। आशासे, भवान् अस्मिन् वारे झटित्येव पत्रं प्रदास्यतीति।

सस्नेहम्
भवतः अभ्युदयाकांक्षी
प्रियव्रत शर्मा

गुरुसमीपे पत्रम्

गोरखपुरतः
आश्विन, कृ०, ५—गुरौ २००७

श्रीमत्सु श्रद्धेयचरणकमलेषु

सविनयं कोटिशः प्रणामाञ्जलयः !

पूज्यपादानां कृपया वयं सर्वेऽपि कुशलिनः स्म। आशास्महे श्रीमन्तोऽपि सपरिवाराः कुशलिनो भविष्यन्ति।

विशेषसमाचारः अयं वर्तते यत् अहम् अस्मिन् वर्षे प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्णः अस्मि। मम विद्यालयस्य अन्ये अपि विद्यार्थिनः समुत्तीर्णाः

सन्ति। अस्य वर्षस्य परीक्षाफलं बहु समीचीनं वर्तते। ग्रीष्मावकाशानन्तरं पुनरपि वयं परिश्रमेण पठिष्यामो येन अग्रिमवर्षेऽपि परीक्षायां सफला भविष्यामः।

—श्रीमतां वशंवद:
रामलखन पाण्डेयः

पितुः समीपे पत्रम्

अयोध्या-गुरुकुलतः
भाद्र कृष्णाष्टमी २००८

श्रीमत्सु पूज्यपितृचरणकमलेषु

कोटिशः सविनय-प्रणतिततयः!

बहूनि दिनानि व्यतीतानि परं श्रीमतां किमपि पत्रं न आगतम्। अहमत्र भवतामादेशानुसारं परिश्रमेण स्वपाठ्यग्रन्थानाम् अध्ययनं करोमि। परन्तु मम समीपे सम्प्रति अनेकानि आवश्यकवस्तूनि न सन्ति। पाठ्यपुस्तकानि सर्वाणि न सन्ति, लेखनी-मसीपात्रादिकमपि समीचीनं नास्ति, खाद्यपदार्थानामपि अल्पता वर्तते, वस्त्राणि च मम प्रायेण जीर्णतां गतानि सन्ति। अतः श्रीमद्भिः शीघ्रातिशीघ्रं ५०) रूप्यकाणि प्रेषणीयानि। अत्र विलम्बो न कर्तव्यः। अहं नवरात्रावकाशे आगमिष्यामि।

भवदीयः आज्ञाकरी
ब्रह्मचारी श्रीकृष्णः

प्रस्ताव-समर्थन-पद्धतिः

अत्र सभापतेः कृते प्रस्तावकरणस्य, व्याख्यानारम्भस्य तदुपसंहारस्य च कानिचित् निदर्शनानि दीयन्ते। छात्रैः एतेषामभ्यासं कृत्वा अस्मिन् पुस्तके लिखितानां निबन्धानां व्याख्यानरूपेणापि कथनस्य अभ्यासः कर्तव्यः।

सभापतेः कृते प्रस्तावः ।

(क)

परमादरणीयाः सभासदः ! प्रिया विद्यार्थिबन्धवश्च !

अद्य अस्माकं कृते परमसौभाग्यस्यायं समयः समुपस्थितो वर्तते यद् वयमत्र संस्कृतभाषाप्रचारविषये स्वीयान् स्वीयानभिप्रायान् प्रकाशयितुं सर्वसम्मत्या संस्कृतभाषासमुन्नतये कमपि कार्यक्रमं च निर्धारयितुं समुपस्थिताः स्म । परन्तु यस्यां कस्यामपि सभायां तस्याः सम्यक् सञ्चालनार्थं अव्यवस्था-नियमनार्थं च एकस्य देशकालविदः सभासञ्चालनसमर्थस्य सुयोग्यस्य सभापतेः आवश्यकता भवति । अतोऽहं प्रस्तावं करोमि यत् श्रीमन्माननीयाः संस्कृतसमाजस्य अलङ्कारभूता विद्वद्वरेण्या श्रीयुक्त.................आचार्यमहोदया एव कृपां विधाय अस्याः सभायाः सभापतिपदं समलङ्कुर्वन्तु इति । (एतेषां सभपतित्वे सभायाः सर्वमपि कार्यं सुचारुरुपेण सम्पत्स्यते इति अस्माकं महान् विश्वासः । आशासे अन्येऽपि सभासदो मदीयस्य अस्य प्रस्तावस्य अनुमोदनं समर्थनञ्च करिष्यन्ति, श्रीमन्तः आचार्यमहोदयाश्च सभापतेरासनं समलङ्कृत्य अस्मान् अनुग्रहीष्यन्ति इति* ।)

(ख)

माननीया उपस्थितमहोदयाः, भ्रातरो भगिन्यश्च !

महतः प्रमोदस्यायं विषयो वर्तते यदद्य वयं संस्कृतभाषायाः भारतीयसंस्कृतेश्च प्रचारसम्बन्धे विचारार्थं सम्मिलिताः स्म । परन्तु यथा काचन महती महीयसी अपि सेना सेनापतिं विना किमपि कार्यं कर्तुं न शक्नोति तथैव सभापतिं विना सभाया अपि कार्यसञ्चालनं भवितुं

---

* प्रकोष्ठस्थितो विषयो यथेच्छं वक्तव्यो न वा वक्तव्यः ।

नार्हति । अतोऽहं सभापतिपदाय समादरणीयानां श्रीपं"""""महोदयानां नाम सबहुमानं प्रस्तौमि ।

मन्ये, भवन्तः समर्थनेन अनुमोदनेन च सहर्षमिमं प्रस्तावं स्वीकरिष्यन्तीति ।

अनुमोदनं समर्थनं च ।

(१) अहमेतस्य प्रस्तावस्य हृदयेन समर्थनं करोमि ।

(२) पं०"""""""""""""""महोदयेन योऽयं प्रस्तावः सभापतिपदाय विहितः सर्वथा श्लाघनीयः सर्वेषां च कृते उत्साहवर्द्धको वर्तते । अतोऽहं अस्य प्रस्तावस्य हार्दिकं समर्थनं करोमि ।

अथ व्याख्यानपद्धतिः ।

(क)

परमसम्माननीयाः सभापतिमहोदयाः !

आदरणीयाः सभासदः भ्रातरो भगिन्यश्च !

अद्य अहं श्रीमतामग्रे विद्याविषये किमपि वक्तुमिच्छामि । यद्यपि अस्मिन् विषये मम अधिकं ज्ञानं नास्ति । शुद्धशुद्ध-संस्कृतभाषणस्यापि अभ्यासः नास्ति । तथापि उत्साहवशात् यथाशक्ति किमपि अवश्यमेव वदितुं समीहा वर्तते ।

आशां करोमि, श्रीमन्तः मम त्रुटीनाम् उपरि ध्यानं न दास्यन्ति प्रेम्णा च व्याख्यानं श्रुत्वा मम उत्साहं वर्धयिष्यन्ति (अतः परं स्वविषये व्याख्यानं देयम्) ।

(ख)

परमश्रद्धेयाः सभाध्यक्षमहोदयाः ! समुपस्थिता मान्या मनीषिणः ! आदरणीयाः सभासदः ! प्रियांसश्छात्रबन्धवश्च !

महतः समुल्लासस्य परमानन्दस्य च अयं विषयो वर्तते यद् वयमद्य सर्वेऽपि सुरभारतीसेवका नानास्थानेभ्यो भारतीयसंस्कृतेः प्राणभूतायाः संस्कृतभाषायाः प्रचारविषये विचारविनिमयं कर्तुं समुपस्थिताः स्मः। भवादृशानां विद्वद्वरेण्यानां महति समुदायेऽस्मिन् यद्यपि मादृशस्य स्वल्पबुद्धेर्बालकस्य व्याख्यानदानं धृष्टतामात्रं साहसमात्रमेव वा वर्तते तथापि यथाशक्ति मातुः सेवायां सर्वेऽपि बालकाः समानाधिकारा भवन्ति इति नियमानुसारं अहमपि यथाशक्ति यथाबुद्धि च मातुः सुरभारत्याः समुद्धारविषये किमपि वक्तुमिच्छामि। आशासे, महानुभावाः श्रीमन्तो मदीयमिदं बालचापल्यं मदीयाः त्रुटीश्च अवश्यमेव क्षमित्वा माम् अनुग्रहिष्यन्ति इति।

(ग)

श्रीमन्तो माननीयाः सभापतिमहोदयाः, आदरणीयाः, सभासदः, प्रिया विद्यार्थिबन्धवः देव्यः सज्जनाश्च !

अद्य खलु महतः सौभाग्यस्य अयं विषयो वर्तते यदहं श्रीमतां पुरस्तात् संस्कृतभाषायाः प्रचारविषये किमपि कथयितुं श्रीमता सभापतिमहोदयेन आदिष्टोऽस्मि। यद्यपि विद्यावयोवृद्धानां श्रीमतां पुरस्तात् मम भाषणं सर्वथा अनधिकारचेष्टितमेव वर्तते तथापि मन्ये क्षमाशीलाः श्रीमन्तो मम इदं बालचापलं क्षमिष्यन्ते, मम भाषणे याः काश्चन त्रुटयो भवेयुः तदर्थमपि च क्षमाप्रदानं करिष्यन्ति।

उपसंहारः।

१—माननीयाः !

मया पूर्वमेव निवेदितं यत् अस्मिन् विषये मम ज्ञानं स्वल्पं वर्तते। अतः सम्प्रति अहं स्वव्याख्यानं समाप्तं करोमि।

२—मान्यसमासदः !

अतः परं अभ्यासाभावात् मया अधिकं वक्तुं न शक्यते। अतोऽहम् आत्मनो व्याख्यानम् अत्रैव समाप्य विरमामि ।

३—माननीयाः पारिषद्याः !

भूयान् खलु मया समयो गृहीतः श्रीमताम्। अन्ये च अनेके सुयोग्या वक्तारो वर्तन्ते। येषां व्याख्यानश्रवणं नितान्तमावश्यकं वर्तते। अतोऽहं स्वकीयां वक्तृतां अत्रैव उपसंहरन् श्रीमतः क्षमां याचे ।

४—सभापतिमहोदयाः सभ्याश्च !

एवं मया अस्मिन् विषये यथाशक्ति स्वकीया विचाराः भवतां पुरस्तात् उपस्थापिताः। अत्र यदि काचित् त्रुटिः स्यात् अनुचितं वा किमपि उक्तं स्यात् तर्हि तदर्थमहं क्षमां याचे ।

———